

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta právnická

Katedra právních dějin

Rigorózní práce

***Počátek totalitního zákonodárství v
Československu v letech 1948 - 1952***

Zpracoval: Mgr. Jindřich Špergl

Konzultant rigorózní práce: Prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., Dr. h. c

Praha 2015

Prohlášení

“Prohlašuji, že jsem tuto rigorózní práci zpracoval samostatně a že jsem vyznačil prameny, z nichž jsem pro svou práci čerpal způsobem ve vědecké práci obvyklým.”

Praha, leden 2015 Podpis plným jménem

Obsah

1. Socialistické pojetí práva – tj. lidově demokratického a jeho formulování .1	
2. Vývoj ústavního práva v Československu po roce 1948.....	14
2.1. Přípravy poválečné ústavy.....	17
2.2. Únor 1948 z hlediska ústavní konformity.....	19
2.3. Faktická podoba Ústavy z roku 1948, ústavní poměry de iure a de facto.....	24
3. Vývoj trestního práva v Československu po roce 1948.....	32
3.1. Zákon na ochranu lidově demokratické republiky.....	38
3.2. Zákon o táborech nucené práce.....	44
3.3. Proces právní dvouletky a na jejím základě přijaté právní normy.50	
3.3.1. Trestní zákon.....	51
3.3.2. Trestní řád.....	58
3.3.3. Trestní zákon správní.....	63
3.3.4. Trestní řád správní.....	65
3.3.5. Zákon na ochranu míru.....	67
4. Změny v oblasti justice po roce 1948.....	69
4.1. Změny v oblasti soudnictví a prokuratury po roce 1948.....	71
5. Obecně k vývoji občanského práva po roce 1948.....	79
5.1. Ústavní základy občanského práva.....	84
5.2. Občanský zákoník č. 141/1950Sb. a na něj navazující právní normy.....	85
5.3. Občanské právo procesní.....	97
6. Koncepce vlastnického práva v Československu po roce 1948 aneb vlastnictví v lidové demokracii.....	114
6.1. Ústavní základy vlastnického práva, typologie vlastnického práva..	120
6.2. Pojetí vlastnictví podle občanského zákoníku 1950.....	129
6.3. Ochrana vlastnického práva.....	135
7. Omezování a zásahy do vlastnického práva v poválečném Československu.....	141
7.1. Znárodnění a likvidace soukromého podnikání.....	144
7.2. Kolektivizace zemědělství, zakládání JZD.....	154
8. Rodinné práva.....	163
9. Socialistické pojetí práce a pracovního práva.....	168
10. Zánik obchodního práva, přechod k centrálně řízené ekonomice.....	178

Předmluva

Až na samém závěru roku 1989 byla ukončena 41letá éra komunistické totalitní vlády v Československu. V té době mi bylo 7 let a zrovna jsem nastupoval do 1. třídy základní školy. Zprvu jsem změny kolem sebe nevnímal. Pamatuji si jen, že po Vánocích roku 1989 se najednou soudružky učitelky proměnily v paní učitelky, základní škola, kterou jsem navštěvoval, se již nejmenovala Švermova, ale Seifertova, přestalo se nacvičovat na spartakiádu a počalo se přepisovat v učebnicích, škrtyly se slovní spojení Sovětský svaz – náš vzor, socialistická revoluce, výstavba, pětiletka aj. Náhle už jsem nebydlel v ulici Víta Nejedlého, ale 17. listopadu a při státních svátcích se vyvěšovala již jen československá vlajka. Postupem času, jak jsem získával vědomosti a bližší povědomí o českých dějinách, počal jsem si klást čím dále více otázku, jak je vůbec možné, aby stát resp. jeho obyvatelé, kteří si pracně vydobyli samostatnost v roce 1918, vybudovali si demokratický stát označovaný též jako „oázu demokracie“ ve střední Evropě, který se následně zhroutil pod tíhou německé okupace a poté se dokázal znovu obnovit, byl na dobu více jak 40 let ovládán nekompromisním totalitním režimem. Stále více jsem se začal zajímat o to, jak je vůbec možné, tak dlouho žít v totalitním státě, který nectí ani ty nejzákladnější lidské svobody, omezuje svobodu jedince natolik, že nemůže ani veřejně projevit svůj názor či ze země svobodně vycestovat. Při studiu práva na vysoké škole jsem pak okruh výše uvedených otázek rozšířil o jednu a to jakou roli v procesu utváření a udržování totalitní formy vlády sehrálo právo a jaký mělo vliv na formování komunistické diktatury.

Právní dějiny jsou specifickým přístupem k dějinám, jež jsou nazývány obecnými. Cílem této práce by mělo být alespoň částečné zodpovězení shora nastíněných otázek zejména pak, jakou úlohu sehrálo právo v počáteční fázi nástupu komunistické diktatury, zda bylo možné pomocí práva nástupu diktatury vůbec zabránit a jak se právo (de)formovalo právě v souvislosti s nastupující diktaturou.

Je samozřejmostí, že právní stav se může uplatnit pouze za situace, kdy mu to faktický dovolí. Poválečná doba přinesla mnoho specifik, která přímo determinovala následný faktický vývoj a byla do značné míry na právním řádu nezávislá. Předně to byla celospolečenská

heroizace Sovětského svazu jako osvoboditele republiky od nacistické okupace a v tomto duchu přetrvávající pachuč „mnichovské zrady“. Z této reality pak výrazně těžila KSČ, která razila cestu obnovy republiky v socialistický stát s negativním odkazem na prvorepublikovou dobu hospodářské krize. To vše se odrazilo i v přijetí tzv. Košického vládního programu, který de facto otevíral komunistům cestu k moci. Systém národní fronty pak dokonale paralyzoval volnou soutěž politických stran, komunisté toho obratně využili k obsazení klíčových pozic ve státě. Komunisté měli oproti demokratickým silám jednu podstatnou výhodu a to byla jednotnost jejich postupu, od začátku až do konce věděli, čeho chtějí dosáhnout a jaké způsoby k tomu zvolí. Dále byli velmi dobře organizovaní, využívali pomoci sovětských poradců a obratnou líbivou politikou dokázali získat širokou společenskou podporu, naproti tomu demokratické strany byly v mnoha případech jak vnitřně tak navenek nejednotné a o utvoření nějaké fungující protikomunistické aliance nemohla být řeč. Atak faktický vývoj směřoval k únoru 1948, který byl oním pověstným „posledním hřebíčkem do rakve“ demokratického systému v Československu.

V celku banální vládní krize vyvrcholila v převzetí mocí komunisty. Z hlediska tehdy platného právního řádu proběhlo vše lege artis, ale faktické podmínky, v kterých se tak dělo neměly s demokratickým právním státem nic společného. Komunisté k naplnění svých cílů využívali atmosféru strachu z občanské války, v ulicích pochodovaly lidové milice, svoji činnost zahájily akční výbory atd. Po převzetí a upevnění moci komunisty následovala doslova přestavba právního řádu a jeho přizpůsobení potřebám totalitní vlády, byť na druhou stranu je třeba říci, že ne všechny právní normy přijaté po únoru 1948 měly totalitní ráz, ba naopak v mnoha oblastech jako např. v rodinném právu, právu sociálního zabezpečení aj. došlo k zlepšení situace. Hegemonie komunistů při schvalování právních norem vedla i k tolik potřebné unifikaci práva, kdy nově na celém území ČSR platily jednotné právní normy. Bohužel československý právní řád ve snaze o přeměnu v právní řád lidově demokratický a přizpůsobení se totalitní formě vlády utrpěl mnoho deformací, se kterými se vyrovnává dodnes. Předně nový právní řád popřel samotnou rovnost občanů před ním, neboť v proklamované tezi o

třídním boji byly automaticky skupiny obyvatelstva ohrožující komunistický režim stavěny do kategorie osob, které jednak právní normy v mnoha směrech diskriminovaly a jednak pak úplně ze své faktické působnosti vyčlenily. Právní řád byl nově zahlcen pojmy a floskulami, které bylo možno vykládat podle potřeby a v závislosti na osobách, v jejichž případě měl být použit. Atak členové KSČ mohli těžit ze své stranické knížky a naopak „reakční živlové“ byli tvrdě postihováni.

Je však třeba zdůraznit, že právní normy samotné by neznamenal nic bez jejich vykonavatelů, bez osob, které se s novými podmínkami, které přinášel totalitní stát, sžili, ať už dobrovolně nebo pod tíhou okolností a přizpůsobili si výklad právních norem a jejich aplikaci potřebám KSČ. A co více v mnoha případech jednali i nad rámec těchto norem, tj. nezákonně zaštiťující se ideou o vítězství socialistické revoluce a postupu všemi prostředky v duchu teorie o zostřování třídního boje.

Tato práce si pak klade za cíl zdokumentovat ty nejzásadnější deformace právního řádu ve prospěch komunistické totalitní vlády v počáteční fázi jejího nástupu tj. od roku 1948 do roku 1953 a též poukázat na zásadní rozpory mezi stavem právním, tj. právními normami deklarovaným a stavem faktickým, tj. skutečně nastoleným.

1. Socialistické pojetí práva - tj. lidově demokratického a jeho formulování

„Právo je vůle vládnoucí třídy povýšená nad zákon“¹

Současná teorie práva² charakterizuje právo jako multidimenzionální fenomén, tedy tak, že jde o polysémní (vícevýznamový) výraz a není ho proto možno obsáhnout jednoduchou definicí. Pojem právo nelze tedy chápat jen v rovině normativní jako soubor pravidel regulující chování lidí, ale je třeba na něj nahlížet i v rovině sociální jako na systém společenských vztahů determinujících obsah těchto pravidel a zároveň výsledek normativní regulace. Dále je pak právo třeba vidět v rovině axiologické, tedy z hlediska hodnot, které jsou v normativní regulaci zprostředkovány, v rovině mocenské jako na prostředek realizace státní politiky a v neposlední řadě v rovině informační jako na nositele informací pro adresáty norem.

Na základě takto vymezeného pojmu právo je možno odvodit následující implikaci: Každá změna politického systému s sebou přináší změnu práva projevující se nejen změnou konkrétních právních norem, ale i změnou společenských vztahů, hodnot a realizace mocenské politiky.

Zásadní pro charakter změny práva je povaha a intenzita změny politického systému. Pokud dochází pouze ke střídání vlád prostřednictvím svobodných voleb při zachování základních atributů demokratického právního státu, není zpravidla změna práva tak zásadní a omezuje se spíše na dílčí úpravy toho či onoho právního institutu, popř. právního odvětví, přičemž je ovšem zachována kontinuita právního vývoje. V případě revoluce, puče či státního převratu je změna práva zpravidla velmi radikální a zasáhne nejen všechna právní odvětví, ale právo jako celek a zpravidla dojde i k přetržení kontinuity právního vývoje.

Únor 1948 přinesl v ČSR z hlediska práva změnu fatální. Nebyla to pouze změna vládnoucí garnitury a na ní navazující změna právních norem, nýbrž změna přístupu k právu jako celku, změna teorie, ideologie, chápání práva, přetržení jeho dosavadního kontinuálního vývoje a předchozích tradic právní kultury, vycházejících z práva římského a kultury křesťanské.

Pokud počátkem 20. století získává v Československu převahu právní pozitivismus a po 2. světové válce dochází k určité „renesanci“ přirozenoprávních

¹ Manifest komunistické strany, Svoboda, Praha 1949, str. 40

² Gerloch, A.: Teorie práva, Aleš Čeněk 2009, 5. vydání, str.19

hodnot v souvislosti se zkušenostmi, které přinesla 2. světová válka, pak marxisticko-leninsko-stalinská teorie státu a práva, jak byla v padesátých letech minulého století nazývána a prosazovaná v Československu po roce 1948, ztotožňující právo a stát, založená především na myšlence práva jako nástroje vládnoucí třídy, byla zásadním zásahem do kontinuity československého právního vývoje a přinesla doslova převrat v našem právním řádu³.

Nutno podotknout, že Marx, Engels a ani Lenin nevytvořili ucelenou teorii státu a práva. Ta vznikla abstrakcí poznatků z jejich filozofických, politických a ekonomických děl, kde se k právním otázkám mnohokrát vyjadřovali⁴. Právo mělo v systému společenského uspořádání marxismu-leninismu pouze marginální charakter, a pokud dochází k právním formulacím, je to většinou v návaznosti na stát a právě proto se socialistická právní teorie označuje jako teorie státu a práva.

V souvislosti s dalším výkladem je třeba nejprve objasnit termín socialistické právo. Pojem socialistického práva resp. právní vědy není původní (marx-leninský), byl vytvořen až následnou komunistickou ideologií.

Socialistická právní teorie a pojetí socialistického práva je jedna ze součástí ideologie marxismu a leninismu. Jiří Přibáň o tom uvádí „*Pojem socialistické právní vědy si vytvořila komunistická ideologie za účelem politické kontroly právní vědy a následné možnosti popisu a legitimizace změn probíhajících v totalitním systému pozitivního práva*⁵“.

Termín „socialistický stát a právo“ měl sloužit především k odlišení nižší (buržoazní) předrevoluční formy společenského uspořádání od té vyšší - porevoluční. Podle Přibáně je pojem socialistické právní teorie mimořádně zatížen politickými významy a je tedy třeba důsledně rozlišovat „*mezi jeho čistě popisným užitím, v něž pod tímto pojmem rozumíme jednoduše vědecký diskurz produkováný a kontrolovaný komunistickou politickou mocí a propagandou, a jeho služebným užitím ve vztahu k této propagandě samotné, tj. jako pojmu konstituovaného komunistickou ideologií pro její politické cíle*⁶“. Problém výše nastíněné dichotomie odstraňuje Přibáň zavedením pojmu Komunistická teorie práva.

Genezi pojmu socialistického práva lze tedy vyjádřit následovně: Marx a Engels přišli s určitou vizí společenského uspořádání, tu posléze modifikoval

3 Srov. K. Malý, Zur Krise der Demokratie in Recht im Sozialismus, Analysen zur Normdurchsetzung in Osteuropaischen Nachkriegsgesellschaften (1949/45-1989), Band 3, V. Klostermann, Frankfurt am Main 1999, str. 29-32.

4 Knapp, V.: Teorie práva, C.H. Beck, Praha 1995, str. 4

5 Přibáň, J.: Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturálních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948-89. In: Vývoj práva v Československu 1945-1989, Karolinum, Praha, 2004, str. 60

6 Jiří Přibáň, Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturálních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948-89 in Vývoj práva v Československu 1945-1989 str. 60-61

Lenin a vznikl tak filosofický směr zvaný Marxismus-leninismus. Součástí těchto filozofických tezí byly i úvahy o státu a právu. Tyto myšlenky byly následně dále rozvíjeny právními teoretiky a vznikla tak komunistická teorie práva, jež formulovala termín socialistické právo.

První, kdo se formováním socialistického práva zabývali, byli sovětsí právníci. V sovětské právní vědě bylo několik významných osobností s různým přístupem a interpretací Marxových, Engelsových a Leninových úvah o státu a právu. Mezi nejvýznamnější patřili Pjotr Ivanovič Stučka, Jevgenij Bronislavovič Pašukanis a Andrej Januarjevič Vyšinskij - nechvalně známý soudce moskevských stalinských procesů⁷.

Určitých ambivalencí v interpretaci Marx-leninské teorie státu a práva si všimla i americká právní věda. Americký teoretik práva Lon Fuller publikoval v roce 1949 článek *Pashukanis and Vyshinsky: A Study in the Development of Marxian Legal Theory*⁸. V tomto článku srovnává poznatky Pašukanise⁹ a Vyšinského. Zatímco Vyšinského pojetí označuje za ortodoxní plné klišé o vůli vládnoucí třídy, které se musí vše podřídit, Pašukanisův přístup považuje za „výsledek velké učenosti a sečtělosti“. Pašukanis se podle něj odchyluje od zavedených dogmat a klade si otázku, jak se může posvětit nějaký hrubý fakt vládnutí jenom tím, že je to označeno jako právo. Pašukanis skutečně ve svých pracích přichází s tvrzením o dynamice socialistického práva a oslabování jeho donucovací funkce. V podmínkách reálného socialismu je to myšlenka velmi odvážná a zároveň nebezpečná, proto se není čemu divit, že Pašukanis končí jako jedna z politických obětí Stalinových čistek¹⁰.

Atak je to bohužel právě Vyšinský¹¹, který se v padesátých letech stal vůdčí osobností sovětské právní vědy a jejím hlavním teoretikem. Vzhledem

⁷ Blíže: Sedov, Lev (1980). *The Red Book on the Moscow Trial: Documents*. New York: New Park Publications, dostupné on-line: <http://www.marxists.org/history/etol/writers/sedov/works/red/index.htm>

⁸ Michigan Law Review, Vol. 47, No. 8, 1949

⁹ Před nástupem Vyšinského je možno Pašukanise (1891-1937) označit za vůdčí osobnost sovětské právní vědy. Jeho nejvýznamnějším dílem je spis *Obecná teorie práva a marxismus*. Pašukanis byl v rámci tzv. [Velké čistky](#) roku [1937 popraven](#) jako nepřítel lidu. [Rehabilitován](#) byl roku [1956](#).

¹⁰ Pašukanis byl v rámci Velké čistky roku 1937 popraven jako nepřítel lidu. Rehabilitován byl roku 1956.

¹¹ Andrej Januarjevič Vyšinskij (1883-1954), vůdčí osobnost sovětské právní vědy v padesátých letech, kdy požíval plné důvěry Stalina. V letech 1925-1928 byl [rektorem](#) Moskevské státní univerzity, poté se stal členem lidového komisařství pro vzdělávání. V roce 1931 působil jako zastupující lidový komisař pro [justici](#). V justici působil i nadále, během [moskevských procesů](#) působil Vyšinskij jako soudce a posílal bez ostychu lidi na smrt na základě vykonstruovaných obvinění. V roce [1940](#) byl Vyšinskij poslán do Lotyšska, kde se podílel na loutkové vládě a začlenění země do SSSR. Roku [1946](#) byl jmenován náměstkem ministra zahraničí Vjačeslava Molotova a později jeho nástupcem. Po [Stalinově](#) smrti roku [1953](#) se Vyšinskij stal zástupcem Sovětského svazu v [OSN](#). Z obavy, že jeho zločiny nezůstanou bez povšimnutí, rezignuje na všechny své politické posty a odjíždí do [New Yorku](#), kde roku [1954](#) zemřel. Jeho zločiny byly odtajněny až roku 1956, kdy tehdejší sovětský vůdce Nikita Chruščov na XX. sjezdu strany

k atmosféře, která v době tzv. reálného socialismu v komunistických totalitních režimech panovala, nebylo možno se odchýlit od oficiálně prezentovaného pojetí práva, ani toto pojetí podrobovat jakémukoliv kritickému výkladu. Vyšinského názory na právo se staly oficiální právní doktrínou.

Ve své knize *Otázky teorie státu a práva* se Vyšinský ostře vymezil proti dosavadnímu chápání práva, kdy všechny ostatní (ne marx-leninské) teorie státu a práva označuje jako „západoevropské buržoázní teorie“ a doslova o nich říká: „*Vědecké studium práva a státu před Marxem nebylo vědecky vůbec zpracováno, byla tu jen spousta historického a filosofického haraburdí bez jakéhokoli vědeckého obsahu*¹²“.

Komunistické pojetí práva vychází z učení o vztahu hospodářské základny a společenské nadstavby (viz tabulka). Každá etapa vývoje společnosti podle ní má své hospodářské poměry¹³, které jsou základnou, tedy určujícím prvkem, a od nich je odvozená nástavba, kam patří mimo jiné právo (vedle něj např. politika, náboženství, věda aj.). „*Právo je jedna z nadstaveb nad souhrnem výrobních poměrů tvořících hospodářskou strukturu společnosti*¹⁴“. „*Společnost se neopírá o zákon. To je fantazie právníků. Naopak zákon na rozdíl od libovůle jednotlivého individua se musí opírat o společnost, musí být výrazem jejich celkových zájmů a potřeb, vyplývajících z daného materiálního způsobu výroby*¹⁵“. „*Právo nemůže být nikdy výše než hospodářská soustava a jí podmíněný kulturní vývoj společnosti*¹⁶“.

Vztah základny a nadstavby není podle Marxe pouze jednostranný tak, že by nástavba byla pouhým produktem základny, ale je připuštěn svébytný život nástavby (její autonomie), která pak zpětně může a dokonce musí ovlivňovat základnu. Jednotlivé složky nástavby se vyznačují rozdílnou mírou autonomie, např. náboženství nebo věda si zachovávala větší míru autonomie, zatímco právo bylo se základnou svázáno pevně¹⁷.

Problémem, se kterým se však musela komunistická teorie práva vyrovnat, byla reálná situace, která převrátila vztah mezi základnou a nástavbou, kdy to byla paradoxně právě nástavba v podobě státu a práva, která měla přispět k vybudování základny.

Nástavba ve formě socialistického státu a práva totiž předešla základnu, kdy dosud nebyly vybudovány socialistické výrobní vztahy. V této situaci byla role

přednesl tajný projev, v němž byla zmínka o Vyšinském a jeho podílu na odsouzení milionu lidí k [restu smrti](#). Vyšinského [popel](#) byl uložen v Kremelské zdi.

¹² Vyšinskij, A. J.: *Otázky teorie státu a práva*, Orbis, Praha 1951, str. 9

¹³ J.V. Stalin ve své práci *O marxismu v jazykovědě* hovoří o „hospodářském řádu společnosti“

¹⁴ Marx, K.: *Předmluva ke kritice politické ekonomie*, Svoboda, Praha, 1950, str. 9

¹⁵ Marx, K.: *Předmluva ke kritice politické ekonomie*, Svoboda, Praha, 1950, str. 6

¹⁶ Marx, K., Engels, B.: *Kritiky programů*, Svoboda, Praha, 1950, str. 43-44

¹⁷ Marx, K., Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. II., Svoboda, Praha, 1950, str. 530-531.

státu a práva zvýrazněna, neboť to měl být právě stát a s ním spojené právo, s jejichž pomocí bude vybudována základna.

Socialistický stát podle tehdejší teorie vznikl jako „*historická nutnost zániku kapitalismu a nastolení komunismu*“, který lze uskutečnit jedině „*cestou socialistické revoluce*“¹⁸. Základem pro socialistickou revoluci je pak „*rozpor mezi prací a kapitálem (dělnickou třídou a buržoasií), který přivádí dělnickou třídu k revoluci*“¹⁹.

(Amo Anzebacher 1991)

Primární fází geneze socialistického práva je socialistická revoluce, tj. svržení „diktatury buržoasie“ a nastolení diktatury proletariátu. To ovšem vyžadovalo vybudování nového státního aparátu neboť „*revoluce nesmí tkvět v tom, aby nová třída poroučela a vládla s pomocí staré státní mašinerie*“²⁰. Učebnice Základů práva z roku 1958 pak uvádí, co je třeba k rozbití starého státního aparátu, kdy kromě personálního obsazení příslušníky dělnické třídy, nahrazení novými organizačními strukturami a novými metodami práce, je to především „*požadavek zrušení starého buržoasního práva a vytvoření nového systému práva odpovídajícího vůli pracujících lidu vedeného dělnickou třídou*“²¹.

Poslední pasáž dokumentuje nejflagrantnější znak socialistického práva a to jeho třídnost. Marxismus odlišuje kapitalismus od komunismu právě tím, že zatímco v kapitalismu rozhodovala menšina a utlačovala většinu, v komunismu je to naopak, tedy, že pracující většina v čele s dělnickou třídou si sama vytvořila stát a právo, aby je ochraňovalo.

Zdeněk Jičínský v Otázkách socialistického práva a zákonnosti k tomu uvádí: „*Vždyť buržoázní právo vyjadřovalo vůli kapitalistů, sloužilo jim k ochraně*

¹⁸ Základy práva Orbis, Praha, 1958, str. 41

¹⁹ Základy práva Orbis, Praha, 1958, str. 41

²⁰ Lenin, V. I.: Stát a revoluce, Praha, 1950, str. 93

²¹ Lenin, V. I.: Stát a revoluce, Praha, 1950, str. 44

*jejich soukromého vlastnictví výrobních prostředků, k potlačování a vykořisťování pracujících. Proto musí dělnická třída zrušit buržoazní právo a vytvořit vlastní socialistické právo*²².

S problémem „předstihu“ nadstavby nad základnou se guru sovětské právní vědy A. Vyšinskij vyrovnal následovně: S odkazem na V. I. Lenina rozlišuje dvě fáze vývoje socialismus a komunismus.

Socialismus je podle něj přechodným obdobím charakterizovaným tím, že buržoazní právo není odstraněno úplně, ale jen zčásti, dochází k přeměně soukromého vlastnictví na vlastnictví společné. Platí zde zásada, kdo nepracuje, ať nejí a za stejné množství práce stejné množství výrobků. *„Nemáme-li propadnout utopismu, nesmíme se domnívat, že lidé, jakmile svrhnou kapitalismus, rázem se naučí pracovat pro společnost bez jakýchkoli právních norem. Utopií by byla domněnka, že prvním stadiu komunismu za diktatury proletariátu, je možno se obejít bez práva*²³“.

Zmíněná učebnice Základů práva z roku 1958 rozlišuje mezi první a druhou hlavní fází vývoje socialistického státu. *„První hlavní fáze vývoje zahrnuje období o socialistické revoluce do likvidace vykořisťovatelských tříd, přechodné období od kapitalismu k socialismu*²⁴“.

Orgány socialistického státu v první fázi mají plnit 3 hlavní funkce²⁵:

- a) *funkci potlačování odporu svržených vykořisťovatelských tříd*
- b) *funkci ochrany země před útokem zvenčí*
- c) *funkci organisátorské a výchovné činnosti v hospodářství a kultuře*

*„Druhá hlavní fáze vývoje zahrnuje období po likvidaci vykořisťovatelských tříd, období přechodu od socialismu ke komunismu*²⁶“.

Orgány socialistického státu v první fázi mají plnit 3 hlavní funkce²⁷:

- a) *funkci ochrany socialistického vlastnictví*
- b) *funkci ochrany země před útokem zvenčí*
- c) *funkci hospodářské a výchovné činnosti v hospodářství a kultuře*

V socialismu je tedy aplikováno právo přechodného období. Zatímco Marx s Engelsem právo přechodného období ztotožňovali s právem buržoazním, Vyšinskij má na věc odlišný názor, když toto právo charakterizuje tak, že se *„zásadně liší od buržoazního práva, ale má s ním něco společného (spojitost*

²²Boguszak, J., Jičínský, Z.: Otázky socialistického práva a zákonnosti, Nakladatelství politické literatury, 1964, str. 3

²³Vyšinskij, A. J.: Otázky teorie státu a práva, Orbis, Praha, 1951, str. 17

²⁴Základy práva orbis, Praha, 1958, str. 68

²⁵Základy práva orbis, Praha, 1958, str. 68

²⁶Základy práva orbis, Praha, 1958, str. 68

²⁷Základy práva orbis, Praha, 1958, str. 77

historického vývoje), je to právo nové, socialistické, zplozené proletářskou diktaturou“²⁸.

A jak bylo socialistické právo tehdejší právní vědou vůbec definováno, odpověď nám dává zmiňovaná učebnice základů práva z roku 1958. „Socialistické právo je souhrn pravidel chování (norem) stanovených anebo potvrzených socialistickým státem, vyjadřujících vůli dělnické třídy a všech pracujících, jejichž používání zabezpečuje donucovací moc státu a jejichž účelem je chránit, upevnit a rozvíjet vztahy a pořádek, které vyhovují a prospívají dělnické třídě a všem pracujícím, jakož i úplně odstranit přežitky kapitalismu v hospodářství, ve způsobu života a vědomí lidí, a vybudovat komunistickou společnost“.²⁹

Výchozí teoretickou koncepcí socialistického práva se stala diktatura proletariátu, kterou Vyšinský definoval jako „moc neomezenou žádnými zákony, avšak diktatura proletariátu jakmile vytvoří vlastní zákony, používá zákonů, vyžaduje dodržování zákonů, trestá za porušení zákonů. Diktatura proletariátu neznamena anarchii a nepořádek, naopak znamená přísný pořádek a pevnou moc, jednající na základě přísných zásad, které jsou vloženy do základního zákona proletářského státu – do sovětské ústavy“³⁰.

Ústředním pojmem „nového“ socialistického práva se stal pojem socialistická zákonnost.

„Socialistická zákonnost musí být jedinou metodou uplatňování potlačovatelské funkce socialistického státu směřující proti nepřátelským vykořisťovatelským třídám. Formy a metody potlačování musí být stanoveny socialistickým právem a tyto právní normy musí být bezpodmínečně dodržovány státními orgány, společenskými organizacemi i občany“.³¹

Zmíněná publikace charakterizovala Socialistickou zákonnost jako jednu z nezbytných metod uskutečňování funkcí socialistického práva. Podle této teorie měla dva základní požadavky a to:

1. Vyžadovala tvorbu socialistického práva, coby práva vyjadřujícího zájmy a vůli dělnické třídy a všeho pracujícího lidu.
2. Zachování socialistického práva.

Marxismus-leninismus ovšem považoval stát a právo pouze za přechodnou etapu vývoje, kdy v budoucí beztřídní komunistické společnosti stát i právo zaniknou. Stát zanikne, neboť již nebude existovat třídní společnost

²⁸ Vyšinskij, A. J.: Otázky theorie státu a práva, Orbis, Praha, 1951, str. 17

²⁹ Základy práva, Orbis, Praha, 1958, str. 87

³⁰ Vyšinskij, A. J.: Otázky theorie státu a práva, Orbis, Praha, 1951, str. 20

³¹ Boguszak, J., Jičínský, Z.: Otázky socialistického práva a zákonnosti, Nakladatelství politické literatury, 1964, str. 62

v podobě vládnoucí a ovládané třídy, neboť dle Marxe je jedinou funkcí státu ochrana vládnoucí třídy. Právo zanikne též a bude nahrazeno jiným jednodušším systémem méně rigidním, kde sankce právní budou nahrazeny sankcemi společenskými morálními.

„Právo stejně jako stát odumře teprve v nejvyšší fázi komunismu. Právo odumře tehdy až se všichni naučí obejít bez zvláštních pravidel, určujících chování lidí pod pohrůžkou trestu a za pomoci donucení. Právo odumře tehdy až si lidé natolik zvyknou zachovávat základní pravidla soužití, že je budou plnit bez jakéhokoli donucení. Ale do té doby je nutná všeobecná kontrola, je nutná pevná kázeň při práci a v soužití je nutné úplné podřízení veškeré činnosti nové společnosti skutečně demokratickému státu³²“.

Již na první pohled je zřejmé, že oficiální a zároveň vůdčí právní teorie uplatňovaná na území ČSR po roce 1948 marxismus-leninismus je z obsahového hlediska teorií utopickou. Počítá s tím, že se společnost pod tvrdou rukou zákona v socialismu díky diktatuře proletariátu přemění v harmonicky uspořádané idylické soužití lidí, kde již nebude práva ani státu třeba, neboť lidé budou své chování řídit podle zažitých vzorců při zachování jakýchsi základních pravidel soužití bez potřeby donucení. Proto asi nepřekvapí, že k vybudování komunismu nikdy nedošlo, zůstalo pouze u socialismu a pojetí socialistického práva.

Otázkou zůstává, zda vůdčí osobnosti KSČ v roce 1948 věřili a byli přesvědčeni o tom, že vývoj společnosti dospěje až do finální fáze – komunismu. Pro mě je těžko představitelné, že často právnicky vzdělaní lidé (Čepička, Jičínský, Boguszak, Knapp) otevřeně hlásající a propagující myšlenky společenského uspořádání bez práva těmto myšlenkám skutečně věřili³³.

Je nutno podotknout, že československá právní literatura a ani ta sovětská se až na pár obsahově nekonkrétních frází vrcholné fázi společenského vývoje - komunismu nevěnuje a to ani po roce 1960, kdy se v Prohlášení nové ústavy³⁴ deklaruje „vítězství socialismu“ a „shromažďování síly pro přechod ke komunismu“.

Již několikrát zmiňovaná učebnice práva z roku 1958 dokonce jde i proti samé myšlence komunismu když říká: *„Za podmínek existence dvou světových soustav musí být zachován stát i v zemi, kde bude vybudován komunismus a kde už odpadnou vnitřní podmínky jeho existence. Vývoj státu pak přirozeně neustrne na druhé fázi vývoje, činnost státních orgánů a jejich funkce se dále změní a*

³² Vyšinskij, A. J.: Otázky teorie státu a práva, Orbis, Praha, 1951, str. 50

³³ Blíže: Malý, K., K teorii a praxi socialistického zákonodárství, in Příspěvky k vývoji právního řádu v Československu 1945-1990, sborník příspěvků, uspořádal Doc. JUDr. L. Soukup, CSc., Karolinum 2003, str. 43 a násl.

³⁴ Ústavní zákon č. 100/1960 Sb.

přizpůsobí podmínkám komunistické společnosti. Stát a právo úplně odumře teprve tehdy, až bude vybudován socialismus ve světovém měřítku³⁵.

Jistou vizi, jak by komunismus v podmínkách totalitní vlády mohl vypadat, přináší trochu paradoxně dystopický román amerického spisovatele George Orwella pod názvem *Nineteen Eighty-Four*³⁶. Ve své sociálně politické fikci Orwell³⁷ popisuje život ve fiktivní zemi jménem Oceánie, kde vládne absolutní totalita, kterou živí stálá „udržovací“ válka mezi mocnostmi. Společnosti vládne „Strana“, jejíž oficiální ideologií je „kolektivnímu myšlení“ Strany a každý nesouhlas či odpor proti tomuto myšlení je považován za „ideozločin“ (ten může být spáchán nejenom slovy či skutky, ale též myšlením nebo v podobě myšlenky) a je krutě trestán. V této zemi neplatí žádné psané zákony. Strana vládne tak efektivně, že si lidé přestávají uvědomovat jiné alternativy svého bytí a přestávají myslet. Vnímají jen hesla a strojově vytvářenou zábavu (literaturu, hudbu aj.). Společnost dospěla až do té fáze, že prakticky nikdo už na způsobu života, který lze shrnout do několika hesel, nevidí nic špatného.

Spíše než perioda dějinného vývoje, tak vidina komunismu slouží jako propagandistická otřepaná fráze, s níž lze s odkazem na lepší budoucnost ospravedlnit jakékoliv konání.

Jestliže jsem označil Marx-leninské učení o státu a právu po obsahové stránce za utopické, je třeba ho rozebrat i po stránce formální.

Zde už se úloha socialistického práva nejeví tak utopická. Staré, ale jistě platné úsloví říká, že v duchu těch nejvznešenějších idejí jsou páčány ty nejhorší zločiny. To je bezesporu i případ komunistické ideologie, která odůvodňovala změnu právního řádu a represálie, kterých se komunisté dopouštěli, jako nezbytný element na cestě ke komunismu. I když nelze v žádném případě označit komunistické vidění světa za vznešenou ideu, přece jenom idea „rovnostářské společnosti, kde neexistuje vykořisťování člověka člověkem“ na mnoho lidí bezpochyby zapůsobila.

Po formální stránce se tedy socialistické právo vyskytuje ve dvou dimenzích. V první, nepřímé, jako ideologický prvek, dogma, kterého komunisté využívali k ospravedlnění svých zásahů v oblasti práva a jeho užití v rozsáhlých represáliích a v druhé, přímé, jako účinná zbraň sloužící k totální kontrole společnosti, k likvidaci režimu nepohodlných osob a uspořádání majetkových ekonomických a sociálních vztahů podle potřeb KSČ.

³⁵ Základy práva orbis, Praha, 1958, str. 80

³⁶ Orwell, G.: *Nineteen Eighty-Four*, PENGUIN, rok vydání: 1989, str. 326

³⁷ Orwell dokončil svoji knihu v roce 1949 a přímo reaguje na totalitní režimy, zejména komunismus.

Již z tohoto rozboru je patrné, že komunisté padesátých let rozhodně nežili v ideálech Marxe a Engelse o společnosti bez státu a práva. Jak jinak než právním řádem jim přizpůsobeným a státním aparátem jim sloužícím a aplikujícím jejich příkazy by mohli společnost i nadále kontrolovat a podřizovat, alespoň pokud chtěli vzbudit dojem legálnosti takového postupu. O tomto faktu svědčí i následující věty: „*Komunistická společnost nebude znát stát, ale nebude bez organizace. I nadále bude existovat orgán, centrum, které bude řídit hospodářskou organizaci společnosti*“. „*Současně nebude existovat právo a chování lidí bude upraveno jinými společenskými normami, především normami komunistické mravnosti*“³⁸.

Jinými slovy komunistická ideologie poněkud pokrytecky zaměňuje výrazy při zachování jejich pojmu. Tak tedy místo výrazu „stát“ používá výraz „orgán“ nebo „centrum“ a místo výrazu „právo“ výraz „normy komunistické mravnosti“.

Vzhledem k tomu, že komunistická teorie státu a práva mohla být přijímána pouze nekriticky, nenajdeme v československé právní literatuře padesátých let žádný pokus o originální teoretický přístup k socialistické teorii státu a práva, natož její kritiku. Československá právní věda se tedy omezila pouze na opis a obsáhlé vysvětlování institutů a systému totalitního práva.

V Československu do roku 1948 se stále udržovala tradice předválečné brněnské školy právního normativismu. Právní normativismus reprezentovali zejména dvě osobnosti a to František Weyr a Hans Kelsen. Zatímco ten první byl v roce 1948 penzionován a nemohl ani publikovat, Hans Kelsen se usídlil v USA a tam také v roce 1955 vydal svojí knihu *The communist theory of law*³⁹.

Tato kniha je neúprosnou kritikou komunistické teorie práva, což se od představitelů ryzí nauky právní dalo očekávat. Kelsen nejprve provádí rozbor této teorie na podkladě vybraných Marxových Engelsových a Leninových děl. Poté prezentuje přístupy jednotlivých sovětských právníků (Stučka, Reisner, Pašukanis, Výšinský). Veškeré teze komunistické teorie práva pak rozebírá a z pohledu normativismu kritizuje a vyvrací.

Podle Kelsena pokus o vytvoření teorie práva na základě Marxovi ekonomické interpretace společnosti zcela selhal. A důvod tohoto neúspěchu vidí Kelsen v první řadě ve snaze o náhradu normativního výkladu práva namísto začlenění Marxovi teorie do tohoto výkladu. Marxově pojetí rovněž vyčítá neschopnost strukturální analýzy specifického systému norem, sociologického průzkumu podmínek, za nichž normativní systém vzniká a stává se účinným.

³⁸ Základy práva, Orbis, Praha, 1958, str. 80

³⁹ Kelsen, H.: *The communist Theory of law*, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955

Za druhotné považuje to, že Marxistická sociologie bere v úvahu pouze ekonomické předpoklady. Podle Kelsena Marxova teorie práva, které jsou oddáni v Sovětském svazu kvůli její neschopnosti pochopit normativní význam zákona, je jen variace sociologické jurisprudence, rozšířené v nekomunistických zemích⁴⁰.

Základem Kelsenovi kritiky Marxistické právní teorie je vůbec odmítnutí komunistické teorie státu a práva jako teorie vědecké s poukazem na její podřízení politické ideologii. Komunistická teorie státu a práva není podle Kelsena s to vystihnout skutečnost a objevit zákonitosti vlastního vývoje, neboť ideologie je podle Kelsena „zkreslené“ vědomí – nesprávný odraz skutečnosti.⁴¹ Kelsen k tomu uvádí:

„Navzdory Marxově postulátu o antiideologické vědě, sovětská teorie práva má otevřeně ideologický charakter. To znamená, že její prezentace pozitivního práva, zejména práva nekomunistických států a práva mezinárodního, není objektivní ve vědeckém smyslu, ale v podstatě určuje politické zájmy sovětské vlády. V této souvislosti sovětské teorie používá některé pojmové nástroje, které, třebaže byly konstruovány buržoazní jurisprudencí, jsou jako ideologické rozhodně odmítnuty právní vědou svobodně se rozvíjející v nekomunistických státech.“⁴² „Ideologický charakter sovětské teorie práva je nevyhnutelným důsledkem Marxova principu – navzdory antiideologickému postulátu, že sociální vědy obecně a věda o státu a právu zejména musí být politická to znamená, že musí vytvářet formulace, které mohou být použity jako nástroj v politickém boji jedné skupiny proti ostatním. Žalostný stav sovětské právní teorie, ponížené na služebnící sovětské vlády, by měl být šibeničním varováním sociálním vědcům, že existence skutečné společenské vědy je možná pouze pod podmínkou, že je nezávislá na politice“⁴³.

Určitý rozpor Kelsen vidí i ve vztahu hospodářské základny a společenské nadstavby. Kelsen ztotožňuje základnu s realitou, nadstavbu v podobě státu a práva ztotožňuje s ideologií a z toho odvozuje, že stát a právo někdy náleží k základně, protože jsou skutečností, jindy k nadstavbě, protože mají povahu ideologie⁴⁴.

Kelsen je pak v přímém rozporu s učením o vztahu základny a nadstavby, kdy podle něj nemůže být právo důsledkem společenských vztahů, korelátém společenských poměrů, tj. nadstavbou společensko-hospodářských poměrů, poměr mezi nimi je zcela opačný. Jestliže lidské chování dovolené nebo

⁴⁰ Kelsen, H.: The communist Theory of law, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955, str. 193

⁴¹ Kelsen, H.: The communist Theory of law, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955, str. 3,4

⁴² Kelsen, H.: The communist Theory of law, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955, str. 193

⁴³ Kelsen, H.: The communist Theory of law, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955, str. 193

⁴⁴ Kelsen, H.: The communist Theory of law, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955, str.16,17

předepsané právními normami, jež je obsahem právních norem existuje v prostoru a času, nemohou tyto určovat právní normu, která je předepisuje nebo dovoluje. Realita je zcela opačná, kdy jsou to právě normy, které určují lidské chování, v lidském chování se právě musí přesně odrazit norma – právní předpis⁴⁵.

„Pokud právo je výsledkem hospodářské skutečnosti a samo také ovlivňuje tuto skutečnost, tj. jestliže právo je uvnitř řetězu příčiny a následku, pak je i uvnitř skutečností a proto patří k základně ideologické nadstavby. Jestliže právo je součástí nadstavby a není totožné, naopak je v rozporu se základnou, pak právo nemůže být následkem výrobních poměrů a zejména nemůže na ně mít vliv⁴⁶.

Kelsen dále pokračuje ve výčtu „nedůsledností“ marxistického učení když uvádí *„marxistická teorie se odpoutává od své obecné poučky od státu, podle níž je stát nástrojem třídy hospodářsky vládnoucí. V socialistickém státě totiž je politická moc sice v rukou dělníků, avšak nějakou dobu ještě nejsou kapitalisté vytlačeni z hospodářských posic, čili politicky vládnoucí třídu alespoň do určité míry vykořisťuje třída politicky potlačená a tak vládnoucí třídou je politický proletariát, hospodářsky však do určité míry jí je buržoazie⁴⁷.*

Základní nedostatek, který Kelsen komunistické právní teorii vytkl tj. její podřízení totalitní ideologii, je jistě správný. Tato teorie je pak zcela podřízena zájmům a potřebám totalitního mocenského aparátu. Z tohoto hlediska ji nelze hodnotit jako teorii vědeckou, neboť se nemůže svobodně rozvíjet, nemůže být podrobována sebereflexi či kritice, lze ji pouze pokorně přijmout. Podle Přibáně je jakákoliv možnost vědecké originality ve vztahu ke komunistické teorii státu a práva znemožněna již samotným „volným pojetím“ socialistického práva, kdy za právo je považováno vše, co stranické vedení označí za vůli dělnické třídy a povýší tak v návaznosti na poučku o vůli dělnické třídy nad zákon⁴⁸.

Přes výše nastíněné lze říci, že socialistická zákonnost vykazovala, alespoň formálně, znaky zákonnosti v demokratických právních státech. Přibáň tento fakt přičítá vysoké míře elekticismu komunistické právní teorie, jejímu podřízení neurčitému jazyku a pojmům obecné komunistické ideologie,

⁴⁵ Kelsen, H.: The communist Theory of law, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955, str. 14, 15

⁴⁶ Kelsen, H.: The communist Theory of law, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955, str. 9, 11

⁴⁷ Kelsen, H.: The communist Theory of law, New York Frederick A. Praeger, Inc. 1955, str. 29

⁴⁸ Jíří Přibáň, Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948-89 in Vývoj práva v Československu 1945-1989 str. 65

vzájemného doplňování a neustálých přechodů z jednoho teoretického přístupu do druhého⁴⁹.

Komunistická teorie státu a práva se v Československu držela na výsluní až do roku 1989. V průběhu svého vývoje nezaznamenala zásadnějších změn, nepočítaje v to krátké intermezzo let šedesátých, kdy je patrný určitý příklon k realitě či fakticitě práva⁵⁰. Svým působením napáchala v našem právním řádu značné škody a zanechala stopy, které se doposud nepodařilo zcela odstranit. V podmínkách demokratického státu aplikujícího tržní hospodářství je aplikace této teorie zcela vyloučená.

Přesto by bylo nesprávné se domnívat, že Marxistická teorie státu a práva vůbec neovlivnila právní myšlení. S poznatky této teorie je možno se setkat např. v teorii volného práva či zájmové jurisprudence.

⁴⁹ Jíří Příbáň, Komunistická teorie státu a práva: kritický nástin strukturálních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1948-89 in Vývoj práva v Československu 1945-1989 str. 66

⁵⁰ Mezi zásadní milníky této doby patří vědecký seminář uspořádaný na zámku v Liblicích v roce 1966, kde byla nastíněna možnost reflexe práva ve vztahu k jeho působení ve společnosti, či učebnice Teorie státu a práva sepsaná kolektivem autorů pod vedením Jiřího Boguszaga, které se do značné míry odchyluje od oficiální ideologie.

2. Vývoj ústavního práva v Československu po roce 1948

Pro poválečný právní vývoj se jako jedna ze stěžejních otázek jevila podoba ústavy poválečně se utvářejícího státu. Ústava, coby soubor norem nejvyšší právní síly, upravující základní vztahy ve státě a to zejména formu státu, název státu, kompetence a vzájemné vztahy nejvyšších orgánů státu, uspořádání státu, způsob vlády (politický režim) a v neposlední řadě postavení (práva a povinnosti) občanů státu se zákonitě musela stát třecí plochou mezi komunisty a demokratickými silami poválečného státu.

Prvorepubliková Ústava z roku 1920⁵¹, ačkoliv stále zůstávající ve formální platnosti⁵², vzhledem ke změnám, ke kterým došlo v našem právním řádu v průběhu tzv. druhé republiky⁵³ a následné okupace, již nemohla reflektovat poválečnou realitu. Léta okupace a následný vývoj přinesly tolik zásadních změn, ať to již byla dekretální novotvorba⁵⁴, vynucená si stavem ústavní nouze⁵⁵, slovenské národní povstání a na něj navazující vznik Slovenské národní rady⁵⁶, či legislativní činnost poválečného parlamentu, to vše mělo zásadní vliv na základní atributy ústavy a to zejména na postavení občanů (občanská práva, práva menšin, otázku státního občanství), vzájemné vztahy nejvyšších orgánů státu (podoba vlády a parlamentu), systém veřejné správy (Národní výbory) aj.

⁵¹ Přijata byla Národním shromážděním dne 29. února 1920 a vyhlášena byla pod č. 121/1920 Sb. z. a n. dne 6. března 1920, kdy také nastala její účinnost.

⁵² Koncepce londýnské reprezentace v čele s Benešem spočívala na uznání Mnichovské dohody za neplatnou ex tunc a na to navazujícím trvání (kontinuity) právního řádu předmnichovské republiky a tím i nepřetržitosti prezidentského mandátu. Tento fakt dokumentoval i dokument nazvaný „Co je třeba zde a doma ještě učinit před a po pádu Německa k provedení domácího osvobození“ vydaný prezidentskou kanceláří v září 1944, který počítal s vydáním dekretu o vyhlášení suverenity na předmnichovském území a platnosti Ústavní listiny z roku 1920 až do provedení revize voleným národním shromážděním.

⁵³ V říjnu 1938 začala komise expertů připravovat návrh ústavy republiky. Podstatné odlišnosti od ústavní listiny z roku 1920 se týkaly postavení prezidenta, který měl mít v době, kdy nezasedal parlament, pravomoc činit opatření s mocí zákona. Další změny byly zamýšleny v občanských právech včetně práva volebního. K projednání nové ústavy vzhledem k dalším událostem nedošlo. Blíže: K. Malý a kol. Dějiny českého a československého práva do roku 1945, 3. Přepracované vydání, Linde Praha 2004, str. 460.

⁵⁴ Blíže: Pavlíček V., O dekretch prezidenta republiky v kontinuitě státu a práva, in Příspěvky k vývoji právního řádu v Československu 1945-1990, sborník příspěvků, uspořádal Doc. JUDr. L. Soukup, CSc., Karolinum 2003, str. 97 a násl.

⁵⁵ Z celkově vydaných 143 dekretů je za ústavní resp. za měnící ústavu považováno 17, např. ústavní dekret prezidenta republiky č. 18 ze 4.12.1944 o národních výborech a Prozatímním národním shromážděním, který předpokládal tvorbu zákonodárného sboru odlišně od ústavní listiny z roku 1920.

⁵⁶ Nařízení Slovenské národní rady č. 1 vyhlásilo, že Slovenská národní rada (SNR) vykonává celou zákonodárnou, vládní a výkonnou moc na Slovensku. Tímto však SNR popřela kontinuitu právního vývoje ve vztahu k předmnichovskému období, neboť toto nařízení bylo v příkrém rozporu s Ústavní listinou z roku 1920 a to jak formálně tak i obsahově, neboť popíralo ideu jednotného československého státu založeného na vůli československého lidu rozhodujícímu na celém území státu.

Tento fakt dokumentoval i tzv. Košický vládní program, který jasně deklaroval, že nová poválečná vláda Národní fronty spolu s Prozatímním Národním shromážděním „připraví a provedou v nejkratší možné lhůtě všeobecné, tajné a přímé volby do Ústavodárného Shromáždění, které vypracuje novou ústavu republiky a položí její budoucnost na pevný ústavní základ⁵⁷“.

Osud prvorepublikové ústavy byl tak definitivně zpečetěn. Československý ústavní vývoj vstoupil do fáze, kterou soudobé ústavní právo nazvalo „bojem o ústavu“. Učebnice ústavního práva z roku 1965 k tomu v kapitole příznačně nazvané „Boj o ústavu“ uvádí „Zápas o uzákonění nové ústavy na základě zásad vládního programu, na němž se Národní fronta dohodla a který Ústavodárné národní shromáždění jednomyslně schválilo, stal se jednou z hlavních forem boje, v němž se střetly pokrokové síly a reakce. Toto střetnutí bylo neoddělitelnou součástí ostrého třídního boje probíhajícího mezi dělnickou třídou a buržoazií a všechny základní principy lidově demokratického zřízení. Uzákonění nové ústavy, která by byla zcela ve shodě s lidově demokratickým řádem, proto nezbytně vyžadovalo, aby pracující lid zvítězil nad reakcí a definitivně rozhodl otázku moci ke svému prospěchu⁵⁸“. Na 29. schůzi Národního shromáždění konané dne 11. května 1949 vystoupil při příležitosti výročí Ústavy 9. května předseda ústavně-právního výboru poslanec dr. Bartuška, který ve svém projevu citoval slova generálního zpravodaje ústavního výboru univ. prof. dr. Procházky, coby přímého účastníka dvouletých zápasů o novou ústavu, když pronesl „Do února byly náš ústavní výbor i celé naše Národní shromáždění rozpolceny na dvě skupiny, z nichž jedna chtěla uskutečnit vůli lidu, zakotvit v ústavě revoluční vymoženosti a učinit ji rámcem dalšího vývoje k socialismu, druhá pak všemožně mařila toto dílo a byla by chtěla mít takovou ústavu, aby se stala právním podkladem pro návrat k předmnichovským poměrům, tj. k neomezenému kapitalistickému zřízení. Tento boj byl v našich vnitřních poměrech v únoru 1948 definitivně rozhodnut. Ale reakcionáři, kteří se tolik vychloubali svou láskou k demokracii, se nepodřídili této vůli lidu v únoru jasně projevené a ve volbách 30. května potvrzené, nýbrž se jeden po druhém vytráceli z republiky. Dnes sedí naši odpůrci z bývalého ústavního výboru a jejich vůdcové téměř bez výjimky za hranicemi a pokračují v marném boji - pokračují v něm pomluvou, vybízením k sabotáži a k teroristickým aktům. Boj o ústavu, která byla před rokem proti jejich vůli uvedena v život a která se všestranně provádí k blahu našeho lidu, proměnil se u nich v boj proti samé existenci republiky, proti

⁵⁷ Program prvé domácí vlády republiky, vlády Národní fronty Čechů a Slováků – Sběrka dokumentů, Melantrich a.s. Praha II, publikace č. 2/1945 ministerstva informací.

⁵⁸ PEŠKA, P., RATINGER, B., DRESSLER, A. (1965): Ústavní právo ČSSR – Základy společenského zřízení a základní práva a povinnosti občanů. Orbis, Praha, 267 s.

samostatnosti a nezávislosti obou našich národů, tedy ve zradu. Tito zrádci přešli plně do tábora imperialismu a potvrdili tak dodatečně - bylo-li o tom kde ještě pochybností - že jejich boj proti nové ústavě byl jenom složkou obecného boje o pokrok či reakci, věrnost Sovětskému svazu či zradu na něm, boj o to, máme-li jít ve svém vývoji dále po cestě k socialismu, anebo po cestě k novému Mnichovu“.

Než ovšem mohla být výše uvedená slova pronesena, byl sveden krátký zápas o podobu nové ústavy, jehož výsledek definitivně rozhodl únor 1948, kdy komunisté převzali kontrolu mj. nad celým zákonodárným orgánem a prohlasovali tak podobu ústavy připravované převážně v dikci KSČ.

2.1. Příprava poválečné ústavy

Prvním krokem vedoucím k přijetí nové ústavy se muselo zákonitě stát ustanovení samotného zákonodárského orgánu, který ústavu přijme. Vznik poválečného zákonodárského orgánu lze rozdělit do dvou fází. První fází je vznik Prozatímního Národního shromáždění⁵⁹, jež mělo připravit volby do Ústavodárského Národního shromáždění⁶⁰, které, jak plyne z jeho samotného názvu, mělo republice přinést novou Ústavu. Hlavním úkolem Ústavodárského shromáždění zvoleného na dvouleté období ve volbách konaných v květnu 1946, bylo přijmout novou ústavu. Vláda ustavená na základě výsledku voleb z roku 1946, jejímž předsedou se stal Klement Gottwald, ve svém programovém prohlášení z 8. července 1946 vyhlásila za svou povinnost předložit parlamentu návrh nové ústavy. Vláda se usnesla zřídit pod předsednictvím ministra vnitra komisi, jejímž úkolem bylo vypracovat osnovu nové ústavy, která měla být dále předložena vládě k dalšímu rozpracování. Tato koncepce byla později změněna na model, kdy byly v rámci vlády zřízeny dvě komise (politická a právní) za účasti všech složek Národní fronty. Ke konci roku se však objevil ohledně zpracování návrhu nové ústavy zásadní rozkol, a to mezi komunisty a ostatními složkami NF. Nekomunistické politické strany zpochybňovaly samotné oprávnění vlády předložit návrh nové ústavy s odkazem na fakt, že tento postup porušuje práva ÚNS, které bylo zvoleno právě za účelem přijetí nové ústavy. ÚNS se nehodlalo smířit s pasivní rolí při přípravě nové ústavy, která by díky majoritě komunistů ve vládě vznikala ve značné míře v dikci KSČ. Komunisté argumentovali tím, že základní principy nové ústavy jsou již beztak obsaženy v programovém

⁵⁹ Jednalo se o první poválečným parlamentem, zvolený v říjnu 1945 nepřímými volbami, tzv. delegátským způsobem, kdy národní výbory zvolily volitele a ti to volili na okresních volebních shromážděních delegáty na zemský sjezd; na zemském sjezdu pak byli zvoleni poslanci parlamentu. PNS byl jednokomorový orgán čítající 200 poslanců z Čech a Moravy a 100 poslanců ze Slovenska. Jeho vznik byl iniciován ústavním dekretem prezidenta republiky č. 18/1944, na který navazoval ústavní dekret č. 47/1945 o volbě Prozatímního národního shromáždění. Náplní činnosti tohoto zákonodárského sboru bylo zejména: vykonávat zákonodárnou pravomoc, vykonávat kontrolní pravomoc, potvrdit prezidenta v jeho funkci až do nové volby prezidenta, projednat dekrety prezidenta a tyto ústavně schválit, vykonávat pravomoci přiměřené podle ústavy 1920 s tím, že ústavodárnou pravomoc může vykonávat jen, když by to bylo nevyhnutelné a v neposlední řadě též připravit volby do Ústavodárského národního shromáždění. Prozatímní národní shromáždění zahájilo činnost dne 28. 10. 1945 a tuto ukončilo v červnu 1946 na základě voleb do Ústavodárského národního shromáždění v květnu 1946.

⁶⁰ Zvoleno bylo v květnu 1946 jako jednokomorový parlament, a to již přímými volbami podle zásad poměrného zastoupení s aktivním volebním právem 18 let a pasivním od 21 let. Volby do tohoto parlamentu byly významné i z hlediska další obnovy ostatních zastupitelských orgánů. Podle výsledků voleb do Ústavodárského národního shromáždění měly být obsazeny mandáty v národních výborech všech stupňů a ve Slovenské národní radě. Parlament vykonával činnost až do 30. května 1948; ve své zákonodárné pravomoci přijal za tuto dobu přes 220 zákonů, jeho základním úkolem bylo připravit a vypracovat během dvouleté lhůty novou ústavu. Blíže: Kuklík J. a kol. Vývoj česko-slovenského práva 1945-1989, Linde 2009, str. 61 a násl.

prohlášení vlády, na jehož základě vyslovilo ÚNS vládě důvěru, atak i ústavodárná iniciativa náleží vládě.

Následný vývoj se přiklonil k variantě, kterou přednesli sociálně demokratičtí politici, aby návrh ústavy vypracoval parlamentní výbor. K tomuto návrhu se přidaly všechny strany NF kromě komunistů, jimž v konečné fázi nezbylo nic jiného, než se vůli většiny podříditi. Legislativně byl nový orgán upraven zákonem č. 197/1946 Sb. ze dne 17. října 1946, o ústavním výboru ústavodárného Národního shromáždění. Podle zmíněného zákona měl výbor 36 členů zvolených podle zásady poměrného zastoupení. Úkolem výboru pak bylo vypracování návrhu nové ústavy. 36 členů výboru bylo zvoleno na 20. schůzi ÚNS dne 7. 11. 1946⁶¹. Po delší diskuzi byl v rámci výboru vytvořen ještě sbor expertů složený z právníků a to jako poradní sbor⁶².

Situace ve výboru v souvislosti s celopolitickou situací však nebyla jednoduchá a jednání stále více uvázala na mrtvém bodě pro neschopnost najít názorový kompromis. Najít názorový průsečík mezi komunisty a ostatními stranami nebylo možné, neboť každá z těchto stran prosazovala svoji koncepci, která se již v základní premise lišila. Touto premisou bylo nekomunistickými členy zastávaná koncepce kontinuity ústavních tradic s první republikou a s tím spojená myšlenka vzít za základ nové ústavy ústavní listinu z roku 1920, kdežto komunisté prosazovali princip diskontinuity s první republikou související s jejich revolučními ideály⁶³. Ale i v ostatních otázkách, jako byly např. ústavní koncepce národních výborů, garance soukromého vlastnictví a s tím související otázky znárodnění, koncepce ústavních orgánů aj. panovaly zásadní rozpory. Patovou situaci však, jak již bylo zmíněno, vyřešily únorové události a jejich následný vývoj.

⁶¹ Z hlediska poměrného zastoupení pak KSČ připadlo ve výboru 11 míst, národním socialistům 6, lidovcům 5, Demokratické straně 5, sociálním demokratům 4, KSS 3, Straně slobody 1 a Straně práce 1.

⁶² Ve sboru expertů byli např. profesoři práv: Bušek, Hobza, Hoetzel, Kubeš, Neubauer, Peška, Tureček, Weyr aj.

⁶³ Komunisté vycházeli z pojetí práva jako nástroje třídního boje cela v duchu marxismu leninismu, zatímco demokratické strany se stále hlásili k Masarykově ideje humanismu a apolitickému pojetí práva.

2.2. Únor 1948 z hlediska ústavní konformity

„Právě se vracím z Hradu od prezidenta republiky. Dnes ráno jsem panu prezidentu republiky podal návrh na přijetí demise ministrů, kteří odstoupili 20. února tohoto roku. A současně jsem panu prezidentu navrhl seznam osob, kterými má být vláda doplněna a rekonstruována. Mohu vám sdělit, že pan prezident všechny mé návrhy, přesně tak, jak byly podány, přijal.“

Z projevu Klementa Gottwalda na Václavském náměstí dne 25. 2. 1948.

Únorové události roku 1948 jsou tradičně předmětem nejrůznějších protichůdných výkladů a polemik. Zatímco výrazně levicově orientovaní autoři v nich vidí zcela legální cestu k převzetí moci komunisty, resp. dělnické třídy⁶⁴, ti pravicoví státní převrat či dokonce puč osnovaný dlouho dopředu komunisty s cílem uchopit moc. Na únor 1948 je třeba dle mého názoru nahlížet ve dvou rovinách. Ta první obsahuje legalitu únorových událostí, tj. jejich soulad s tehdy platným právním řádem. Tou druhou je legitimita, tj. oprávněnost postupu komunistů v rámci únorové krize. Onou legitimitou mám na mysli nejen aplikaci pozitivního práva ve smyslu formální legality, ale především podmínění této aplikace základními konstitutivními hodnotám demokratického státu se zpětnou reflexí pozitivních právních norem a jejich použití právě ve vztahu k základním konstitutivním hodnotám demokratického státu. Ostatně toto judikoval i Ústavní soud ČR, který jasně proklamoval, že *„Ať už jsou zákony státu jakékoli, ve státě, který se označuje za demokratický a proklamuje princip svrchovanosti lidu, nemůže být žádný jiný režim legitimní než režim demokratický“*⁶⁵.

Jednou ze základních podmínek pro posouzení režimu jako demokratického je bezesporu otázka, zda takový režim byl i demokratickým způsobem ustanoven. Obě tyto roviny nelze pak interpretovat odděleně nýbrž ve vzájemných souvislostech. Předně je třeba konstatovat, že KSČ se po V. sjezdu⁶⁶ značně radikalizovala a jejím záměrem bylo revoluční cestou nastolení diktatury proletariátu. Tímto svým pojetím se KSČ počala vymykat běžnému rámci politických stran a stala se jasně ultraradikální extremistickou

⁶⁴ Např.: článek „Oč šlo v únorové krizi“ publikovaný in: Spurný, Gríša: Únorové dny, SNPL 1958, 81 stran

⁶⁵ Srov. nález Ústavního soudu ČR publikovaný po číslem 1/1993-n.

⁶⁶ V. sjezd KSČ se konal 18.-23. února 1929 v kulturním domě Domovina v pražských Holešovicích. Do čela strany se dostala skupina označovaná jako „karlínští hoši“ v čele s Klementem Gottwaldem. To mělo za následek „stalinizaci“ strany jak dovnitř tak i navenek.

politickou silou⁶⁷. Situace po 2. světové válce umožnila KSČ stát se jedním z dominujících politických subjektů vůbec. Atak na počátku roku 1948 je zde KSČ, která v parlamentních volbách v roce 1946 získala 40% hlasů a v 26 členné vládě jí patří 9 míst a k tomu post předsedy vlády. KSČ, která systematicky pracuje na obsazení klíčových postů v armádě, SNB a státní správě. KSČ rovněž disponovala rozsáhlou sítí agentů a sympatizantů v ostatních politických stranách, nezanedbatelná byla i pomoc SSSR.

Prakticky od svého povolebního vzniku byla vláda nejednotná a mnoho sporů v rámci ní nabývalo intenzity vládní krize⁶⁸. Komunisty též znepokojovaly blížící se volby a vítězství protikomunistického křídla v sociální demokracii. V této atmosféře vypukla dosud největší vládní krize, která měla pro vývoj Československa fatální důsledky. Za počátek událostí lze označit usnesení vlády z 13. 2. 1948 o zastavení realizace rozkazů komunistického ministra vnitra V. Noska směřujících k přesunům ve velitelském sboru SNB v hlavním městě, které směřovaly k naprosté komunistické hegemonii na pozicích velitelů a byly především reakcí na tlak demokratických sil k vyšetření politicky motivovaných případů (Krčmaňská aféra⁶⁹, Mostecká aféra⁷⁰). Nosek se však odmítl usnesení vlády podřídit. 17. 2. 1948 se ministři národně socialistické, lidové a demokratické strany dohodli, že za situace, kdy nebude splněno usnesení vlády z 13. 2. 1948 podají demisi. Za této situace doufali, že se k nim přidají i členové vlády zvolení za Sociální demokracii. 20. února v reakci na nesplnění usnesení vlády ze 13. 2. podali ministři P. Zenkl, H. Ripka, J. Stránský a P. Drtina (nár. soc.), J. Šrámek, F. Hála, A. Procházka a J. Kopecký (lid.), Š. Kočvara, I. Pietor, M. Franek a J. Lichner (dem. strana.) k rukám prezidenta Beneše demisi.

⁶⁷ Blíže k pojmu extremistická politická strana např.: Mareš, M. (1998): Česká veřejnost a extremismus politických stran, in: Fiala, P. (ed.): Politický extremismus a radikalismus v České republice, Masarykova univerzita, Brno.

⁶⁸ Např. při projednávání zákona „O trvalé úpravě vlastnictví zemědělské půdy“ či o zvýšení platů státních a veřejných zaměstnanců.

⁶⁹ Též označována jako krabičková aféra či krabičkový atentát je skandál, který propukl v roce 1947 v souvislosti s neúspěšným pokusem o atentát na tři nekomunistické ministry vlády: P. Zenkla, J. Masaryka a P. Drtinu. Stopy od balíčků s náložemi vedly na Olomoucko do obce Krčmaň a do Parlamentu ke členům komunistické strany (poslanec J. J. Sosnar). Komunisté v roce 1947 však již ovládali Sbor národní bezpečnosti ať kladli odkrývání celého případu vehementní odpor. Práci policie však nahradila práce úředníků ministerstva spravedlnosti, kteří odhalili pozadí celého případu vč. osob, které v případě figurovaly. K procesu s údajnými pachateli nikdy nedošlo, neboť jejich stíhání bylo po únorovém převratu zrušeno. Celá akce byla označena za komplot ze strany národních socialistů a naopak došlo k odsouzení vyšetřujících úředníků ministerstva spravedlnosti, kteří celý případ rozkryli (Z. Marjanko, F. Doležal). Blíže: Z., Dvořáková, Smrt pro tři ministry, Třebíč, Akcent, 2000, 192 str.

⁷⁰ Provokatéři z řad StB začali navazovat styky s vybranými osobami, se kterými měli vytvořit ilegální skupinu Sever (pražskou a mosteckou), jejíž náplní mělo být zorganizování protikomunistického puče a následné odhalení těchto osob a jejich odsouzení.

Platné právní předpisy umožňovaly v podstatě jen 3 varianty postupu. Prezident mohl demisi ministrů, buď přijmout, nebo odmítnout⁷¹. Případné odmítnutí přijmutí demise ministrů mohlo vést k donucení komunistů k přijmutí usnesení vlády nebo v opačném případě přijmutí politické odpovědnosti za rozbití NF. Ve hře zůstala i parlamentní varianta řešení krize. Ta by znamenala vyslovení nedůvěry vládě, možnost jmenování úřednické vlády a vypsání nových voleb⁷². Nakonec však zvítězila varianta přijetí demise ministrů a doplnění vlády ministry na návrh předsedy vlády K. Gottwalda⁷³. Takto nově zformovaná vláda pak předstoupila před ÚNS s vládním prohlášením, resp. programem vlády „Obrozené Národní fronty“ a získala důvěru⁷⁴.

Až potud je veškerý postup *lege artis*, tj. v souladu s tehdy platnými zákony, či dokonce by se mohlo zdát, že se jednalo o ukázkové řešení politické krize. Ovšem na druhé straně je třeba akcentovat legitimitu tohoto kroku. Prezident Beneš sám při podpisu demise demokratických ministrů pronesl: *„Ne všechen československý lid si přeje zánik demokracie, ale Vy pánové a Vámi vedená strana si přeje, abych svým podpisem zabil demokracii v Československu a zradil nejen sebe, ale i celému národu nejdražší přísahu, jež tkví ve slovech slibu Presidentu-Osvoboditeli: Věrní zůstaneme. Jestli tak činím, tedy jenom proto, abych zabránil bratrovražedným bojům, jimiž mně vyhrožujete a jež jste schopni vyvolat. Věřím, že lid československý pochopí můj čin a při nejbližší příležitosti ve své většině prokáže, že jsou mu cizí metody, jichž užíváte, a že jste podceňovali mravní vyspělost, věrnost a demokratický smysl našeho lidu⁷⁵.“* Je třeba si uvědomit, že přijetí demise a doplnění vlády byl co do právní formy právní úkon učiněný prezidentem Benešem, tedy projev jeho vůle. S každým projevem vůle jsou spojeny určité náležitosti, mj. že tento projev vůle musí být učiněn svobodně. Ze shora citovaných slov prezidenta Beneše rozhodně nevyplývá, že by jím učiněný projev vůle vycházel z jeho svobodné vůle. Tento projev vycházel z komunisty záměrně navozené všeobecné atmosféry strachu a

⁷¹ Srov. § 64 odst. 1, resp. § 70 zákona č. 121/1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky

⁷² Schůze sněmovny byla svolána na 24.2.1948, avšak 23.2. se sešlo předsednictvo sněmovny a namísto příprav ke schůzi se usneslo, že schůze ÚNS bude odložena na 10. března. Toto rozhodnutí bylo v podstatě politickým kalkulem napříč politickým spektrem, neboť za dané situace si žádná ze stran nemohla být jista podporou zákonodárného sboru.

⁷³ Prezident nemohl přijmout demisi ministrů a doplnit vládu ministry podle svého výběru, neboť každý akt prezidenta vyžadoval kontrasignaci předsedy vlády, srov.: § 68 zákona č. 121/1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé.

⁷⁴ Stalo se tak na 20. schůzi ÚNS dne 10.3.1948. Této schůzi se zúčastnilo 251 poslanců, hlasovalo však pouze 230 a to jednohlasně pro akční program. 33 poslanců uprchlo do ciziny, 10 bylo ve vězení a 2 nezvěštní. Blíže: Pavlíček, V., Politické strany po Únoru, I. část, Svobodné slovo Praha 1966, str. 149

⁷⁵ Z magnetofonového záznamu projevu E. Beneše k delegaci vedené K. Gottwaldem, při podpisu demise demokratických ministrů. Text převzat z Dějiny zemí Koruny české II, kolektiv autorů, Paseka Litomyšl Praha 1999, str. 264

obav z budoucího násilného vývoje situace⁷⁶. Pokud pomínu nátlakové akce typu generální stávky, sjezdu závodních rad či sjezdu rolnických komisí nelze pomínout protizákonné aktivity KSČ spočívající v utváření a vyzbrojování lidových milic⁷⁷, obsazování stranických sekretariátů komunistickými příslušníky STB, včetně zabránění přístupu ministrů na svá pracoviště a v neposlední řadě i činnost akčních výborů. Navíc na území Československa prokazatelně operovali agenti sovětské NKVD⁷⁸, kteří byli následně KSČ přiděleni ke všem oblastním velitelstvím STB a vojenské rozvědce. Tímto jednáním je narušena svrchovanost Československa, neboť agenti cizího státu, byť „spřáteleného“, měli možnost vykonávat přímý vliv na otázky domácí politiky státu a to bez vědomí nekomunistických členů vlády.

Ze všech výše uvedených skutečností si dovoluji vyvodit závěr, že komunistický režim v Československu nebyl nikdy demokraticky ustanoven, od samého počátku byl tedy nelegitimní, k moci se dostal za pomoci zneužití moci a byl v tomto směru protiústavní, neboť nerespektoval základní ústavní principy demokratického státu a z tohoto hlediska ho nelze považovat ani za legální.

⁷⁶ V jisté obměně se prezident Beneš nacházel v situaci E. Hácha na jednáních v Berlíně 15. března 1939. Hácha v dubnu 1939 popsal tyto zážitky spisovateli K. Horkému a to jak mu Göring hleděl „mazlivě do očí jako nějaká ženská“ a přitom vyhrožoval, že v několika hodinách všechno vylétne do vzduchu. Zde ovšem proti Benešovi nestál představitel cizího nepřátelského státu, ale demokraticky zvolený domácí předseda vlády, což je o dost horší.

⁷⁷ Lidové milice, alias „ozbrojená pěst dělnické třídy“ byly nezákonně utvářené a vyzbrojované polovojenské jednotky přímo podřízené KSČ. Svým vznikem a posláním je možno tyto jednotky srovnat s nacistickými jednotkami SA. O vzniku lidových milic bylo rozhodnuto v polovině února 1948 ÚV KSČ a to v souvislosti s utvářením tzv. strážních oddílů ve vybraných průmyslových závodech, složených z komunistů a jejich příznivců. Dne 20.2.1948 vydal ÚV KSČ pokyn k transformaci strážních oddílů na tzv. pohotovostní oddíly, připravené k zásahům i mimo průmyslové podniky, tyto byly pak následně přeměněny na tzv. Dělnické milice. Jednotky DM se vytvářely na tzv. výrobním principu, tj. po pracovištích. Nejsilnější jednotky DM vznikly v Praze a jejich počet se odhadoval na 6 až 7 tisíc příslušníků. Pro jejich řízení se již 22.2.1948 vytvořil Hlavní štáb Dělnických milic a 23.2.1948 bylo za asistence SNB a osobní intervence ministra Noska! z brněnské Zbrojovky do Prahy přivezeno 10.000 pušek a 2.000 samopalů. Dne 25.2.1948 došlo vydání 6.000 pušek pražským milicionářům. Příslušníci DM se formovaly do rot a praporů, v jejichž řadách pochodovali Prahou. Předsednictvo KSČ již 26.2.1948 přijalo usnesení o zakládání jednotek DM na celém území státu a počty milicionářů se začaly prudce zvyšovat. V březnu 1948 bylo velení DM převedeno na ministerstvo vnitra, kde pro jejich řízení vzniklo zvláštní oddělení, později odbor. V této době byl název Dělnické milice zaměněn za Lidové milice, který od léta 1949 převládl. Nejvyšším velitelem LM se stal ministr vnitra a místní velitelé LM vždy podléhali příslušnému veliteli SNB. První normou, která upravovala po právní stránce činnost LM, byl organizační řád Lidových milic z roku 1952, podle kterého se LM staly ozbrojeným sborem KSČ. Vrchním velitelem LM se stal předseda KSČ. V lednu 1953 byl zrušen odbor LM na Ministerstvu národní bezpečnosti. Naopak na ÚV KSČ a ÚV KSS vznikla samostatná oddělení LM, jejichž vedoucí se stali náčelníky příslušných štábů. Na rozdíl od činnosti akčních výborů, která byla dodatečně „legalizována“ Lidové milice nevznikly na základě zákonného aktu a ani později nebyla jejich existence nikdy legislativně zakotvena, atak i jejich konec byl velmi neformální, tj. stejným způsobem jakým byly založeny pouhým rozhodnutím posledního generálního tajemníka ÚV KSČ Karla Urbánka v listopadu 1989. Na základě jednání s ministrem národní obrany, armádním generálem Milanem Václavíkem bylo rozhodnuto o rychlém stažení zbraní a munice z útvarů LM a jejich uložení do skladů Československé armády. Na podkladě různých občanských podnětů probíhalo od první poloviny devadesátých let zkoumání nedovoleného vyzbrojení Lidových milic jakožto složky KSČ. Šetření posléze vyústilo v trestní stíhání bývalých vysokých stranických činitelů KSČ a armády. Nikdo však nebyl pravomocně odsouzen. Blíže: Bašta J., Lidové milice – nelegální armáda KSČ, dostupné on-line: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/pamet-dejiny/0802-099-108.pdf>

⁷⁸ Blíže: K. Kaplan: Pět kapitol o únoru. Brno : Doplněk, 1997. 556 s

Z hlediska historického kontextu byl únor 1948 formálním završením systematické práce KSČ na chopení se moci za použití všech dostupných prostředků.

2.3. Faktická podoba ústavy z roku 1948, ústavní poměry de iure a de facto

Při pohledu na čistě faktickou podobu ústavy 9. května lze nabít dojem, že tato ústava zachovávala podobu Ústavy z roku 1920 a setrvala ve svých ustanoveních na principech demokratického právního státu. Ovšem toto zdání by ve faktických podmínkách nastupující diktatury bylo velmi zavádějící. Základním rysem ústavního vývoje za účinnosti Ústavy 9. května⁷⁹ byl flagrantní nesoulad mezi ústavními poměry de iure, tj. ústavou deklarovanými a de facto, tj. skutečně poměry nastolenými. Situace byla o dost děsivější tím, že pouze část odchylek od původně schválené podoby Ústavy byla provedena cestou ústavních zákonů. Ústava ostatně jako každá právní norma sama o sobě nemůže svůj právní obsah vtělit do reálných podmínek, pokud není ze strany státu (státních orgánů) poskytnuta potřebná ingerence spočívající v jejím dodržování a v důsledném postihu jednání, která s ní nejsou v souladu. V situaci, kdy KSČ prostřednictvím státního aparátu omezuje a hrubě zasahuje do občanských práv a svobod, odbourává demokratická pravidla občanského života, degraduje funkci parlamentu a odstraňuje nezávislost justice, není divu, že ústava je v masovém měřítku soustavně obcházena, porušována a svévolně interpretována. Tato situace byla zapříčiněna i tím, že Ústava (s výjimkou některých poúnorových zásahů zejména do úvodního Prohlášení) svým charakterem v podstatě odrážela předúnorovou situaci v Československu⁸⁰. V poúnorovém období se totiž základním faktorem společenského (politického a hospodářského) a i ústavního vývoje stala otevřeně vedoucí úloha Komunistické strany Československa ve společnosti a státě. Tato ústavně ještě nezakotvená skutečnost kvalitativním způsobem modifikovala nejen strukturu vzájemných vztahů a skutečnou úlohu nejvyšších ústavních orgánů ve státě, ale i postavení slovenských národních orgánů, národních výborů a justice, a co je podstatné i první kapitolu Ústavy pojednávající o právech a povinnostech občanů. Později byla ústava měněna a doplňována právními normami, které přebíraly sovětské ústavní vzory a více ji tak přibližovaly k sovětské úpravě.

Ústava samotná se skládala z 3 částí celkem se 178 paragrafy a to Prohlášení, Základních článků a Podrobných ustanovení členěných na 10 kapitol.

⁷⁹ Tato ústava platila od 9.5. 1948 do 11.7. 1960.

⁸⁰ Ústava 1948 zachovávala některé formální demokratické rysy, charakteristické pro právní demokratický stát s pluralitní parlamentní demokracií tj. formální zachování struktury nejvyšších ústavních orgánů a dělby moci, ústavní utvrzení základních práv a svobod vč. koncepce nezávislého soudnictví, čímž se výrazně lišila od tehdejší sovětské („stalinské“) ústavy a ústav tzv. lidově demokratických států, které stalinskou ústavu v podstatě kopírovaly.

Ústavu 9. května je pak možno rozdělit z hlediska obsahu na 2 části, z nichž ta první byla přejata de facto z Ústavy 1920 a ta druhá, zcela nová, byla pak tvořena instituty, které se vytvořily v průběhu konce války a poválečného období. Zejména se jednalo o kapitolu 5 - o slovenských národních orgánech, kapitolu 6 – o národních výborech a kapitolu 8 – o hospodářském zřízení. Oproti Ústavě 1920 nebyl obnoven Senát, Ústavní soud, Volební soud, odpadlo vše, co se týkalo Podkarpatské Rusi a to, co se týkalo menšinových práv. Ale i v částech, které byly přejaty z původní ústavy, bylo možno vystopovat drobné ale o to podstatnější změny. Ústava z roku 1920 zakotvovala zásadu, že „lid je jediným zdrojem veškeré státní moci v republice Čsl.“, naproti tomu Ústava 1948 říká, že „lid je jediným zdrojem veškeré moci ve státě“.

Zatímco státní moc⁸¹ je druh veřejné moci, tj. schopnosti státu vnutit svou vůli subjektům na jeho území, a to za účelem organizace a řízení společenských vztahů uvnitř určitého státu, moc jako taková je schopnost prosadit svou vůli, a to vůči všem bez ohledu na věc, které se ono prosazení týká. Uplatňování státní moci v demokratickém právním státě má pak svá pravidla, která se odvíjejí především od dělby této moci typicky na moc výkonnou, zákonodárnou a soudní. Naproti tomu nedemokratický totalitní systém se vyznačuje jednotou moci, tj. její unifikací a jejím soustředěním v jednom subjektu. Jestliže tedy nově Ústava říká, že veškerým zdrojem moci ve státě je lid, znamená to, že onen lid pak může prosadit veškerou svoji vůli ve všech oblastech společnosti a to bez nutné ingerence státu. Zatímco v prvním případě lid nejprve státní moc legitimuje k jejímu prosazování, v tomto případě je moc ve státu paradoxně na státu nezávislá a je možno, dle dikce tohoto ustanovení, ji vykonávat přímo a odvisle od státu (státních orgánů). Další otázkou, kterou je v této v souvislosti nutno položit, je, kdo je vlastně onen lid. Podle marxistické teorie jsou lidem všichni pracující tj. dělníci, rolníci a pracující inteligence⁸². Pak ale lidé, kteří sice nepracují, ale žijí podle právních norem společnosti, by byli automaticky z podílu na moci vyloučeni.

V realitě, která však po únoru 1948 v Československu panovala, pak pojem lid představoval zkrátka vůli KSČ. O tomto faktu svědčí i Prohlášení nové ústavy, které bylo v podstatě politickou proklamací ideologie KSČ a za tímto účelem poskytovalo zcela tendenční pohled na dějiny Čechů a Slováků a úlohu Sovětského svazu v nich ve spojení s třídní podstatou státu směřujícího, jak je

⁸¹ Blíže Oxford English Dictionary, Oxford University Press. November 2010, heslo government.

⁸² Toto se odráželo i v symbolice režimu, kdy zkřížený [srp](#) a [kladivo](#) symbolizuje pevný svazek dvou společenských tříd, a to rolníků a dělníků a rudá pěticípá hvězda pak symbolizuje jednak pět prstů dělníkovy ruky, ale též i pět kontinentů, jimž má komunistický systém vládnout a v neposlední řadě i spojení dělníků, rolníků, vojáků, mládeže a pracující inteligence.

v Prohlášení 2x výslovně uvedeno, k socialismu. Důvodová zpráva pak tuto čistě nenormativní část Ústavy označila jako „nejdůležitější interpretační pomůcku“. Na prohlášení pak navazovalo 12 základních článků, které byly shrnutím základních principů, na nichž byla Ústava založena. Následovala Podrobná ustanovení čítající 10 kapitol, a to 1. Základní práva a povinnosti občanů, 2. Národní shromáždění, 3. Prezident republiky, 4. Vláda, 5. Slovenské národní orgány, 6. Národní výbory, 7. Soudy, 8. Hospodářské zřízení, 9. Obecná ustanovení, 10. Závěrečná a přechodná ustanovení, rozčleněných na 178 paragrafů.

1. kapitola Ústavy nazvaná práva a povinnosti občanů, byla do značné míry převzata z Ústavy z roku 1920, ale vedle osobních svobod a politických práv nově deklarovala i práva sociální a kulturní. Ústava deklarovala rovnost, svobodu osobní, domovní, pobytu, majetkovou, svědomí a vyznání, projevu a ochrany kulturních statků, svobodu shromažďovací a spolčovací, ochranu listovního tajemství a doručovaných zpráv, rodiny a mládeže, právo petiční, nově byla doplněna o sociální práva na práci, na zvláštní úpravu pracovních podmínek žen, odměnu za vykonanou práci stejnou pro muže i ženy, právo na odpočinek a na ochranu zdraví. V oblasti povinností občana byla branná povinnost doplněna povinností zvelebování národního majetku, svědomitého vykonávání veřejných funkcí, ke kterým lid povolal povinnost práce podle individuálních schopností ve prospěch celku. Tato kapitola nebyla sice formálně měněna a doplňována, ale fakticky legislativními, administrativními a politickými zásahy v převážné míře transformována v téměř bezobsažnou deklaraci, neboť výkon ústavou zaručených práv byl omezován i podzákonnými předpisy. Např.: zákonem č. 213/1948, *o úpravě některých poměrů na ochranu veřejných zájmů* (šlo v podstatě o dodatečnou legalizaci protiprávních aktů akčních výborů Národní fronty v únoru a po únoru 1948), zákon č. 231/1948, *na ochranu lidové demokratické republiky* (utvrzující mj. zcela nové represivní pojetí skutkových podstat trestných činů zejména politické povahy), zákon 232/1948, *o státním soudu* (jako soudu, kterému náleželo řízení a rozhodování zejména o trestných činech, stanovil-li na ně zákon 231 trest smrti nebo trest na svobodě delší 10 let), zákon 247/1948, *o táborech nucené práce* (do kterých zvláštní 3 členné komise jmenované krajskými národními výbory mohly zařadit na dobu od 3 měsíců do 2 let v podstatě všechny osoby považované za politicky „nespolehlivé“), zákon 319/1948, *o zlidovění soudnictví* (vytvářející institut soudců z lidu, „povolávaných“ okresními a krajskými národními výbory, resp. u nejvyššího soudu vládou), byla fakticky zrušena svoboda pobytu a pohybu (zákon 52/1949 Sb.⁸³ o hlášení

⁸³ Zákon nově zavedl povinné hlášení obyvatel k trvalému a přechodnému pobytu formou zápisů do občanských průkazů. Tím režim získal důkladnou kontrolu jednak na samotným pohybem

obyvatelstva a povolení pobytu cizincům a zákonem 53/1949 Sb. o cestovních pasech⁸⁴), byla zrušena svoboda slova a zavedena cenzura tisku a to zákonem o vydávání a rozšiřování knih, hudebnin a jiných neperiodických publikací č. 94/1949 Sb.⁸⁵ a o vydávání časopisů a o Svazu československých novinářů č. 184/1950 Sb., dále byla zrušena svoboda sdružovací a shromažďovací a to zákonem o dobrovolných organizacích a shromážděních č.68/1951 Sb.⁸⁶

Nutno podotknout, že i sám institut státního občanství prošel zásadní změnou a to v podobě zákona č. 194/1949 Sb., o nabývání a pozbývání československého státního občanství, kdy nově bylo možno „odníti“ státní občanství a to proti vůli občana⁸⁷. Tímto se však zákonná právní úprava dostala do rozporu jednak s ústavou, neboť ta neobsahovala žádné ustanovení ani zmocnění k odjímání státního občanství a jednak i s mezinárodním právem⁸⁸.

2. – 4. kapitola zakotvovaly strukturu a vzájemné vztahy nejvyšších ústavních orgánů a to Národního shromáždění, prezidenta republiky a vlády. Po formální stránce odpovídala tato struktura a vzájemné vztahy koncepci parlamentní formy vlády s dělenými pravomocemi a systémem vzájemného vyvážení. Ve skutečnosti však tyto instituty hrály toliko stafáž pro vzbuzení dojmu parlamentní demokratické formy vlády, neboť reálná politická a státní moc byla

jednotlivých osob, ale i nad společenskými vazbami těchto osob. Zákon dále rozváděl prováděcí předpisy např. vyhláškou ministerstva vnitra č. 448/1949 Úř. I. ze dne 26.3.1949 jímž byla zavedena přihlašovací povinnost i pro případ pobytu příbuzného v pokolení přímém. Dále byla zavedena povinnost zapsání se do knihy návštěv vedené u domovních důvěrníků i pro osoby, které by u ubytovatele pobývaly třeba i jednu noc.

⁸⁴ Tento zákon v podstatě zlikvidoval ústavně garantovanou svobodu pobytu a pohybu, neboť nově občané neměli právní nárok na vydání cestovního pasu a bez něj nebylo možno legálně z území republiky vycestovat. § 2 odst. 5 doslova zněl „Na vydání, prodloužení časové a o rozšíření územní platnosti československého pasu není právního nároku“. Již vydaný cestovní pas pak bylo možno odejmout, případně zkrátit jeho časovou nebo zúžit jeho územní platnost osobám „jejichž cesta do ciziny, po případě další pobyt v cizině, by mohly ohrozit zájmy státní bezpečnosti nebo jiné veřejné zájmy, zejména hospodářské“. Následně vydané prováděcí předpisy režim vycestování z území republiky dále zpřísnily, kdy nově při vycestování do zahraničí bylo vyžadováno zvláštní povolení – výjezdní doložku. Výjezdní doložku zavedlo komunisty ovládané ministerstvo vnitra již 23. února 1948. Výjezdní doložka obsahovala údaje o tom, pro které státy, k jakému účelu, na kolik cest a na jakou dobu platí. Vydání výjezdní doložky byl složitý byrokratický proces, který mohl kdykoliv zabránit vycestovat nepohodlně osobě za hranice i přesto, že měla platný pas. Žádost o vydání výjezdní doložky musela být schválena celou řadou různých osob, počínaje výborem komunistické strany na pracovišti, ředitelem školy, uličním výborem KSČ apod.

⁸⁵ Zákon zavedl úplnou státní kontrolu nad vydáváním a rozšiřováním knih, hudebnin a jiných neperiodických publikací a to Ministerstvem informací a osvěty vedeným ministrem Václavem Kopeckým. Současně působila předběžná kontrola a cenzura rozhlasu a televize. Tento zákon jež nabyl účinností 10.4.1949 byl několikrát měněn, ale úplně zrušen byl až od 1.5.1991.

⁸⁶ Tento zákon zlikvidoval spolčovací a shromažďovací svobodu garantovanou ústavou. Výslovně zrušil zákon č. 134/1867 ř.z. o spolčovacím právu a zákon č. 135/1867 ř.z. o shromažďovacím právu. Nově se bylo možno v dobrovolných organizacích sdružit toliko za účelem „podpory úsilí o výstavbu socialismu“, které vznikaly schválením organizačního řádu příslušným krajským národním výborem a v případě přesahu činnosti organizace území kraje ministerstvem vnitra. Zákon ponechal vlastní podrobnější úpravu podzákoným normám vydaným ministerstvem vnitra. Zákon byl pak proveden vyhláškou č. 320/1951 Sb o dobrovolných organizacích a shromážděních.

⁸⁷ Srov.: § 7 zákona č. 194/1949 Sb. ze dne 13. července 1949, o nabývání a pozbývání československého státního občanství.

⁸⁸ čl. 15 odst. 2 Všeobecné deklarace lidských práv, jež byla přijata na zasedání III. Valného shromáždění OSN ve formě rezoluce č. 271/III dne 10.12.1948 jasně deklaroval, že: „ Nikdo nesmí být svévolně zbaven státní příslušnosti ani práva svou státní příslušnost změnit“.

přísně koncentrována v rukou několika jednotlivců, tvořících politické byro (předsednictvo) a sekretariát ÚV KSČ. Členové tohoto nejvyššího stranického vedení pak vykonávali i nejvyšší ústavní funkce ve státě (prezident republiky, předseda Národního shromáždění, předseda vlády atd.). Národní shromáždění se bez přehánění stalo jakousi kulisou pro nově se nastolující diktaturu, která měla vzbuzovat dojem zastupitelské demokracie. Předně způsob výběru kandidátů, jejich následná volba⁸⁹ jmenování a způsob hlasování byl zcela pod kontrolou KSČ. Ústava samotná sice v kapitole o NS výslovně nezakotvovala imperativnost poslaneckého mandátu, avšak v základním článku IV. jednoznačně stanovila, že zastupitelské sbory „jsou lidem voleny, lidem kontrolovány a lidu odpovědny“. Tím se ústavní úprava postavení poslanců a celého NS podstatně odchylovala od ústavní koncepce předmnichovské republiky.

Dominantní postavení v rámci NS získalo 24 členné Předsednictvo Národního shromáždění volené vždy na dobu 1 roku, toto předsednictvo nahradilo předmnichovský „stálý výbor“ a bylo koncipováno do jisté míry jako náhrada ústavního soudu, neboť podávalo závazný výklad zákonů a rozhodovalo výlučně o tom, zda zákon NS, resp. zákon SNR odporuje Ústavě. Toto vedlo do jisté míry k absurdní situaci, kdy orgán orgánu, který zákon vydal, sám rozhodoval o tom, zda jím vydaná norma, je v souladu s ústavou či nikoliv. Tím byla narušena dělba moci a vůbec základní princip demokratického právního státu, který ochranu ústavnosti svěruje do rukou na ostatních mocích nezávislého orgánu kontrolujícího právě ústavnost právních norem. V době, kdy NS nezasedalo, mělo navíc předsednictvo NS právo na návrh vlády činit „neodkladná opatření i kdyby k nim bylo jinak třeba zákona“. Tato opatření musela být NS dodatečně schválena. V žádném případě nesmělo Předsednictvo NS volit prezidenta ani jeho náměstka a měnit Ústavu a ústavní zákony. Realitou bylo, že stále častěji se pak právní normy přijímaly formou zákonných opatření.

⁸⁹ Národní shromáždění tvořilo 300 poslanců, volených na dobu 6 let. Volby do Národního shromáždění se 1. volební období konaly podle zákona č. 75/1948 Sb., který formálně ještě zachovával systém poměrného zastoupení s 28 vícemandátovými volebními kraji ve 2 oblastech. V reálu však existence jednotné kandidátky Národní fronty ve všech krajích jakýkoliv výběr mezi kandidátkami vylučovala. Formálně podstatnou změnu přinesl ústavní zákon č. 26/1954 Sb., o volbách do Národního shromáždění a volbách do Slovenské národní rady, který zavedl podle sovětského vzoru volební systém, založený na jednomandátových volebních obvodech (1 poslanec na 35 tisíc obyvatel), s jediným o mandát se ucházejícím kandidátem Národní fronty voleným navíc „manifestačně“, tj. za porušení principu tajnosti hlasování. Počet poslanců NS se po ústavní změně z roku 1954 stal pohyblivým (po volbách v r 1954 jich bylo 368) Tento stav však trval jen do roku 1960, kdy byl ústavním zákonem č. 35/1960 obnoven pevný počet 300 poslanců NS. Systém voleb bez alternativ osob a programů, bez skutečně tajného výběru a svobodného rozhodování voličů, však zůstal nezměněn. Blíže: Mates, P., Vývoj volebního práva v letech 1945-1989, in Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989, sborník příspěvků, str. 210 a násl.

Těžiště normotvorby se stále více přesouvalo z NS na vládu a ministerstva, které formou nařízení vlády a vyhlášek ministrů v podstatě nahradily vlastní zákony⁹⁰.

Ústavní koncepce prezidenta republiky navazovala na ústavní listinu z roku 1920. Prezident byl volen Národním shromážděním na 7 let, a to nejvýše 2x po sobě se zvláštní klauzulí pro prezidenta Beneše. Nově byla zakotvena funkce prezidentova náměstka pro případ, že by prezident byl déle než 6 měsíců zaneprázdněn nebo churav. Prezident byl ze své funkce neodpovědný, za jeho projevy odpovídala vláda, stíhán mohl být pouze pro velezradu, kdy příslušnou žalobu podávalo Předsednictvo Národního shromáždění a institucí, která ho měla soudit, při absenci ústavního soudu bylo samo Národní shromáždění. Případným trestem mohla být pouze a jedine ztráta prezidentského úřadu a způsobilosti tohoto úřadu později znovu nabyt. Na Ústavu 1920 navazovala i koncepce kontrasignace s příslušným odpovědným členem vlády v případě, kdy akt prezidenta zasahoval do moci vládní nebo výkonné. Funkce prezidenta republiky byla ve faktických podmínkách spojena s funkcí předsedy KSČ v případě Klementa Gottwalda, resp. s funkcí prvního tajemníka KSČ v případě Antonína Novotného. V případě Antonína Zápotockého, který zastával funkci prezidenta v letech 1953-1957 byl tento členem předsednictva ÚV KSČ.

Vláda byla koncipována jako kolektivní orgán skládající se z předsedy, jeho náměstků, ministrů a státních tajemníků⁹¹. Vládu jmenoval a zároveň určoval, který člen vlády bude řídit které ministerstvo, prezident republiky. Ministerstva se zřizovala podle původního znění Ústavy zákonem, avšak podle ústavního zákona č. 47/1950 o úpravách v organizaci veřejné správy⁹², mohla sama vláda zřizovat a rušit ministerstva a pověřenectva a upravovat jejich působnost. Formálně byla vláda po celou dobu z výkonu své funkce odpovědná Národnímu shromáždění, které mohlo vládě jako celku i jednotlivým členům vlády kvalifikovanou většinou vyslovit nedůvěru. V tom případě vláda, resp. jednotliví členové vlády, musela podat demisi a prezident republiky vládu (resp. jednotlivé členy vlády) musel odvolat. I reálnost těchto ustanovení je nutno vidět v souvislosti se splýváním komunistické strany a státu, s koncentrací rozhodnutí v nejvyšších stranických orgánech. Fakticky můžeme tedy i v tomto případě mluvit o obsoletních ustanoveních Ústavy 9. května. Vzhledem k stále výraznějšímu soustředění moci v aparátu Ústředního výboru KSČ však vláda

⁹⁰ V roce 1949 bylo v NS přijato 89 zákonů, v roce 1950 65 zákonů, v roce 1954 12 zákonů a v roce 1955 pouhých 5 zákonů.

⁹¹ Funkce státních tajemníků, která měla svůj původ v Košickém vládním programu, se však od června 1948 už neobsazovaly.

⁹² Šlo o první ústavní zákon přijatý po schválení Ústavy 9. května.

stále získávala na váze. Tato klíčová pozice vlády byla ještě v roce 1948 podtržena zákonem č. 241/1948 o první pětiletce, který zmocnil vládu vydávat nařízení s mocí zákona, šlo-li o „opatření nutná ke splnění pětiletého plánu“.

Ústava svěřovala vládě rozsáhlé pravomoci ve vztahu ke slovenským národním orgánům. V tomto směru došlo, alespoň formálně, k podstatné změně na základě ústavního zákona č. 33/1956, kterým byly kompetence vlády ve vztahu ke slovenským národním orgánům částečně zrušeny a částečně podstatně oslabeny. Ústavním zákonem č. 81/1953 došlo rovněž ke změně kompetencí vlády ve vztahu k národním výborům, kdy všeobecné řízení národních výborů bylo vyňato z působnosti ministra vnitra a národní výbory se přímo podřídlily vládě. Tato změna souvisela s tím, že Ústava 9. května charakterizovala původně národní výbory nevyhraněně, jako orgány, které „vykonávají na území, pro které jsou zvoleny, veřejnou správu ve všech jejích oborech“, což neodpovídalo koncepci sovětů jako „orgánů státní moci a správy“. V základním čl. X. Ústavy (formulovaném už po únoru 1948) však už (podle vzoru sovětů) bylo řečeno, že NV jsou „nositelem a vykonavatelem státní moci v obcích, okresech a krajích a strážcem práv a svobod lidu“.

Toto „sovětské“ pojetí národních výborů pak bylo uplatněno v ústavním zákoně č. 12/1954 o národních výborech. S tím souviselo i zavedení volebního systému, ve kterém „poslanci“ národních výborů všech stupňů (s výjimkou nejmenších obcí) byli voleni v jednomandátových volebních obvodech, ve kterých kandidovali výlučně (a to v každém volebním obvodě jen jeden) kandidáti Národní fronty. Podle tohoto volebního systému se též v roce 1954 uskutečnily první (quasi) volby do národních výborů. Ústava stanovila, že NV podléhají kontrole lidu, kterému jsou ze své činnosti odpovědny. Ve volebním zákonodárství byl mandát poslanců NV výslovně zakotven jako imperativní.

I v činnosti NV všech druhů stupňů a jejich poslanců se však v každodenním životě plně prosazovala koncepce „převodů a pák“, tj. koncentrace faktické moci v sekretariátech KSČ a zejména pak vedoucích tajemníků okresních a krajských výborů KSČ, kteří s konečnou platností rozhodovali též o tzv. „kádrových otázkách“, tj. složení NV a obsahu jejich činnosti. V čl. podmínkách byl tento systém podtržen i tím, že předseda NV byl současně předsedou jeho výkonného orgánu, tj. rady. Ústava stanovila, že NV jsou místní, okresní a krajské a rovněž v základních člancích mluvila o krajích. V době přijetí ústavy však ještě kraje neexistovaly, zřízeny byly až zákonem č. 280/1948. V českých zemích se zřídilo 13 a na Slovensku 6 krajů. Toto krajské zřízení bylo změněno v roce 1960 před přijetím nové ústavy. Ústavním zákonem

č. 36/1960 byl počet krajů v českých zemích byl snížen na 7 a na Slovensku na 3⁹³.

Poslední 2 kapitoly Ústavy (ustanovení obecná a ustanovení závěrečná a přechodná) pojednávají o státním občanství, hranicích republiky, hl. městě, státních symbolech a některých přechodných opatřeních souvisejících s legisvakancí (Ústava nabyla účinnosti 9. června 1948). Nejdůležitější z těchto ustanovení jsou koncentrována v § 171, podle kterého všechny 3 části Ústavy platí jako celek a při výkladu Ústavy „je třeba vycházet z ducha tohoto celku a ze zásad, na kterých je založen“. Ústava jako celek je:

- 1) ohniskem příští legislativy, směrnicí pro budoucí zákonodárce
- 2) kritickým měřítkem dosavadního právního řádu
- 3) jedním z mocných prostředků zlidovění veškerého našeho právního řádu

Právě tento „interpretační paragraf“ se později stal ústavní záminkou systému, který lze označit za legalizovanou neústavnost a nezákonnost.

⁹³ Blíže: Mikule V, Správní právo a veřejná správa na území České republiky od roku 1945, Příspěvky k vývoji právního řádu v Československu 1945-1990.

3. Vývoj trestního práva v Československu po roce 1948

„Je triumfem občanské svobody, když trestní zákony vyvozují každý trest ze své specifické povahy každého jednotlivého zločinu. Tak ustává jakákoli svévole; trest již v ničem nezávislý na rozmarech zákonodárce (...).“

Cesare markýz Beccaria

Trestní právo je nedílnou součástí každého právního řádu. Jedná se o soubor právních norem, které stanovují co je trestným činem a jaké tresty pachatelé za něj hrozí. Tuto stránku upravuje trestní právo hmotné⁹⁴ (materiální), naproti tomu trestní právo procesní (formální) upravuje trestní řízení, tj. postup orgánů činných v trestním řízení⁹⁵.

Trestní právo je podobně jako oheň „dobrý sluha“, ale může být i „zlý pánem“. Pokud je aplikováno v demokratické společnosti podle transparentních zásad (pravidel) a postupů není pochyb, že společnosti prospívá, slouží a ochraňuje. Ovšem v případě totalitního nedemokratického režimu se trestní právo stává ve značné míře nástrojem, kterým si režim upevňuje pozici a likviduje své odpůrce.

Bohužel po roce 1948 nastala v Československu varianta druhá. Nastupující komunistický režim nebyl z počátku tak suverénní, jak by se mohlo zdát a i když od konce války systematicky pracoval na převzetí moci, stále zde i po únoru zbývalo mnoho lidí, kteří se nechtěli smířit s realitou nastupující totality. Tato situace podněcovala nastupující komunistickou garnituru k eliminaci jejich odpůrců.

Totalitní režim má v podstatě dvě možnosti postupu. První je, že ignoruje veškerou zákonnost a zcela mimo rámec právních norem doslova své odpůrce likviduje. To je praxe ovšem spíše mimoevropská (Asie, Afrika) a ne tak frekventovaná⁹⁶. V evropském prostředí se totalitní vládcí snažili vzbudit dojem legálnosti svého počínání a za tímto účelem tomu i přizpůsobovali právní řád.

⁹⁴ Blíže: Jelínek, J. a kol.: Trestní právo hmotné. Obecná část. Zvláštní část. 2. vydání. Linde Praha, Praha 2006, s. 17 a násl.

⁹⁵ Blíže: Jelínek, J. a kol.: Trestní právo procesní, 5. aktualizované vydání, Linde Praha, Praha 2007, str. 15

⁹⁶ S těmito praktikami bylo možno se setkat např. v případě režimu Rudých Khmérů, který vládl v Kambodži v letech 1975-1979. Tomuto režimu padlo za oběť podle různých odhadů 1,7-3 miliony osob, a to bez řádných soudních procesů. Odpůrci režimu a později i jeho stoupenci v rámci vnitřních čistek byli vystavováni nelidskému zacházení a mučení a následně bez vynesení rozsudku popraveni. Blíže: Ratner, R.; Abrams, S. Accountability for Human Rights Atrocities in International Law: Beyond the Nuremberg Legacy (2nd ed.). OUP Oxford. 2001, str. 272

V souvislosti s tímto postupem je možno mluvit o tzv. systému legalizované nezákonnosti.

Nejinak tomu bohužel bylo i v Československu po roce 1948. Komunisté ihned po únoru přijali sérii zákonů, na jejichž základě doslova likvidovali všechny osoby, které jim stály v cestě. Trestní právo pak ve značné míře ztratilo svůj charakter ochrany společnosti před pachateli trestných činů a stalo se v širší míře nástrojem k likvidaci odpůrců režimu a později i jejich stoupenců⁹⁷, což jen dokresluje absurditu tohoto období. Tehdejší ministr spravedlnosti Š. Rais v článku příznačně nazvaném „*Ostrá zbraň v boji za vítězství socialismu*“ popisuje z procesu právnícké dvouletky vzešlé trestní normy jako „*ostrou a nikdy neselhávající zbraň v boji proti všem pokusům třídního nepřítele rušit naši pokojnou cestu budování socialismu v naší zemi*“⁹⁸.

V jisté obměně může být na danou situaci uplatněna Fraenkelova teorie dvojitého státu⁹⁹ a to v rozdílnosti právní kvalifikace činů a s ní související trestní sankcí, postupu a použití metod orgány činnými v trestním řízení vůči kategorii tzv. „politických“ případů na jedné straně a běžných (nepolitických) případů na straně druhé. Tento paradox popsal mj. i Nejvyšší soud ČR, který při projednávání případu bývalé prokurátorky Brožové v souvislosti s procesem s M. Horákovou a spol. konstatoval: „(...) *proces proti osobám, které byly v tomto procesu odsouzeny k trestům smrti a popraveny, nebyl běžným procesem, neboť z materiálního, obsahového a hodnotového hlediska postrádal elementární rysy skutečného soudního řízení, nebyl aktem spravedlnosti a byl tou nejnázornější formou zneužití soudního řízení k fyzické likvidaci osob považovaných vládou komunistickou stranou za tzv. třídní nepřátele*“¹⁰⁰.

Zcela nepokrytě to konstatoval F. Poláček při výčtu způsobů, jakým se má nový trestní zákoník vypořádat s otázkou viníkovy polepšení na podkladě výchovné stránky trestu, když uvádí: „*Nový trestní kodex se musí pustit do boje s dvěma druhy viníků. Musí bojovat proti nepřátelům lidu a musí bojovat proti jednotlivým porušovatelům společenského soužití. Tuto zásadu nutno rozvinout v ustanovení o účelu trestu. V něm třeba zdůraznit, že účelem trestu je*

⁹⁷ Např. v rámci vykonstruovaného politického procesu, oficiálně nazvaného „Proces s protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského“, bylo vyneseno 11 rozsudků smrti. Hlavním obviněným byl Rudolf Slánský český komunistický politik, dlouholetý člen Ústředního výboru Komunistické strany Československa a generální tajemník KSČ v letech 1945–1951.

⁹⁸ Štefan Rais, *Ostrá zbraň v boji za vítězství socialismu*, Právník, 1950, str. 290

⁹⁹ Ernst Fraenkel (1898-1975) byl německý právník a politolog. Svě pojednání o dvojitém státě vydal v emigraci ve Spojených státech na počátku roku 1941 pod názvem „The Dual state“. Ve své práci popsal osobní zkušenost coby advokáta v nacistickém Německu. Podle Fraenkela bylo výhodné pro jeho klienty z řad nacisty pronásledovaných, když se dostali před soud a do vězení tj. v režimu „státu norem“ (Normenstaat), než když se jejich věc projednávala ve „státu opatření“ (Maßnahmenstaat), který byl představován institucemi jako bylo Gestapo či SS, tedy mimo rámec garance byť i elementární právní ochrany.

¹⁰⁰ Usnesení Nejvyššího soudu ve věci L. Brožové-Polednové, kterým byl zrušen osvobozující rozsudek vrchního soudu, sp. zn. Tdo 549/2008.

zneškodnit nepřátele pracujícího lidu, dále zabránit viníkovi v dalším páchání trestných činů a vychovat ho k tomu, aby zachovával pravidla socialistického soužití a konečně působit výchovně na ostatní členy společnosti¹⁰¹“. Poslanec KSČ a zároveň zpravodaj zákona na ochranu lidově demokratické republiky Dr. Kokeš uvedl při projednávání tohoto zákona: „*Je jistě přáním i našich soudců, aby nepřátel republiky bylo co nejméně a aby s trestními soudy měli co činit jen lidé nebezpeční lidské společnosti¹⁰²“.*

Pro názornou představu uvedu dva příklady:

V prvních hodinách Štědrého dne roku 1953 došlo k velkému železničnímu neštěstí u Šakvic na jižní Moravě. Lokomotivní četa rychlíku č. 4 za jízdy usnula po vypití několika litrů vína a projela návěstidlo stůj. U vjezdového návěstidla žst. Šakvice mezitím čekal osobní vlak, do jehož posledního vozu zmíněný rychlík rychlostí 86 km/h narazil. Následky byly tragické: 106 cestujících nehodu nepřežilo, dalších 102 bylo zraněno. Dne 17. července 1953 vynesl lidový trestní soud v Brně rozsudek, ve kterém byl strojvedoucí rychlíku a člen KSČ A. Růžička odsouzen pro trestný čin obecného ohrožení podle § 192 odst. 1, 2, písmena a), b), c) trestního zákona k 5 letům vězení, topič, ke 4 rokům a vlakvedoucí, který údajně nesledoval trať, protože vyplňoval papíry ke 3 rokům¹⁰³. Toto je případ aplikace „státu norem“, kdy proběhlo standardní tj. trestním řádem upravené trestní řízení. Strojvedoucí Růžička měl doslova štěstí v neštěstí, že byl dělnické původu¹⁰⁴ a člen KSČ, atak jeho čin byl posouzen jako obecné ohrožení z nedbalosti. V případě „třídně nespolehlivého“ jedince by tento čin mohl být posouzen i jako trestný čin sabotáže podle § 85 odst. 3 písm. c) trestního zákona z roku 1950 s trestní sazbou odnětí svobody na 25 let nebo smrtí. I když se trest odnětí svobody v trvání 5 let nepodmíněně může zdát za daný skutek nepřiměřeně nízký, jednalo se při právní kvalifikaci skutku, coby obecného ohrožení z nedbalosti v té době o nejvyšší možnou výměru trestu¹⁰⁵. Směšný se pak, ale bude jistě zdát v porovnání s trestem těžkého žaláře v trvání 8 roků, zostřeným čtvrtletně tvrdým ložem spolu s peněžitým trestem 100.000,- Kčs, který v případě nedobytnosti měl být proměněn v další trest těžkého žaláře v trvání jednoho měsíce, to vše s konfiskací veškerého jmění obžalovaného spolu se ztrátou občanských práv a na dobu 10 let nemožností jejich znovunabytí. Takovýto drakonický trest byl udělen Státním soudem

¹⁰¹ František Poláček, Trestný čin, Právník 1950, str. 70

¹⁰² Projev poslance Kokeše na 13. Schůzi Národního shromáždění 6. října 1948, text převzat z Na ochranu republiky, Ministerstvo informací a osvěty, Orbis Praha 1948, str. 22

¹⁰³ Blíže k celé tragédii.: PhDr. Ladislav Valihrach, Smutné Starovičské Vánoce roku 1953, Starovičský zpravodaj 2009, dostupné on-line: <http://www.starovicky.cz/data/8137.pdf>

¹⁰⁴ Původně dělník v cukrovaru.

¹⁰⁵ Srov.: § 192 odst. 1, 2, písmena a), b), c) trestního zákona č. 86/1950 Sb.

římskokatolickému kněží, který odepřel udělení svátosti člene KSC s odvoláním na vatikánský exkomunikační dekret¹⁰⁶ s tím, že toto může učinit až v případě jejího vystoupení z KSC. Podle Státního soudu tímto svým jednáním naplnil skutkovou podstatu zločinu velezrady podle § 1 odst. 1, písm. c) zákona č. 231/1948 Sb., neboť „*prováděl jako pomahač cizí nepřátelské moci papežský dekret o exkomunikaci komunistů s cílem rozvrátit Národní frontu Čechů a Slováků vedenou KSC a pokusil se tím zničit nebo rozvrátit lidově demokratické zřízení jakož i společenskou a hospodářskou soustavu republiky, zaručené ústavou*¹⁰⁷“. Tento případ byl příkladem politického procesu, tj. aplikací „státu opatření“. Pomineme-li podstatu a eventuální společenskou nebezpečnost daného jednání včetně jeho následku, které by za normálních okolností vylučovaly trestnost daného jednání¹⁰⁸, je subsumpce skutkové podstaty velezrady na tento čin zcela zlovolná a účelová. Zločinu velezrady se totiž podle § 1 odst. 1, písm. c) zákona č. 231/1948 Sb. dopustil ten, kdo se pokusil „*zničit nebo rozvrátit lidově demokratické zřízení nebo společenskou nebo hospodářskou soustavu republiky, zaručené ústavou*“. Pokud už mělo být chování kněze posuzováno jako trestný čin, pak se pro daný případ jevila přijatelnější formulace skutkové podstaty přečinu zneužití úřadu duchovního nebo jiné podobné funkce dle § 28 zákona č. 231/1948 Sb., podle které „*Kdo zneužije výkonu svého úřadu duchovního nebo podobné své náboženské funkce k vykonávání vlivu na věci politického života ve směru nepříznivém lidově demokratickému řádu republiky, bude potrestán, nejde-li o čin přísněji trestný, pro přečin tuhým vězením od jednoho měsíce do jednoho roku*“.

Jiný důkaz aplikace „státu opatření“ přináší svědectví Marie Švermové¹⁰⁹ o rozhodovací praxi při udělování trestů smrti, podle které se u soudu o trestech smrti nerozhodovalo, tresty smrti byly rozhodnuty již před začátkem soudního jednání. Podle M. Švermové, byl mechanismus rozhodování o trestech smrti

¹⁰⁶ Exkomunikační dekret Kongregace sancti Officii vydal papež Pius XII. 28. Června 1949, vyhlášený byl pak 13 července 1949 v úřední desce církevních zákonů Acta Apostolicae Sedis. Tento dekret exkomunikoval z církve všechny členy komunistické strany. Zakazoval jim mj. udílet svátosti a odpíral jim náboženské úkony jako např. církevní sňatek či pohřeb. Dopad tohoto dekretu byl zamýšlen ani ne tak na východní blok, ale hlavně na Itálii, kde byla v té době velmi silná italská komunistická strana a existovala obava, aby nedošlo k podobnému vývoji jako v komunistických zemích. Vydání dekretu spustilo lavinu protiopatření ze strany komunistických vlád a Pius XII. se stal úhlavním nepřítelem pro celý socialistický tábor.

¹⁰⁷ Srov.: Rozhodnutí nejvyššího soudu z 30. září 1949, To 144/49 publikované ve Sběrce rozhodnutí československých soudů ročník 1949 pod č. 51.

¹⁰⁸ § 3 trestního zákona z roku 1852 stanovil zásadu, že neznalost zákona neomlouvá („neznáním zákona tohoto nikdo se omlouvati nemůže“). Poúnorové trestní předpisy však tuto zásadu výslovně nezakotvovaly, dokonce na třetím zasedání sekce vědeckých pracovníků v oboru trestního práva při Právnickém ústavu ministerstva spravedlnosti v Praze ve dnech 5. a 12. února 1954 se za předsednictví J. Urválka dospělo k názoru, že v případech, kdy pachatel mohl stěžejně znát určitý předpis, by bylo korektivem ve vztahu ke skutkovému omylu právě nebezpečnost jednání pro společnost.

¹⁰⁹ manželka Jana Švermy, po únoru 1948 zástupce generálního tajemníka Rudolfa Slánského, v roce 1954 odsouzena pro trestný čin velezrady na doživotí, v roce 1963 byla pak rehabilitována

úplně jiný. Státní bezpečnost předložila předsednictvu KSČ návrh: připravuje se ten a ten proces a navrhuji se takové a takové tresty a předsednictvo to vzalo na vědomí. Marie Švermová o tom uvádí „ *V předsednictvu se rozhodovalo jen o návrzích na nejvyšší tresty. Diskutovalo se o návrhu Státní bezpečnosti. A mechanismus? Formálně: prokuratura, proces, soudní rozsudek. Ve skutečnosti byly však klíčové bezpečnostní pětky a trojky*¹¹⁰. A velkou úlohu hráli sovětští poradci. Právě proces s Horákovou takzvaný „pokazatělný“ tj. ukázkový, školní proces. O hodně později jsem si uvědomila, nemálo na vlastních zkušenostech, jak se podle předem napsaného scénáře provádělo vyšetřování, sepisovaly protokoly, vedla soudní jednání“.¹¹¹

Pozadí politických procesů výstižně pospal Městský soud v Praze v rozsudku ze dne 1. 11. 2007, sp. zn. 43 T 19/2007, jímž byla obviněná JUDr. Brožová Polednová, uznána vinnou trestným činem vraždy podle § 219 odst. 1, 2 písm. a), g) tr. zák. a odsouzena podle § 219 odst. 2 tr. zák., § 40 odst. 1 tr. zák. k trestu odnětí svobody na osm let, pro jehož výkon byla zařazena do věznice s dozorem. Jako trestný čin posoudil Městský soud v Praze skutek, který podle jeho zjištění spočíval v podstatě v tom, že obviněná v době od 31. 5. 1950 do 8. 6. 1950 v P. spolu s dalšími prokurátory se jako prokurátorka tehdejší Státní prokuratury podílela na zastupování obžaloby v hlavním přelíčení ve věci proti obžalované JUDr. Miladě Horákové a spol., která byla u tehdejšího Státního soudu v Praze vedena pod sp. zn. Or I/VII-65/50, přičemž postupovala v rozporu s tehdy platnými ustanoveními § 3, § 33, § 34 a dalšími ustanoveními zákona č. 119/1873 ř. z., **přičemž si byla vědoma toho, že o vině a trestu obžalovaných rozhodly již před tímto přelíčením a nezávisle na jeho průběhu mimosoudní orgány a že toto přelíčení slouží jen k vyvolání dojmu zákonnosti trestního řízení, jehož jediným cílem byla fyzická likvidace obžalovaných**, v důsledku toho byli rozsudkem tehdejšího Státního soudu v Praze ze dne 8. 6. 1950 odsouzeni JUDr. M. H., J. B. (správně B.), JUDr. O. P. a Z. K. k trestům smrti, které byly vykonány dne 27. 6. 1950, a další osoby k trestům těžkého žaláře v rozmezí od 15 let až na doživotí.

¹¹⁰ Bezpečnostní pětky působily na krajských výborech KSČ. Zřízeny byly na základě usnesení bezpečnostní komise ÚV KSČ z 2. února 1949. Členy pětky byli: krajský tajemník KSČ, krajský bezpečnostní tajemník, bezpečnostní referent krajského národního výboru, krajský velitel Státní bezpečnosti, krajský velitel Sboru národní bezpečnosti. Bezpečnostní trojky působily u okresních národních výborů ve složení okresní tajemník KSČ předseda okresního národního výboru okresní velitel Sboru národní bezpečnosti. Za úkol měly kontrolu práce bezpečnostních orgánů, pomoc činnosti bezpečnostních orgánů, řešení personálních otázek v bezpečnostních orgánech, zajištění nejširší spolupráce strany, Bezpečnosti, orgánů lidové správy a prokuratury, projednávat politickou a bezpečnostní přípravu významných politických procesů, projednávat zprávy prokuratury o zásadních otázkách justice. Krajské bezpečnostní pětky zanikly spolu s okresními bezpečnostními trojkami na podzim 1951.

¹¹¹ Bartošek, K. (2001): Český vězeň. Paseka, Praha, Litomyšl, 317s.

Zajímavě období let 1948-1953 popisuje učebnice trestního práva z roku 1964, když konstatuje: „(...) v letech 1948-1953 byla u nás v některých případech přeceňována úloha trestní represe, uplatňována škodlivá Stalinova teze o neustálém zostřování třídního boje při budování socialismu a dokonce stavěny bezpečnostní orgány nad stranu. To vše vedlo i k porušování socialistické zákonnosti¹¹²“.

Pillerova komise k praktikám padesátých let uváděla¹¹³: „K obvinění a zatčení mnohdy stačilo upřímné sebekritické přiznání chyby, nejasnost v životopise, jindy pomluva či nařčení druhé osoby nebo umělá konstrukce či provokace. Předmětem mimořádného zájmu byli lidé, u kterých byl třeba jen stín podezření z trockismu, nacionalismu (kterému téměř automaticky přisuzovali protisovětské zaměření), občané židovského původu (ve kterých spatřovali sionisty), lidé, kteří strávili část života na Západě nebo přicházeli v minulosti do styku s buržoazním prostředím. Zatčený člověk byl v podstatě automaticky pokládán za vinného a bylo již jen záležitostí vyšetřovatelů, aby z něho „udělali“ případ a ten dovedli až k odsouzení. Cílem vyšetřování bylo za každou cenu zlomit vyšetřovaného, dosáhnout od něho přiznání, ať už se něčeho dopustil nebo ne. K dosažení takového výsledku byly přípustné jakékoliv metody psychického a fyzického nátlaku, násilí a zvůle.“

Jedním z ne nepodstatných článků mechanismu pro vyhledávání nepřátel a inscenování politických procesů byla instituce tzv. bezpečnostní komise v ústředí a v krajích instituce tzv. pětěk (v okresním měřítku bezpečnostních trojek), které v letech 1949 až 1951 fungovaly při krajských výborech strany... Velmi závažné byly zásahy bezpečnostních pětěk do soudnictví, neboť rozhodovaly předem o všech důležitých trestních případech kriminálního a zejména politického charakteru (např. podrobně jednaly o přípravě a organizaci krajských politických procesů, schvalovaly koncepci žalob, výši rozsudků, vyslovovaly se k žádostem odsouzených o milost, rozhodovaly o politickém využití jednotlivých případů apod.).¹¹⁴

¹¹² Československé trestní právo, Svazek I. Obecná část, Orbis, Praha 1864, str. 20

¹¹³ Pillerova komise působila v letech [1968-1969](#). Náplní její práce byly rehabilitace osob nespravedlivě odsouzených v 50. letech [20. století](#).

¹¹⁴ VOJÁČEK, L., SCHELLE, K., KNOLL, V., (2008): České právní dějiny. Aleš Čeněk, s.r.o., Plzeň, s. 684.

3.1. Zákon na ochranu lidově demokratické republiky

„Současně pak rozhodnutí chránit lidově demokratickou republiku všemi prostředky přejeme si jistě, aby tento zákon byl velmi účinnou zbraní proti všem nepřátelům naší lidově demokratické republiky, krácející k socialismu. Odhlasováním zákona dáme panu ministru vnitra a panu ministru spravedlnosti a jím podřízeným orgánům a soudcům opravdu účinnou zbraň, na kterou budeme opravdu hrdí. Necht' tato zbraň se stane v jejich rukou tím, čím se stala rudoarmějcům Stalinova kaťuše, zbraní k rozbití a zničení posledních posic nepřátel naší republiky¹¹⁵“

To, že komunistický režim bude vše možné, jen ne demokratický, o tom bylo možno se přesvědčit vzápětí. Komunisté sice zvítězili na poli politickém, na druhou stranu krátce po únoru ještě neměli zdaleka vyhráno. Ovládali z větší části ozbrojené složky a k ruce měli i lidové milice, ale jisti si svou pozicí zdaleka být nemohli. Bylo proto nutné z jejich pohledu své politické vítězství potvrdit a vypořádat se i s těmi nejmenšími náznaky odporu. Potenciální nebezpečí představovali jak opoziční politici, tak ti příslušníci ozbrojených sil, kteří prošli tzv. západní frontou, dále církve, vysokoškolsky vzdělaná veřejnost s nelevicovými názory, podnikatelé, zemědělci aj. Ti všichni museli být jednoduše řečeno odstraněni, neboť: *„Je výsledkem přání našeho lidu, který poznal, že je třeba opatření proti té hrstce lidí, kteří se nechtějí vzdát naděje na změnu a sáhli ze sobeckých důvodů k protistátní činnosti¹¹⁶“*. Zásadní se tedy v tomto smyslu jevila otázka jakým způsobem.

To, že komunisté se snažili vzbudit dojem legálnosti svého postupu, jsem již uvedl. Základním problémem tedy bylo, jaká právní norma bude použita resp. zneužita. Dosud platný rakouský trestní zákon z roku 1852 byl pro komunisty nepoužitelný. Tento zákon vzhledem k tomu, že vznikl za naprosto standardních společenských a legislativních podmínek, byl vhodný spíše pro potírání běžné kriminality. Právě pro moderní a jasnou formulaci jednotlivých skutkových podstat nebylo možné tento zákon použít k svévolné likvidaci osob režimu nepohodlných, aniž by to vzbuzovalo pro komunisty nežádoucí otázky o legálnosti takového postupu¹¹⁷. Komunisté potřebovali právní normu, která vzbudí dojem legálního

¹¹⁵ Projev poslance Kokeše na 13. Schůzi Národního shromáždění 6. října 1948, text převzat z Na ochranu republiky, Ministerstvo informací a osvěty, Orbis Praha 1948, str. 22-23

¹¹⁶ Projev ministra spravedlnosti A. Čepičky na 13. Schůzi Národního shromáždění 6. října 1948, text převzat z Na ochranu republiky, Ministerstvo informací a osvěty, Orbis Praha 1948, str. 17

¹¹⁷ Blíže: Malý, K., a kol. Dějiny českého a československého práva do r. 1945. Praha : Linde, 1999, str. 199-200.

postupu a zároveň, s jejíž pomocí budou moci v podstatě obvinít kohokoliv z čehokoliv a odsoudit k čemukoliv. Toto, byť do značné míry zjednodušené schéma, ač to zní z dnešního pohledu neuvěřitelně, bylo požadavkem pro novou trestní normu. V této době navíc vyhlásil J. V. Stalin svoji tezi o „zostřování třídního boje od přechodu od kapitalismu k socialismu“. Výše nastíněné vedlo k potřebě přijmout předpis nový, který by naplňoval představy představitelů KSČ a rovněž sklídl úspěch i u sovětských poradců.

Jistou inspiraci představoval prvorepublikový zákon na ochranu republiky z roku 1923. Jednalo se přesně o typ zákona, jaký byl potřeba, tedy speciální zákon zaměřený primárně na ochranu republiky, jejího zřízení a představitelů¹¹⁸. V této situaci se začínají objevovat první masivnější náznaky nespokojenosti s novou vládou. Jednak to byl XI. Všesokolský slet¹¹⁹, jednak nespokojenost se zásobovací situací, později projevy odporu k režimu při úmrtí Edvarda Beneše. To vše uspišilo totalitní normotvorbu.

Na přechodnou dobu byly aplikovány dosavadní právní normy, které byly použity účelově a to především využitím extenzivního výkladu skutkových podstat, např. již zmíněný zákon na ochranu republiky¹²⁰. Zákonem č. 33/1948¹²¹ došlo k obnovení retribučních dekretů. Ovšem tato opatření měla pouze přechodný charakter do doby, než světlo světa spatřil nechvalně proslulý zákon č. 231/1948 Sb. na ochranu lidově demokratické republiky.

Přijat byl 6. října 1948. Zpravodaj k zákonu dr. Kokeš zdůvodňoval potřebu nové právní úpravy takto: *„Jsou lidé, kteří se ptají, proč vlastně Národní shromáždění projednává nový zákon na ochranu lidově demokratické republiky, když máme starý zákon na ochranu republiky z roku 1923? Na tuto otázku možno odpovědět takto: „Protože stát v roce 1923 byl jinou republikou s jiným státním zřízením a jinou hospodářskou soustavou, než je lidová demokracie v*

¹¹⁸ Srov.: Malý, K., a kol. Dějiny českého a československého práva do r. 1945. Praha : Linde, 1999, str. 413-414.

¹¹⁹ Všesokolský slet se konal v roce 1948 na Strahově a to již po únoru 1948 z důvodů výměny nepohodlných činníků. Během průvodu Prahou proběhla otevřená demonstrace proti komunistickému režimu. Po tomto sletu bylo vyloučeno (vyakčněno) ze Sokola přes 11 000 členů.

¹²⁰ Velmi dobře je to zdokumentovatelné na jednání kvalifikovaném jako „nezákonný přechod státní hranice“, kdy toto jednání bylo posuzováno jako správný přestupek a sankce za něj ukládali okresní národní výbory. Po únoru 1948 se už na toto jednání nahlíželo jako na přípravu zločinu úkladů o republiku podle § 2 Zákona na ochranu republiky. Rázem se tak z ryze správného deliktu stává jeden z nejtěžších zločinů vůbec. Zákon na ochranu republiky zavedl v § 40 novou skutkovou podstatu zločinu neoprávněného opuštění republiky a neuposlechnutí výzvy k návratu s trestní sazbou od 1 do 5 let těžkého žaláře.

¹²¹ 25.3.1948 přijalo Národní shromáždění zákon č. 33/1948 Sb., kterým se obnovoval proces retribuční na období od 2.4. do 31.12.1948. Zákon samotný prolomil princip právní jistoty a zásadu zákazu retroaktivity, neboť umožnil revizi řízení u činů trestných podle retribučního dekretu a to již pravomocně skončených před nabytím účinnosti zákona. Nebylo rozhodné, zda původní řízení skončilo rozsudkem odsuzujícím, osvobozujícím či bylo-li zastaveno. Jediným kritériem pro revizi procesu bylo, zda daný skutek naplňuje skutkovou podstatu některého trestného činu podle I. hlavy retribučního dekretu. Původní rozhodnutí ve věci bylo zrušeno již na základě návrhu veřejného žalobce na pokračování v řízení. V novém řízení neplatila zásada zákazu reformace in peius, neboť bylo možno uložit i přísnější trest než jaký byl uložen v původním řízení.

roce 1948, a není proto možné zákonem vytvořeným k ochraně buržoasní demokracie a kapitalistického pořádku chrániti lidovou demokracii socializující¹²². Toto ideové zdůvodnění korespondovalo i s faktem, že zákon na ochranu republiky neumožňoval za trestné činy proti státu uložit trest smrti¹²³.

Zákon samotný čítal 72 paragrafů rozdělených do V hlav.

Zákon měl výrazně represivní úlohu, o čemž svědčí i slova zpravodaje a to, že zákon „*má na prvním místě působit preventivně svými přísnými tresty*“¹²⁴. Nejobávanějším byl bezesporu § 1 zakotvující skutkovou podstatu trestného činu velezrady. Svým obsahem jen dokumentuje, jak vágně byly jednotlivé skutkové podstaty upraveny. Trestného činu velezrady se dopustil ten, kdo se pokusil:

- a) zničit samostatnost nebo ústavní jednotnost republiky,
- b) odtrhnout od republiky část jejího území,
- c) zničit nebo rozvrátit lidově demokratické zřízení nebo společenskou nebo hospodářskou soustavu republiky, zaručené ústavou, nebo
- d) násilím znemožnit ústavní činnost presidenta republiky nebo jeho náměstka, zákonodárného sboru nebo vlády (sboru pověřenců),

Stejně pak byl potrestán, kdo se k činům uvedeným výše s někým spolčí nebo vejde v přímý nebo nepřímý styk s cizí mocí nebo s cizími činiteli.

Za tento trestný čin bylo možno uložit i trest smrti a to za přitěžujících okolností uvedených v odstavci 3. a to:

- a) pokud byl trestný čin spáchán za branné pohotovosti státu nebo v době ozbrojeného napadení republiky,
- b) byly-li takovým činem zvláštní měrou ohroženy samostatnost, ústavní jednotnost nebo územní celistvost republiky, její lidově demokratické zřízení, společenská nebo hospodářská soustava, zaručené ústavou, nebo byla-li znemožněna ústavní činnost presidenta republiky nebo jeho náměstka, zákonodárného sboru nebo vlády (sboru pověřenců),
- c) bylo-li k takovému činu užito branné moci nebo ozbrojeného nebo na vojenský způsob organisovaného sboru nebo byly-li k takovému činu sbírány nebo organisovány branné nebo pomocné síly nebo hromaděny zbraně nebo střelivo,
- d) byl-li při takovém činu kladen násilný odpor branné moci nebo ozbrojenému sboru, nebo
- e) je-li tu jiná zvláště přitěžující okolnost.

¹²² Zpráva výboru ústavně-právního o vládním návrhu zákona (tisk 94) na ochranu lidově demokratické republiky (tisk 103).

¹²³ Pouze u skutkové podstaty vojenské zrady za zvláště přitěžujících okolností dovoloval uložení trestu na doživotí. Zákonem č. 130 z roku 1936, jímž se měnil a doplňoval zákon na ochranu republiky pak bylo umožněno uložení trestu smrti u vojenské zrady.

¹²⁴ Zpráva výboru ústavně-právního o vládním návrhu zákona (tisk 94) na ochranu lidově demokratické republiky (tisk 103).

Oproti zločinu úkladů o republiku dle § 1 zák. na ochranu republiky, který jako jeden ze znaků trestného činu vyžadoval násilí, nebylo užití násilí u zločinu velezrady rozhodující. Skutkové podstaty zločinu velezrady byla koncipována tak, aby pokus¹²⁵ způsobit některý z následků uvedených v § 1, odst. 1, písm. a)-d) byl právně kvalifikován již jako dokonáný zločin, tedy při činnosti dosahující intenzity pokusu šlo vždy o dokonáný zločin a pokus trestného činu byl tak pojmově vyloučen. Judikatura toto odůvodňovala tak, že v době zostřené třídního boje: „Bylo proto snahou zákonodárce umožnit potlačení jakékoliv činnosti, pokud při ní jen pachatel svůj zlý úmysl dostatečně projevil¹²⁶“. Skutkovou podstatu trestného činu velezrady tak, jak ji upravoval zákon na ochranu republiky, přijal i trestní zákon z roku 1950. Tato konstrukce byla pro pachatele trestného činu značně nevýhodná, neboť v případě pokusu trestného činu nebylo možno uvažovat o zmírnění trestu¹²⁷ či dokonce o beztrestnosti¹²⁸. Beztrestnost při dobrovolném upuštění od pokusu znal i zákon č. 117/1852 ř. z., o zločinech, přečinech a přestupcích¹²⁹. Ovšem aplikace tohoto ustanovení na „politické trestné činy“ nepřicházela v úvahu. To ostatně dokumentuje rozhodnutí nejvyššího soudu z 22. března 1949, podle kterého nejde o dobrovolné ustoupení od pokusu, když pachatel od svého úmyslu upustil teprve, když jeho společník byl zatčen a pachatel poznal, jak jsou hranice střeženy. Dlužno podotknout, že dle zmíněného rozhodnutí se pachatel dopustil pokusu zločinu neoprávněného opuštění území republiky tím, že dne 16. listopadu 1948 v nočních hodinách přijel se svým spolupachatelem do pohraniční stanice s úmyslem opustit území republiky¹³⁰.

Pokud jde o ustanovení „zničit nebo rozvrátit lidově demokratické zřízení nebo společenskou nebo hospodářskou soustavu republiky“ bylo vykládáno velmi široce a bylo velmi snadné tohoto ustanovení zneužít vždy, když nemohlo být použito ostatních ustanovení. A dále podmínka pro uložení trestu smrti „je-li tu jiná zvláště přitěžující okolnost“, která ovšem nebyla dále konkretizována,

¹²⁵ V odborné trestněprávní literatuře se rozlišuje objektivní a subjektivní teorie pokusu, kdy objektivní spočívá v přímém jednání pachatele tj. jak dalece svým jednáním dal najevo úmysl spáchat trestný čin, naproti subjektivní se vyznačuje úmyslem pachatele dokonat trestný čin Blíže: Jelínek, J. a kol.: Trestní právo hmotné. Obecná část. Zvláštní část. 2. vydání. Linde Praha, Praha 2006, s. 275.

¹²⁶ Srov.: Rozhodnutí nejvyššího soudu z 23. května 1949, To 44/49, publikované ve Sbírce rozhodnutí československých soudů, ročník 1949, pod číslem 96, resp. Rozhodnutí nejvyššího soudu z 3. listopadu 1949, publikované ve Sbírce rozhodnutí československých soudů, ročník 1950, pod číslem 68

¹²⁷ § 5 odst. 2 trestního zákona č. 86/1950 Sb. při výměře trestu v případě pokusu umožňoval přihlídnout k okolnostem a důvodům, pro něž k důsledku uvedenému v zákoně nedošlo a též k tomu, jak se jednání k tomuto výsledku přiblížilo.

¹²⁸ § 5 odst. 3 trestního zákona č. 86/1950 Sb. v případě, kdy pachatel upustil dobrovolně od způsobení výsledku uvedeného v zákoně beztrestnost takového jednání.

¹²⁹ Srov. § 8 citovaného zákona.

¹³⁰ Srov.: Rozhodnutí nejvyššího soudu z 22. března 1949, Zm I 128/49 publikované pod číslem 5 ve sbírce soudních rozhodnutí československých soudů, ročník 1949

nechávala plně otevřený prostor pro uvážení soudu. Rovněž pojem spolčení byl velmi široký a zahrnoval v sobě např. i pomoc, což mělo za následek, že v případě, kdy došlo k spolčení, byla skutková podstata zločinu podle § 1, odst. 2 naplněna a pachatel za předpokladu naplnění i subjektivní strany trestného činu podléhal trestu za dokonání zločinu a to i za situace, kdy již žádnou další činnost nevyvinul¹³¹.

Zajímavě se k praxi předkládání obžalob pro trestný čin velezrady vyjádřil soudce brněnského Státního soudu dr. Pavelka, když na pracovním aktivu soudců tohoto soudu řekl následující: *„Dostávaly jsme tedy k projednání obžaloby, napřed s důvody, potom bez důvodů, a konečně obžaloba obsahovala jen rozšířenou žalobní znětku. Brzy se objevily zjevy, s nimiž se senáty od samého počátku těžce smiřovaly. Uvědomujíc si však situaci, zvýšenou činnost reakce a zvýšený třídní boj, trpěli jsme tyto zjevy, omlouvajíc je výjimečností poměrů. Z toho se však vyvinulo paušální předkládání žalob, v nichž se nejednalo o vyloženou velezradu, nýbrž jen o nepatrné náznaky, jak my říkáme o „velezradu jako nitka“. Docházelo k pásové výrobě velezrady. Jsou projednávány i takové žaloby, kdy již pokus přechodu do zahraničí kvalifikován jako velezrada a později, když dochází k zvýšené činnosti CIC, i jako vyzvědačství¹³²“.*

Soudní praxe při aplikaci zákona na ochranu republiky v mnoha případech prolomila i základní zásady trestního řízení. Např. zásadu in dubio pro reo - v pochybnostech ve prospěch, tj. v případě pochybností se zvolí varianta pro obžalovaného příznivější¹³³, prolomilo rozhodnutí Krajského soudu v Hradci Králové z 12. srpna 1949¹³⁴, podle kterého *„není-li prokázán opak, nutno mít za to, že pachatel hanobil ústavního činitele pro výkon jeho pravomoci nebo pro jeho činnost v životě politickém“*. V souzeném případě podle soudu obžalovaný pronesl před více lidmi hrubý hanlivý výrok o předsedovi vlády a naplnil tak skutkovou podstatu přečinu hanobení některých ústavních činitelů podle § 24 zákona na ochranu republiky. Hanobení ústavních činitelů se podle zmíněného zákona dopustil, ten, *„kdo veřejně nebo před více lidmi hanobí zákonodárný sbor nebo jeho předsednictvo, výbor nebo komisi nebo vládu (sbor pověřenců) pro výkon jeho pravomoci nebo pro jeho činnost v životě politickém“* s trestní sazbou tuhým vězením od tří měsíců do dvou let. Jinými slovy skutkovou podstatu tohoto

¹³¹ Srov.: Rozhodnutí nejvyššího soudu z 23. května 1949, To 44/49 publikované pod číslem 96 ve sbírce soudních rozhodnutí československých soudů, ročník 1949

¹³² Zápis o pracovním aktivu brněnského Státního soudu a brněnské Státní prokuratury ze dne 5. prosince, 1950, text převzat z Československá justice v letech 1948-1953 v dokumentech, Díl I., Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003, str. 20-21.

¹³³ Blíže: Jelínek, J. a kol.: Trestní právo procesní, 5. aktualizované vydání, Linde Praha, Praha 2007, str. 117

¹³⁴ Srov.: Rozhodnutí krajského soudu v Hradci Králové z 12. srpna 1949, To 438/49, publikované pod číslem 4 ve sbírce soudních rozhodnutí československých soudů, ročník 1950

přečinu bylo možno naplnit pouze za situace, kdy předmětem kritiky byla veřejná funkce dotčené osoby, nikoliv kritika její vlastní osoby. Ovšem z logiky věci by pak vyplývalo, že to bude právě obžaloba, která musí nezvratně dokázat, že ona kritika směřovala vůči dotčené osobě právě pro výkon její veřejné funkce. Postavení obžalovaného se pak změnilo, kdy to byl právě on, který musel prokazovat opak. Tímto byla soudní praxí obejita zásada in dubio pro reo a to (těžko) vyvratitelnou právní domněnkou shora uvedenou.

Ochrana představitelů režimu se však neomezovala pouze na „osobnosti“ domácí politické scény, ale i na představitele spojeneckého státu. § 42 zakotvoval skutkovou podstatu přečinu hanobení spojeneckého státu, který měl postihovat činy, jimiž se spojeneckému státu projevovalo opovržení nebo jimiž se projevovalo nepřátelské smýšlení o něm. Prostředkem zneuctění spojeneckého státu mohlo být i hanobení jeho hlavy nebo jiného představitele ať už žijícího či ne. Atak se stalo, že Okresní soud v Třešti uznal obžalovaného vinným zmiňovaným přečinem, neboť tento měl v předsálí biografu veřejně pronést hanlivý výrok o V. I. Leninovi. Paradoxně se i sám okresní soud dopustil tohoto přečinu, neboť v odůvodnění rozsudku se píše doslova: **„Je sice správné, že Lenin je již mrtev a není tedy dnes přímým představitelem spojeneckého státu SSSR¹³⁵!“**

Zákon na ochranu lidově demokratické republiky „vynikal“ značně nepřesnými formulacemi skutkových podstat, což záměrně otevíralo prostor k extenzivnímu výkladu, který měl za následek možnost širšího trestního postihu. Rovněž trestní sazby byly značně „zdrakoničtény“, když tyto byly nově až ztrojnásobeny a trest smrti byl zaveden pro celou řadu činů. U mnohých trestných činů jako byly např. zločin velezrady dle § 1 odst. 3, či útoku na život ústavních činitelů dle § 14 bylo možno udělit pouze trest smrti.

Zákon na ochranu lidově demokratické republiky byl zrušen 1. 8. 1950 trestním zákonem č. 86/1950 Sb.

Na základě zákona na ochranu lidově demokratické republiky č. 231/1948 Sb. bylo vyneseno přes 230 rozsudků smrti¹³⁶ a 100 000 občanů bylo odsouzeno k mnohaletým trestům vězení.

¹³⁵ Srov.: Rozhodnutí krajského soudu v Jihlavě ze dne 7. Října 1949, sp. Zn. To 237/49, publikované ve Sbírce rozhodnutí československých soudů, ročník 1949 pod č. 197

¹³⁶ Bližší statistiku, vč. jmenného seznamu a data popravy in: Tresty smrti v Československu v letech 1918-1989, sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu č 2, Praha 2006

3.2. Zákon o táborech nucené práce

Osobní svoboda¹³⁷ patří k těm nejzákladnějším lidským právům vůbec. Proto demokratické právní řády dovolují zbavit osobní svobody jen za trestné činy a navíc orgánem, který takto může učinit, je jen soud.

Vzhledem k vývoji v našem právním řádu, který nastal po únoru 1948, asi nepřekvapí, že výše uvedenou zásadu komunisté pohřbili vytvořením táborů nucených prací (TNP). Těmito tábory byla zavedena forma mimosoudní represe odpůrců režimu ať již skutečných, a co je nejhorší, i domnělých. Výhoda tohoto institutu pro totalitní formu vlády tkvěla v naprosté eliminaci soudního řízení, které se zdálo příliš zdlouhavé a do jisté míry i veřejně transparentní a v možnosti zbavení osobní svobody rozhodnutím nesoudního orgánu a to jednou pro vždy bez možnosti de facto opravných prostředků.

Zákon č. 247/1948 o táborech nucené práce ze dne 25. října 1948 byl jedním z prvních [zákonů](#), které komunistická vláda po „[Vítězném](#)“ [únoru](#) kodifikovala a ihned uvedla v praxi. Dával ji možnost v podstatě kohokoliv poslat do komunistických [pracovních táborů](#) bez [soudního](#) řízení.

Ústavy nucených prací nebyly v našich právních dějinách ničím novým. Existovaly již za dob Monarchie a zvláštní druh donucovacích prací byl zaveden i v Československu, kdy zákonem č. 102/1929 Sb. byly zřízeny nucené pracovní kolonie. Na konci druhé Československé republiky, 2. března 1939, na základě vládního nařízení bylo zavedeno nucené pracovní nasazení.

Po osvobození republiky od roku 1945 existovaly v ČSR do roku 1948 donucovací pracovny, do nichž byly přikazovány zemskými národními výroby osoby, kterým při odsouzení pro určitý trestný čin byla vyslovena přípustnost zařazení v těchto pracovnách¹³⁸.

Zatímco dosavadní právní úprava sledovala ochranu společnosti před pachateli trestných činů nebo před tzv. „asociály“ tj. tuláky, žebráky, prostitutkami aj., zákon o táborech nucených prací byl koncipován jako „právní zbraň“ proti osobám režimu nepohodlným. Není náhodou, že přípravy na dokončení zákona

¹³⁷ Osobní svoboda je natolik důležitý právní institut, že právo na osobní svobodu patří již tradičně mezi základní lidská práva a svobody zaručené jednak ústavami jednotlivých států a jednak mezinárodními smlouvami. Pojem osobní svobody je široký a zahrnuje kromě nedotknutelnosti vlastní osoby, tak jak ji upravuje čl. 7 a 8 Listiny základních práv a svobod mimo jiné např. i svobodu pohybu a pobytu (čl. 14 Listiny), či svobodu volby zaměstnání (čl. 26 Listiny). Zejména po skončení II. světové války došlo k vzestupu veřejného mínění o stanovení garancí a zesílení mezinárodní ochrany lidských práv, včetně práva na osobní svobodu. Tento požadavek se pak promítl do řady právních a politických dokumentů, včetně mezinárodních smluv. Blíže: Potočný, M., Ondřej, J. Mezinárodní právo veřejné – zvláštní část, 4.vyd., Praha: C.H.Beck, 2003, s.79.

¹³⁸ SOUKUP, L. (2004): Zákon o táborech nucené práce v ČSR z r. 1948. In: Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989. Karolinum, Praha, s. 415 – 426.

byly výrazně urychleny v souvislosti s protesty proti režimu vyvolanými smrtí Edvarda Beneše¹³⁹.

Zákon lidově řečeno „zabil dvě mouchy jednou ranou“. Jednak jím byli odstraňováni odpůrci režimu a jednak byly získávány pracovní síly zvláště pro doly a těžký průmysl. Ony pomyslné „mouchy“ byly v podstatě tři, neboť umístění do TNP bylo v případě třídně nespolehlivých osob spojeno s nařízením o vyklizení bytu a určení místa pobytu, kam se zmíněná osoba po propuštění z TNP smí přestěhovat. Takto byly získány rozsáhlé majetky, které byly přidělovány nomenklaturním kádrům¹⁴⁰. Původně měly tábory nucených prací nést označení „výchovná pracovní střediska“.

Zásadním rozdílným znakem, který je měl odlišovat od donucovacích pracoven, byl okruh osob, které měly být do nich zařazeny. Zatímco u donucovacích pracoven, do kterých mohly být zařazeny jen osoby, které spáchaly trestný čin, do výchovných pracovních středisek byl kritériem pro jejich zařazení fakt, že se jednalo o „osoby, které se sice určitého trestného činu nedopustily, avšak svým asociačním jednáním, vyhýbajíce se řádné a poctivé práci, ohrožují společenské a hospodářské zřízení“¹⁴¹. Zde se objevuje zcela bezprecedentní znak tohoto zákona, a to sice, že sankci bylo možno udělit bez předchozího deliktního jednání. Tato koncepce jde zcela proti institutu odpovědnosti za delikt, kdy sankce nastupuje teprve po porušení primární právní povinnosti coby sekundární právní povinnost. Charakter této normy je tak možno označit za preventivní, jež měl trestným činům předcházet, ovšem za popření vůbec nejzásadnější vůdčí trestněprávní ideje a to sice *nullum crimen sine lege*, *nullum poena sine lege*.

¹³⁹ Obavu jakou měly komunisté v souvislosti s projevy odporu vůči nim dokumentuje i směrnice pro využití TNP z 8.8.1948 č.j. 6797/010-1949 ve které se jasně uvádí: „*Myšlenka zřídit v Československu TNP vznikla minulého roku po sletu. Tehdy se ukázalo, že reakce a zbytky kapitalistické třídy v Československu se vzpamatovávají ze zdrcujícího úderu, který jim byl zasazen únorovými událostmi roku 1948 a že se pokouší o znovunabytí ztracených pozic nebo aspoň o poškozování socialistické výstavby. Sletové události ukázaly nástup reakce velmi jasně. K tomu se přidružilo zjištění, že pracující lid a v jeho čele dělnická třída těžce nesli skutečnost, že zbytky buržoazie pokračováním v rozmařilém a zahálčivém životě provokují po únoru mnohokrát znásobené úsilí pracujících o přebudování republiky v republiku socialistickou. Tyto skutečnosti vyvolaly v masách pracujícího lidu potřebu a živelný tlak k postižení třídního nepřítele, jehož by dosáhlo tím, že by byl nucen povinně zúčastnit se buď dobrovolně nebo pod nátlakem hospodářské výstavby. Na základě uvedeného bylo přikročeno k vydání zákona o zřízení TNP.*“

¹⁴⁰ Směrnice pro využití TNP z 8.8.1948 č.j. 6797/010-1949 k tomu uvádí: „*Považujeme za důležité, abychom této akce využili k vysídlení buržoazie z pro nás nežádoucích prostorů, především z Prahy a jiných velkoměst. Proto ve většině případů bude zařazení osob do TNP spojené s nařízením o vyklizení bytu a určení místa pobytu, kam se zmíněná osoba po propuštění z TNP smí přestěhovat. Celá akce připravená již od 1.srpna musí být zahájena v širokém měřítku k prvnímu říjnu 1949 v Praze, od 15. listopadu pak v celé republice. Cílem akce je po dobu, počínaje 1.10.1949 až do konce splnění pětiletého plánu dodávat do TNP 3.000 osob měsíčně. Jsme přesvědčeni, že energickým prováděním těchto směrnic, bez ohledu na nářek a pokřik třídních nepřátel, splníme jednu z povinností, kterou před nás postavil na IX. sjezdu KSČ s. Gottwald, zejména stanovením 8. bodu generální linie.*“

¹⁴¹ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona, Tisk NS č. 109/1948

Obě instituce měly podle původní koncepce fungovat vedle sebe. Jedna pro nápravu soudních odsouzcenců, kteří do nich byli umístěni na základě soudního rozhodnutí a druhá pro ty mimosoudní, kteří by byli umístováni bez soudního rozhodnutí.

Převážnou část přípravy zákona provádělo ministerstvo vnitra. Původní název výchovných pracovních středisek byl změněn na tábory nucených prací. Důvodová zpráva k zákonu se nesla zcela v duchu doby. Atak hlavním účelem zákona se měla stát „náprava pokřiveného postoje k práci a lidově demokratickému zřízení na cestě k socialismu. Výchova zařaděných bude zaměřena jednak k vlastnostem charakterovým a mravním, jednak k postoji k státu a lidově demokratickému zřízení“.¹⁴²

Osnova zákona byla schválena na 15. schůzi vlády 5. října 1948. Zákon o Táborech nucené práce byl schválen Národním shromážděním dne 25. října 1948, prezident jej podepsal 11. listopadu 1948, účinnosti pak nabyl dnem vyhlášením 17. listopadu 1948.

Zákon sám, na to jaký měl dopad, byl poměrně stručný, čítal pouhých 12 paragrafů. V § 1, který je možno označit za účel zákona bylo s odkazem na § 32 ústavy¹⁴³, zakotvující pracovní povinnost, deklarována prospěšnost těchto institucí ve výchově k práci a ta mohla být následně použita k prospěchu celku.

Tábory zřizovalo a spravovalo ministerstvo vnitra, které mohlo podle potřeby tuto působnost přenést na krajské národní výbory. Osoby zařazené do táborů byly použity pro výkon prací podnikaných státem, národními podniky a svazky lidové správy ke splnění jednotného hospodářského plánu.

Stěžejním paragrafem byl §2., který vymezoval osoby, které mohly být do táborů umístěny. Zákon stanovoval dva okruhy osob, které mohly být do táborů zařazeny. Podle něj byly do táborů zařazeny:

- a) osoby, které jsou starší 18 let, nepřekročily 60. rok věku a jsou tělesně a duševně způsobilé, ale práci se vyhýbají nebo ohrožují výstavbu lidově demokratického zřízení nebo hospodářský život, zvláště veřejné zásobování, a osoby, které jim to umožňují,
- b) osoby právoplatně odsouzené pro některý z činů uvedených v zákonu ze dne 6. října 1948, č. 231 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky, zákonu ze dne 13. února 1947, č. 15 Sb., o stíhání černého obchodu a podobných pletich, zákonu ze dne 13. února 1947, č. 27 Sb., o trestní ochraně provádění dvouletého hospodářského plánu, nebo zákonu ze dne 18. července 1946, č. 165 Sb., o

¹⁴² Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona, Tisk NS č. 109/1948

¹⁴³ §32 „Každý občan je povinen pracovat podle svých schopností a svou prací přispívat k prospěchu celku“.

trestní ochraně národních podniků, znárodněných podniků a podniků pod národní správou.

Důvodová zpráva k zákonu uváděla: „*Osnova stanoví dva druhy osob, které vyžadují takovýto způsob nápravy. První kategorii osob tvoří osoby, které budou odsouzeny pro trestné činy, jež svědčí o jejich nezákonném postoji k práci a tím i ke státu. Mravní založení osob, které se dopustily trestných činů uvedených v § 2, odst. I, písm. b) vyžaduje, aby se jim po trestu dostalo ještě zvláštní výchovy.*

Druhou kategorii osob tvoří ti, kdož se sice nedopustili trestného činu, avšak jejichž způsob života vyžaduje nápravného opatření. Tyto osoby nespádají pod pravomoc trestních soudů. Proto rozhodnutí o jejich zařazení do táborů nucené práce nutno svěřiti jiným státním orgánům, a to orgánům veřejné správy - krajským národním výborům“¹⁴⁴.

Vzhledem k velmi vágnímu ustanovení §2 odst. a) bylo možno umístit v podstatě kohokoliv do TNP. Pod termín „ohrožuje výstavbu lidově demokratického zřízení nebo hospodářský život“ se v podmínkách padesátých let dalo zahrnout úplně vše. Stačilo jen dát najevo nesouhlas s některými kroky KSČ, či v případě soukromých zemědělců nesplnit v podstatě nesplnitelné dodávky a už byl naplněn §2 odst. a).

Příkladný výčet důvodů pro zařazení do TNP zazněl mj. na schůzi členů krajských komisí pro zařazování osob do TNP ze dne 15. 12. 1948, byly to např. tyto: „stýká se s cizinou, jeho sestra je rakouskou státní příslušnicí, nemá kladný poměr ke zřízení, poslouchá cizí rozhlas, nesouhlasil se znárodněním, šířil nepravdivé zprávy, majitel přepychové vily, majitel domu, stýká se s reakcionáři, hazardní hráč, vyhýbá se práci, manželka byla proti znárodnění...“¹⁴⁵

Druhou skupinou pak byly osoby odsouzené pro některý z trestných činů uvedených v odstavci b). I tady ovšem vznikala paradoxní situace. O jejich zařazení do TNP již nerozhodoval soud, ale krajské národní výbory.

V táborech nucené práce se měly rovněž vykonávat tresty uložené za správní přestupky, u nichž při uložení trestu na svobodě, podle dosavadních zákonů, mohlo být vysloveno, že trest na svobodě delší tří měsíců má být odpykán v donucovací pracovně.

O zařazení do tábora a délce pobytu v něm rozhodovaly tříčlenné komise, jejichž členy a náhradníky jmenovaly krajské národní výbory. Tyto komise měly pravomoc omezovat svobodu občanů i po propuštění z táborů. Mohly zakázat osobě zařazené do tábora po jejím propuštění z něho pobyt v určitém územním

¹⁴⁴ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona, Tisk NS č. 109/1948

¹⁴⁵ Ze schůze členů krajských komisí pro zařazování osob do TNP ze dne 15. 12. 1948. NA, Branné bezpečnostní komise ÚV KSČ, krabice č. 104

okrsku nebo místě nebo jí určit místo pobytu, nařídít vyklizení bytu zařazené osoby, rozhodnout, že do živnostenského podniku nebo majetkových podstat zařazené osoby bude zavedena národní správa, rozhodnout, že zařazené osobě bude odňato živnostenské oprávnění.

Doba pobytu v táborech byla stanovena na dobu od tří měsíců do 2 roků. Pobyt mohl být opakovaně prodloužen. Zákon upravoval i možnost podmíněného propuštění. Komise mohla na návrh správy tábora po uplynutí nejméně tří měsíců dobu pobytu v táboře zkrátit, pokud zařazená osoba svou pracovitostí a svým chováním dává jistotu, že po propuštění povede pracovitý, spořádaný a bezúhonný život. Na druhé straně tu ovšem byla i možnost prodloužení, pokud by a contrario osoba nedávala svým chováním v táboře jistoty výše uvedené, nejdéle však na dobu 2 let. Byla zde i možnost propuštění nehledě k určené době povinného pobytu, stanou-li se umístěnci trvale tělesně nebo duševně nezpůsobilými k práci a k pobytu v táboře.

Za práci v TNP byl pobírán plat, z něhož se hradily náklady pobytu v táboře a sociální zabezpečení rodiny zařazeného. Zbytek peněz byl vyplacen po propuštění z tábora.

Ovšem již od března 1948 existovaly na Slovensku zvláštní pracovní útvary vytvářené na základě nařízení SNR č. 7/1948 Sb. Toto nařízení bylo zákonem o TNP zrušeno a tyto útvary byly přeměněny na tábory nucené práce. 27. listopadu byly vyhláškou ministerstva vnitra zřízeny tříčlenné zařazovací komise a určeny sídla a obvody jejich působnosti. Toto opatření nacházelo oporu v § 10 zákona o TNP, podle něhož „Do doby, než krajské národní výbory zahájí činnost, vykonává jejich působnost podle tohoto zákona ministerstvo vnitra“. Tento postup ukazuje na rychlost, s jakou chtěli komunisté uvést TNP v život. Činnost komisí započala dne 15. prosince 1948 a skončila vznikem komisí jmenovaných krajskými národními výbory.

K provádění zákona bylo vydáno několik prováděcích předpisů zavádějící jednotný výklad a provádění zákona. Podle prováděcích pokynů měly podávat orgány národních výborů, bezpečnosti, úřady ochrany práce, společenské organizace např. odbory, ale i jednotlivci podněty k internaci osob do TNP adresované k bezpečnostním referentům okresních národních výborů. Ti pak patřičný podnět posoudili a případně doplnili. I kdyby referent neshledal důvody pro zařazení do tábora, přesto byl povinen odevzdat veškerý materiál komisi při krajském národním výboru. Ta jediná mohla o umístění rozhodnout. V případě rozhodnutí o zařazení se vydával písemný výměr s odůvodněním a poučením o opravných prostředcích. Opravným prostředkem de iure bylo odvolání podávané

ministerstvu vnitra u komise, která o zařazení rozhodla, odvolání nemělo odkladný účinek a je možno říci, že nemělo účinek žádný.

TNP byly rozděleny na 4 typy – sběrné tábory, pracovní tábory pro muže, pracovní tábory pro ženy a tábory společné pro muže i ženy. V polovině roku 1951 přešly TNP (s výjimkou „uranových“ TNP a „vojenského“ TNP Mírov) do pravomoci ministerstva spravedlnosti. Ze 6 TNP, které k 1. 6. 1951 ministerstvo spravedlnosti převzalo, zůstaly v říjnu jen 4. Po dvou letech došlo k likvidaci i těchto TNP (TNP Ruskov – 15. 5. 1953; TNP Všebořice – 30. 6. 1953; TNP Gottwaldov 31. 1. 1954 a TNP Brno 15. 2. 1954). Definitivní konec TNP měl na svědomí zákon č. 102/53 Sb. (novela některých ustanoveních trestního práva správního). Dne 15. 2. 1954 byl zrušen poslední TNP na území ČSR – TNP Brno¹⁴⁶. O počtu osob internovaných do TNP existují velmi rozdílné údaje. Podle většiny odhadů lze konstatovat, že jimi prošlo na 20 tisíc osob¹⁴⁷.

¹⁴⁶Kaplan, K. (1993): Tábory nucené práce v Československu v letech 1948-1954. R a ÚSD AV ČR, Praha, 199 s.

¹⁴⁷ Antonín Kratochvíl v knize „Žaluji I „(1973 Mnichov) uvádí počet osob, které prošly tábory nucených prací, mezi 150.000 až 200.000. Karel Kaplan v knize „ Die politischen Prozesse in der Tschechoslowakei (Mnichov 1986) odhaduje počet těchto osob kolem 80.000. Zdeněk Hejzlar v knize „ Reformkommunismus“ (Köln 1962) něco přes 27.000 osob. Až po roce 1989, kdy bylo možno studovat oficiální archivní prameny, se odhad počtu internovaných osob snížil cca na 20.000,-Kč. Karel Kaplan v knize Tábory nucené práce v Československu (Praha 1993) korigoval svůj původní odhad na 22-23 tisíc osob, které prošly TNP.

3.3. Proces právníkové dvouletky a na jejím základě přijaté normy trestního práva

Zatímco předchozí období představuje určité intermezzo právního vývoje, kdy se do značné míry nystematicky a narychlo přizpůsoboval právní řád novým politickým podmínkám, je následující období plně ve znamení systematické komplexní přeměny právního řádu. Na základě usnesení vlády ze 7. července 1948 bylo uloženo ministerstvu spravedlnosti, aby do 1. září 1950 připravilo zákonné předlohy nahrazující dosavadní základní kodifikace¹⁴⁸. Tento proces dostal označení „právníkové dvouletky“ podle hospodářských plánů v té době velmi populárních.

V rámci kodifikační komise pro trestní právo zřízené při ministerstvu vnitra se na rekodifikační práci podílelo 13 subkomisí, vytvořených pro jednotlivé oblasti trestního práva hmotného a procesního. Při rekodifikaci byly zčásti použity závěry nedokončených prací z první republiky. Vzhledem k politické situaci dochází v podstatné míře k „sovětizaci“ československého trestního práva. Výsledek prací negativně ovlivnil právní vývoj na dlouhá desetiletí dopředu. Ještě v současné době se potýkáme s řadou juristických problémů zaviněných umělým zásahem do právního vývoje na základě právníkové dvouletky¹⁴⁹.

Z hlediska vývoje trestního práva právníkové dvouletky přinesla: nový trestní zákon, trestní řád, trestní zákon správní a trestní řád správní.

¹⁴⁸ Situace v trestním právu po osvobození od nacistické okupace v roce 1945 byla značně neúspěšná. Změny, které do našeho trestního práva vnesli okupanti byly sice negovány ústavním dekretem o obnovení právního pořádku z 3. srpna 1944, č. 11 Úř. věstníku. Zmiňovaný dekret zůstal v platnosti podle usnesení vlády z 27. července 1945, publikovaného vyhláškou ministra vnitra č. 30/1945 Sb. a následně byl ratifikován zákonem č. 12/1946 Sb. Na Slovensku byly jednotlivé právní předpisy z doby nesvobody zrušeny zejména IV. článkem nařízení SNR č. 53/1945 Sb. Tyto právní normy měly za následek formální návrat stavu československého trestního práva ke stavu před druhou světovou válkou, tedy k nejednotnosti právní úpravy. Základem trestního práva v českých zemích byl rakouský trestní zákon z roku 1852, zatímco na Slovensku uherský trestní zákon z roku 1878. Oba zákony se v podstatných znacích značně lišily a to již v obecných ustanoveních. K trestním normám poválečného období přibýly ještě ty směřující k potrestání nacistických zločinců a jejich pomahačů (tzv. retribuční dekrety) a k ochraně osob, které bojovaly proti okupaci (zákon č. 115/1946 o právnosti jednání souvisejících s bojem o znovunabytí svobody Čechů a Slováků). I zde se projevil částečný dualismus práva, kdy např. dekret č. 16/1945 o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech platil pouze v českých zemích, zatímco na Slovensku platilo nařízení SNR č. 33/1945 Zb. nar. SNR.

¹⁴⁹ K procesu právníkové dvouletky blíže: Kuklík, J., Vývoj česko-slovenského práva 1945-1989, Linde 2008, str. 122 a násl.

3.3.1. Trestní zákon

Trestní zákon č. 86/1950 Sb. byl přijat dne 12. července 1950, účinnosti nabyl 1. srpna 1950. Trestní zákon z roku 1950 opustil středoevropskou právní kulturu a svým pojetím a obsahem se přiklonil k sovětskému vzoru¹⁵⁰. Ostatně sovětské trestní právo a zejména pak stanoviska a názory Vyšinského byly přijímány zcela automaticky a bez výhrad. Atak v dobové literatuře se můžeme dočíst např. při rozboru otázky zavinění toto: „(...). *Tento názor zastává též prof. Poláček i pražská katedra trestního práva a jeho správnost byla potvrzena i projevem s. Vyšinského*“¹⁵¹.

Charakteristická byla pro trestní právo jeho třídnost a represivnost. Hlavní důraz byl kladen na ochranu republiky, jejích orgánů, představitelů a zřízení. Až na samém konci zájmu stály hodnoty jako je lidský život zdraví, tělesná integrita, osobní svoboda, nedotknutelnost, důstojnost, vážnost, čest, ochrana soukromí, obydlí, majetku a jiných základních lidských práv, svobod a zájmů. Tento přístup zcela převrátil hodnotový systém založený na ochraně jednotlivých druhových objektů, kdy byly nově podřazeny základní lidská práva a svobody kolektivistickým zájmům.

Jak uvádí hlava I., účelem zákona je „ochrana lidově demokratické republiky, její socialistické výstavby, zájmy pracujícího lidu a jednotlivce a výchova k dodržování pravidel socialistického soužití. Prostředky k dosažení tohoto účelu jsou pohružka tresty, ukládání a výkon trestů a ochranná opatření“.

Zákon byl rozdělen na dvě části. První, obecná, část upravovala základy trestní odpovědnosti, působnost trestních zákonů, systém trestů, zánik trestnosti a trestu, ochranná opatření a ustanovení společná. Na část obecnou pak

¹⁵⁰ Sovětské trestní právo po 2. světové válce bylo formulováno na apologetických principech formulovaných A. Vyšinským. Stěžejním dílem se v této souvislosti stala Vyšinského: *Teorie soudních důkazů v sovětském právu* (v českém vydání vyšla v roce 1950). Vyšinský odmítal takové základní principy trestního práva jako je presumpce nevin, když za dostačující považoval odsouzení obžalovaného toliko na podkladě konstatování pravděpodobné správnosti obvinění, rovněž v případě dokazování byla uplatňována zásada středověkého inkvizičního procesu - *confessio corona probationum* (doznání je koruna důkazů). V sovětských poměrech tak i násilím vynucené přiznání obviněného bylo považováno za nevyvratitelný důkaz jeho viny. Sovětské trestní právo v podobě trestního zákoníku RSFR z roku 1922 rovněž znalo analogii zákona v neprospěch pachatele, která umožňovala trestně stíhat osobu, která formálně nenaplnila žádný znak trestného činu, kdy druh a výše trestu byly stanoveny podle ustanovení zákona nejvíce podobného. Potřeba tohoto institutu byla sovětskou právní vědou zdůvodňována nemožností předvídat, jakých zločinných prostředků budou „kontrarevoluční“ živly používat v boji proti sovětské moci. Analogie byla převzata i do trestního zákona RSFSR z roku 1926. V roce 1958 při projednávání a následném schválení Základních zásad trestního práva bylo od institutu analogie upuštěno s odkazem upevnění principů socialistické zákonnosti. Blíže k vývoji sovětského trestního práva: B. Nikoforov, *Fundamental principles of soviet criminal law*, *Modern law review*, Volume 23, Issue 1, Article first published online: 18 JAN 2011, dostupné on line: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-2230.1960.tb00572.x/pdf>

¹⁵¹ ¹⁵¹ Stýblo, F., K obsahu pojmu „řádného života pracujícího člověka“, *Socialistická zákonnost* 1953, str. 137

navazovala část zvláštní rozdělená do deseti hlav. V této části byly pak formulovány jednotlivé skutkové podstaty trestných činů.

Zásadní změnou oproti předchozí úpravě bylo pojetí samotného deliktu. Zákon opustil dosavadní dělení soudně trestných deliktů a zavedl jednotný pojem „trestný čin“¹⁵². Při jeho definici vychází z materiálně-formálního pojetí trestného činu¹⁵³. Definici trestného činu obsahoval § 2, podle něj *„Trestným činem je jen takové pro společnost nebezpečné jednání, jehož výsledek uvedený v zákoně pachatel zavinit“*. Kromě formální podmínky (naplnění skutkové podstaty) musel nyní být naplněn i znak materiální (čin musel být nebezpečný pro společnost). Teoreticky potřebu materiálního vymezení trestného činu vyvozuje V. Knapp z premisy, že: *„Veškeré právo je produktem třídní společnosti, je výtvozem lidí koneckonců podmíněným materiálními životními podmínkami dané společnosti, je ve společnosti vytvářeno.“*¹⁵⁴ Knapp tedy otázku trestní odpovědnosti bagatelizuje na jednání determinované na působení společenských vztahů v rámci třídní společnosti.

Důvodová zpráva k vládnímu návrhu k tomu uváděla *„ Prohlašuje-li osnova ve zvláštní části určitá jednání za soudně trestné činy, jsou to jednání, pro něž je typické, že ohrožují nebo porušují právě tyto v zákoně chráněné zájmy. Je však možné, že některý čin, třebaže má všechny znaky uvedené ve zvláštní části, není přece v konkrétním případě pro společnost nebezpečný anebo jeho nebezpečnost pro společnost je jen nepatrná. Tam, kde je nebezpečnost činu pro společnost jen nepatrná, je zvláštním ustanovením trestního řádu umožněno upustit od stíhání. Není-li čin pro společnost nebezpečný vůbec, nejde o trestný čin, když takové jednání má všechny znaky uvedené v některém ustanovení zvláštní části.“*¹⁵⁵

Otázkou tedy bylo, jak bude posuzována nebezpečnost činu pro společnost. Takto koncipovaná pozitivně právní úprava materiální stránky trestného činu byla vymezena nejednoznačně až neurčitě, neboť nebyly pevně

¹⁵² Rakouský trestní zákoník č. 117/1852 ř.z., platný pro Čechy, Moravu a Slezsko a uherský trestní zákoník z roku 1878 a 1879 platný pro Slovensko rozlišoval 3 kategorie soudně trestných deliktů. V této souvislosti se mluví o tripartici trestných deliktů jimiž byly zločin, přečin a přestupek. Rozhodující pro posouzení o jaký delikt se jedná, byla závažnost daného deliktu. S jednotlivými kategoriemi deliktů paky byly spojeny odlišné důsledky hmotněprávní (různé tresty) i procesněprávní (jaký druh soudu bude rozhodovat atd.). Blíže: VLČEK, E. Dějiny trestního práva v českých zemích a v Československu. Brno: Nakladatelství Masarykova univerzita, 2007. s. 34.

¹⁵³ Materiální pojetí trestného činu bylo převzato ze sovětské právní vědy. V té se poprvé objevilo v tzv. „Zásadních směrnících trestního práva RSFR“ z roku 1919, které je možno označit za pokus o formulování obecné části trestního zákoníku za současné absence zvláštní části. Blíže: Pelikán, D. Dějiny ruského práva. 1. vydání. Praha: C. H. Beck, 2000, str. 104 a násl.

¹⁵⁴ KNAPP, V. a kol. Teoretické problémy tvorby československého práva. Praha: Nakladatelství Academia, 1983. s. 7.

¹⁵⁵ Císařová, D. (2002): Trestní právo a trestní řízení na území nynější České republiky 1945 – 1989. In: Soukup, L. (ed.): Příspěvky k vývoji právního řádku v Československu 1945 – 1990. Linde, Praha, s. 214.

vytyčeny její meze. Podřazení konkrétního jednání pod příslušnou skutkovou podstatu trestného činu bylo pak otázkou interpretační a ve vztahu k materiální stránce umožnilo pružné změny výkladu a aplikace norem trestního práva a to ve vztahu ke společenským okolnostem. Formálně se posuzovala podle účelu zákona, ve skutečnosti pak čin nebyl nebezpečný pro společnost, zejména když se to hodilo KSČ. Na první pohled by se mohlo zdát, že úprava mohla paradoxně mnoha lidem ve vykonstruovaných obviněních pomoci. Opak byl však pravdou – materiální stránka byla hojně zneužívána právě při trestných činech spáchaných činiteli KSČ, kteří se tak v mnoha případech trestu vyhnuli.

Pro to, aby čin mohl být prohlášen za trestný, bylo nutné, kromě podmínek výše uvedených, potřeba zavinění. Zákon rozlišoval zavinění úmyslné a nedbalostní. Úmysl se rozlišoval na přímý (pachatel chtěl způsobit výsledek uvedený v trestním zákoně) a nepřímý (pachatel věděl, že výsledek může způsobit, a pro případ, že jej způsobí, byl s tím srozuměn). Nedbalost byla rovněž dvojí, vědomá (pachatel věděl, že může způsobit výsledek uvedený v zákoně, ale bez přiměřených důvodů spoléhal, že jej nezpůsobí) a nevědomá (nevěděl, že jej může způsobit, ač o tom vzhledem k okolnostem a k svým osobním poměrům vědět mohl).

K obecným znakům trestného činu náležel věk a přičetnost. Trestně odpovědný byl ten, kdo v době spáchání trestného činu dovršil patnáctý rok věku. Nepřičetný, a tedy trestně neodpovědný, byl pak ten, kdo pro duševní poruchu nemohl v době činu rozpoznat, že jeho jednání je pro společnost nebezpečné, nebo ovládat své jednání.

Trestní odpovědnost obecně pak byla koncipována jako „*třídně pojatá individuální odpovědnost, která jediné odpovídá účelu socialistického trestního zákonodárství*¹⁵⁶“.

Formy trestné činnosti byly dokonany trestný čin, pokus, spolupachatelství, návod a pomoc ke spáchání trestného činu. Okolnosti vylučující protiprávnost byly nutná obrana a krajní nouze.

Hlava IV. byla věnována trestům. Podle ní bylo účelem trestu:

- a) zneškodnit nepřátele pracujícího lidu,
- b) zabránit pachateli v dalším páchaní trestných činů a vychovávat ho k tomu, aby dodržoval pravidla socialistického soužití,
- c) působit výchovně na ostatní členy společnosti.

¹⁵⁶ Blíže: Stýblo, F., K obsahu pojmu „řádného života pracujícího člověka“, Socialistická zákonnost 1953, str. 137. Autor vychází z Vedoucích zásad trestního práva RSFSR z roku 1919, které vyžadují, aby - jak sám uvádí „soud objasnil, zda trestný čin spáchala osoba, jež je příslušníkem majetné třídy, za účelem znovuzřízení, zachování nebo nabytí určitých privilegií spojených s vlastnickým právem, nebo nemajetný v důsledku hladu a nouze a zda bylo jednání spácháno v zájmu nastolení moci třídy utlačovatelů nebo v osobním zájmu toho, kdo jednání spáchal“.

Příznačné pro dobu platnosti tohoto zákona bylo zejména zneškodnění nepřátel pracujícího lidu a to doslovně. Velmi pokrytecky vzhledem k realitě let 50tých zněla věta, že výkonem trestu nesmí být ponížena lidská důstojnost.

Tresty se dělily na hlavní a vedlejší, jak dokumentuje následující tabulka:

TRESTY	
Hlavní	Vedlejší
trest smrti ¹	ztráta státního ⁴ občanství
odnětí svobody ²	ztráta čestných práv občanských
nápravné opatření ³	vyloučení z vojska
	ztráta vojenské hodnosti
	propadnutí jmění ⁵
	trest peněžítý
	zákaz činnosti ⁶
	Vyhoštění
	zákaz pobytu ⁷
	uveřejnění rozsudku
	propadnutí věci

1) Trest smrti se vykonával oběšením, v době zvýšeného ohrožení vlasti mohl být vykonán zastřelením. Místo trestu smrti stanoveného v zákoně uložil soud trest odnětí svobody na doživotí nebo na patnáct až pětadvacet let, pokud byl trest smrti vzhledem k osobě pachatele nebo k závažnosti polehčujících okolností nepřiměřeně přísný.

2) Poměrně vysoké trestní sazby až na 25 let či doživotí. Zákon připouštěl i snížení trestu (§30) a po odpykání zákonem stanovené doby i podmíněčné propuštění (§33 a násl.). Některé skutkové podstaty však možnost snížení trestu explicitně zakazovali, srov. např. § 98 tr. zákona 1950.

3) Místo trestu odnětí svobody nepřevyšujícího tři měsíce mohl soud uložit pachateli, který jinak vede řádný život pracujícího člověka, nápravné opatření na jeden až šest měsíců, má-li za to, že k nápravě pachatele je výkonu trestu třeba, ale že k ní postačí tento mírnější trest.

4) Soud mohl vyslovit ztrátu státního občanství jen tam, kde to zákon výslovně stanoví, tento trest v sobě zahrnoval ztrátu čestných práv občanských, vyloučení z vojska a propadnutí celého jmění.

5) Soud vysloví propadnutí jmění tam, kde to zákon výslovně stanoví; může je však vyslovit i tehdy, odsuzuje-li pachatele za úmyslný trestný čin k trestu smrti, k trestu odnětí

svobody na doživotí nebo k trestu dočasného odnětí svobody nejméně na tři léta anebo projevil-li pachatel trestným činem nepřátelství k lidovědemokratickému řádu.

6) Soud mohl vyslovit, že se pachateli zakazuje dočasně nebo navždy vykonávat činnost nebo povolání pokud se pachatel dopustil trestného činu v souvislosti s touto činností nebo s tímto povoláním, pachatel by jich mohl zneužít k spáchání trestného činu, nebo jejich výkon pachatelem by odporoval obecnému zájmu.

7) Soud vysloví, že se pachateli zakazuje dočasně nebo navždy pobyt v některé části území Československé republiky, vyžaduje-li to bezpečnost lidí nebo majetku anebo jiný obecný zájem.

Vedlejší trest mohl být uložen jen spolu s trestem hlavním. Zvláštní úpravu mělo trestání mladistvých. Pokud jde o zánik trestnosti a trestu, zákon znal účinnou lítost, promlčení trestního stíhání, promlčení výkonu trestu a zahlazení odsouzení.

Vedle trestu byly prostředkem k dosažení účelu zákona i ochranná opatření. Ochrannými opatřeními byly ochranné léčení, ochranná výchova a zabránění.

Podstatné bylo naprosté převrácení hodnotového systému, který ovšem reflektoval význam, které nové právo věnovalo ochraně jednotlivých zájmů. Na prvním místě stála ochrana státu, socialistického zřízení a jeho představitelů. To vše obsahovala hlava I. nazvaná „Trestné činy proti republice“. V nejširší míře tato hlava převzala ustanovení Zákona na ochranu lidově demokratické republiky¹⁵⁷.

Pro komunistickou ideologii mělo mimořádný význam hospodářství, nelze se tedy divit, že trestné činy hospodářské byly upraveny již v hlavě druhé. Značný význam zde měla ochrana národních podniků a plánování hospodářské výroby (jednotného hospodářského plánu).

Hlava třetí upravovala trestné činy proti pořádku ve věcech veřejných, hlava čtvrtá trestné činy obecně nebezpečné, hlava pátá trestné činy proti rodině

¹⁵⁷ Srov.: Vieska, J., Ochrana lidově demokratické republiky v novém trestním zákoně, Orbis, Praha 1950, 295 str.

a mládeži. Až v uvozovkách na šestém místě stály trestné činy proti životu a zdraví, což jen dokládá, jaký význam komunisté přikládali lidskému životu. Hlava sedmá upravovala trestné činy proti svobodě a důstojnosti člověka, hlava osmá trestné činy majetkové, hlava devátá trestné činnosti proti brannosti a konečně hlava desátá trestné činy vojenské.

Trestní zákon z roku 1950, pomineme-li účelnost jeho přijetí, po čistě juristické stránce trpěl závažnými nedostatky. Jednak se jednalo o často se vyskytující vágní ustanovení, což se projevilo mimo jiné ve velmi široké formulaci skutkových podstat trestných činů, byť toto bylo v příkrém rozporu s proklamovanými cíli, neboť např. sám K. Gottwald požadoval přesnou formulaci skutkových podstat trestných činů, tak „aby nebylo možnosti pro libovolný výklad“¹⁵⁸. Jako typický příklad široké formulace skutkové podstaty je možno uvést § 129 tr. zák. zakotvující trestný čin „nepřátelské jednání proti republice“, které spočívalo v „úmyslném ohrožení obecného zájmu jednáním nepřátelským lidově demokratickému zřízení nebo společenskému řádu republiky, které jsou zaručeny ústavou, s trestní sankcí odnětí svobody na šest měsíců až dvě léta“. Citovaný § tr. zákona 1950 jsem vybral zcela záměrně, neboť ho autoři učebnice trestního práva z roku 1964 použili jako příklad pro argumentaci, proč nebyl v roce 1950 přejet do našeho právního řádu institut analogie v neprospěch pachatele, neboť jak učebnice uvádí „vzhledem k poměrně široké formulaci některých ustanovení (srov. zejména § 129 tr. zák. 1950)“¹⁵⁹. Jinými slovy socialistická trestněprávní nauka se zde dostala do jakési schizofrenie, kdy na jedné straně proklamuje přesnou a jasnou formulaci skutkových podstat trestných činů, aby nemohli být libovolně vykládány, na druhé straně vyzdvihuje jako výhodu široké formulace těchto skutkových podstat, jež tak mohou alternovat institut analogie.

Dalším nedostatkem tohoto zákona bylo flagrantní zaměření proti určitým skupinám osob a neúměrně vysoké trestní sazby u některých činů i samotné jejich chápání. Jak uvádí Dr. F. Stýblo „účelem trestního zákona je jednak represe namířená proti třídním nepřítelům, jednak převýchova lidí, kteří pochybili“¹⁶⁰.

Problémem byla i aplikace tohoto zákona. Tím, že byla přetržena kontinuita s původním právním řádem, nemohlo být využito předchozí aplikační praxe. Zde se naplno projevilo i naprosto odlišný přístup chápání kriminologie jako celku. Podle marxismu-leninismu, který sice ucelenou teorii kriminality nevytvořil,

¹⁵⁸ Gottwald, K., Za socialistický stát, za socialistické právo, Orbis, Praha 1950, str. 152

¹⁵⁹ Československé trestní právo, obecná část, Orbis, Praha 1964, str. 69

¹⁶⁰ Stýblo, F., K obsahu pojmu „řádného života pracujícího člověka“, Socialistická zákonnost 1953, str. 129

ale dával ji do přímé souvislosti s kapitalismem, kdy podle něj dochází k válce mezi buržoazií a proletariátem, která je důsledkem svobodné konkurence. V beztřídní společnosti by podle nich kriminalita vůbec neměla existovat¹⁶¹. „Ovšem buržoasní řád nutně plodí zločinnost. V důsledku strašných poměrů, v nichž žijí pracující, i v důsledku toho, že buržoasie sama potřebuje k svým cílům deklasovaná individua, je zde stále určitý okruh lidí, kteří se dopouštějí trestných činů. (...). V socialistickém státě existuje zločinnost jednak jako projev odporu svržených vykořisťovatelů, jednak jako důsledek přežitků kapitalismu (třídním nepřítelem využívaných a podporovaných). Zločinnost však tu nutně neustále klesá, poněvadž socialistická společnost nevytváří podmínky pro zločinnost, zločinnost tu není vnitřně nutným jejích plodem, tato společnost ji nevytvořila, ale zdělila ze společnosti staré¹⁶²“.

Na druhé straně je třeba poznamenat, že tehdejší sovětská právní úprava nebyla převzata v plné šíři, například nebyl převzat institut analogie v neprospěch pachatele. Zde se vycházelo z názoru, že ho nebude třeba vzhledem k tomu: „že náš zákonodárce mohl využít sovětských zkušeností, a dále vzhledem k poměrně široké formulaci některých ustanovení¹⁶³“.

Zákon byl zrušen dne 1. ledna 1962.

¹⁶¹ Srov. např.: Marx-Engels, O historickém materialismu, Svoboda 1949, str. 57-58

¹⁶² Přenosil, G.: K časovým problémům trestního práva, Socialistická zákonnost, Právnícký ústav ministerstva spravedlnosti, ročník II, 1954, str. 136

¹⁶³ Československé trestní právo, obecná část, Orbis, Praha 1964, str. 69

3.3.2. Trestní řád

Spolu s trestním zákonem byl přijat Zákon o trestním řízení soudním č. 87/1950 Sb.¹⁶⁴. Trestní řád nabyl účinnosti současně s trestním zákonem a to 1. srpna 1950. Zákon rušil všechny trestní řády dosud platné a platil také pro vojenské soudnictví¹⁶⁵.

Již § 1 napověděl, jak bude nový trestní řád orientován. Tento paragraf upravoval účel zákona a to: „*Účelem tohoto zákona je upravit řízení v oboru trestního soudnictví tak, aby trestné činy byly náležitě zjištěny a jejich pachatelé podle zákona potrestáni. Pomáhat k dosažení tohoto účelu je právem a povinností každého občana.*

Projednávání věcí se má dít tak, aby vychovávalo občany k ostražitosti vůči nepřátelům pracujícího lidu a jiným rušitelům jeho budovatelského úsilí a k plnění občanských povinností“¹⁶⁶.

Proklamovaná občanská povinnost pomáhat k dosažení účelu zákona v sobě zahrnovala dvě povinnosti, jednak trestný čin oznámit a jednak vypovídat jako svědek. Jak uvedl F. Rokůsek, oznamovací povinnost bylo potřeba vykládat se zřetelem k ustanovení trestního zákona o neoznámení trestného činu¹⁶⁷ a jen v těchto případech bylo možno její nesplnění stíhat trestně. Ovšem jak vzápětí dodává: „*V ostatních případech bude sice nesplnění oznamovací povinnosti beztrestné, avšak z ustanovení zákona jasně plyne, že je bude pokládati za porušení státoobčanské kázně. Je samozřejmé, že oznamovací povinnost, kterou takto v nejširší míře zákon občanům ukládá, nemá nic společného s udavačstvím*

¹⁶⁴ V učebnici vypracované kolektivem pracovníků katedry trestního práva právnických fakult v Praze a v Bratislavě: Trestní řízení (nástin učebnice), Státní pedagogické nakladatelství Praha 1956, s. 27, se k přípravě nového trestního řádu z roku 1950 uvádělo, že přes všechny změny (provedené zákonem o zlidovění soudnictví, o státním soudu a zákonem o územní organizaci krajských a okresních soudů) nevyhovovala tehdejší úprava plně potřebám nové (ekonomické) základny, a proto bylo do právnické dvouletky zahrnuto vypracování trestního řádu. Práce na něm byly započaty na podzim roku 1948 a skončily současně s dokončením nového trestního zákona. I zde se připrav účastnili též pracující zejména z řad dělnictva, kteří se zasloužili jak o obsah nového trestního řádu, tak i o jeho srozumitelnou formu.

¹⁶⁵ Trestní řád z roku 1873, uherské trestní předpisy z roku 1896 a vojenský trestní řád z roku 1912

¹⁶⁶ Důvodová zpráva k návrhu zákona (převzato z komentáře Šimáka, J. – Tolara, J. – Růžka, A. – Dolenského, A.: Trestní řád a předpisy souvisící, Orbis Praha 1953, s. 7 „Je-li úkolem trestního práva hmotného především ochrana lidově demokratického státu, jeho politického a hospodářského zřízení před útoky nepřátel pracujícího lidu, slouží provedení tohoto úkolu trestní právo procesní, které zároveň umožňuje soudu, aby vychovával pracující lid k bdělosti proti jeho nepřátelům a k důslednému zachování zákona.“

¹⁶⁷ Trestní zákon z roku 1950 upravoval v § 165 skutkovou podstatu trestného činu „neoznámení trestného činu“. U ve zmíněném § taxativně vyjmenovaných trestných činů v případě vědomosti o nich a jejich bezodkladném neoznámení hrozila pachateli trestní sankce odnětí svobody až na 5 let. Dle komentáře k trestnímu zákonu oznamovací povinnost měl i ten kdo byl jinak povinen zachovávat mlčenlivost o věcech, které mu byly svěřeny (např. lékař, kněz apod.). Srov.: Trestní zákon, komentář, Orbis, Praha 1958, str. 444.

*z dob kapitalismu, a je nutným důsledkem povinnosti každého občana ve všem svém jednání dbát zájmů státu (§ 30 ústavy)*¹⁶⁸.

Zákon samotný byl členěn do devíti hlav čítajících 326 paragrafů.

Viditelnou snahou bylo co nejvíce trestní řízení zjednodušit tj. „*odstranit dosud platné spleť a nepřehledné procesní normy*¹⁶⁹“, pro srozumitelnější pochopení laiků a také pro snadnější zapojení soudců z lidu. Tyto snahy vedly k absenci řady formálních ustanovení, včetně těch, které se týkaly záruk práv obviněného a obžalovaného. Dle tehdejšího názoru přílišný formalismus komplikoval, zneřehledňoval a prodlužoval trestní řízení. Takovýto přístup však vedl ke zneužití trestního postihu vůči osobám režimu nepohodlných. Záměrné odformalizování procesních norem se negativně projevilo i na vyšetřovací praxi, která tak inklinovala k inkvizičnímu procesu (např. faktická povinnost obviněného vypovídat, vyloučení obviněného i jeho obhájce z možnosti nahlížet do soudních spisů před podáním obžaloby, dozor při rozmluvě obviněného ve vazbě s obhájcem v průběhu trestního řízení, nemluvě o přímém porušování zákona směřujícího k vynucenému doznání).

Zákon formálně zachovával základní demokratické zásady trestního práva (zásadu veřejnosti, ústnosti, bezprostřednosti, princip volného hodnocení důkazů, právo na obhajobu). Všechna ustanovení trestního řádu měla napomáhat zjištění materiální pravdy.

Zákon neznal institut soukromé žaloby, takže žaloba mohla být podána pouze prokurátorem.

Po obecných ustanoveních v hlavě I. následovalo rozdělení trestního řízení na jednotlivé úseky. Prvním z nich bylo řízení přípravné. Právní úprava na něj kladla hlavní důraz, řízení před soudem pokládala jen za jeho méně důležitou „nástavbu“. Přípravné řízení bylo vymezováno jako stádium, jehož úkolem bylo zjistit, zda bylo podezření z trestného činu proti určité osobě odůvodněno natolik, aby byla podána obžaloba a věc odevzdána soudu. Mohlo se konat ve dvou formách, a to vyhledávání nebo vyšetřování. Vyhledávání konaly orgány národní bezpečnosti, vyšetřování pak prokurátor. Přípravné řízení bylo neveřejné, taky aby nebylo možno jeho účel zmařit, což byl jeden důvod a druhý podle tehdejší právnické literatury byl ten, aby v případě, že se obvinění nedokáže, neulpěla na podezřelém „příhana“¹⁷⁰.

¹⁶⁸ F. Rokůsek: Nový trestní řád, Právník, 1950, str. 328

¹⁶⁹ Tamtéž, str. 327

¹⁷⁰ Učebnice vypracovaná kolektivem pracovníků katedry trestního práva právnických fakult v Praze a v Bratislavě: Trestní řízení (nástin učebnice), Státní pedagogické nakladatelství Praha 1956, s. 170.

Právní úprava neznala vůbec postup před zahájením přípravného řízení včetně podání trestního oznámení.

Rozhodující úloha v trestním řízení byla, alespoň formálně, svěřena státnímu popř. okresnímu prokurátorovi. Pro vojenské trestné činy byl pak příslušný prokurátor vojenský. Jejich příslušnost byla upravena tak, že státní prokurátor konal přípravné řízení o trestných činech uvedených v § 13 tj. o činech trestných podle hlavy první zvláštní části trestního zákona, na které zákon stanovil trest smrti, trest odnětí svobody na doživotí nebo trest dočasného odnětí svobody, jehož dolní hranice činí nejméně deset let, popřípadě o ostatních činech trestných podle hlavy první zvláštní části trestního zákona a o trestných činech příslušníků Sboru národní bezpečnosti, vyžaduje-li to služební zájem tohoto sboru.

Státní prokurátor mohl konat přípravné řízení též o nepřekážení a neoznámení činů trestných podle hlavy první zvláštní části trestního zákona, o nadřívání jim a o spolčení a podněcování k nim. Příslušnost okresního prokurátora byla pak vymezena zbytkově, tedy konal přípravné řízení o všech ostatních trestných činech, které nepřislušely státnímu prokurátorovi, v jehož obvodu byl čin spáchán. Okresnímu prokurátorovi byl nadřívzen prokurátor krajský a tomu prokurátor generální.

I když se o přípravné řízení měli v uvozovkách podělit orgány národní bezpečnosti a prokurátor, v praxi to však vypadalo úplně jinak. Docházelo ke svévoli orgánů národní bezpečnosti, prokurátoři často neměli možnost zasahovat do průběhu vyhledávání, či vyšetřování. Přípravné řízení bylo skončeno tehdy, pokud prokurátor dospěl k názoru, že věc je dostatečně objasněna a zjištěný skutkový stav dovoluje podat obžalobu, či naopak tuto možnost vyvrací.

Praxi padesátých let vévodila zásada *confessio corona probationum*, neboli doznání je koruna důkazů. Pokud by doznání bylo získáno zákonným a demokratickým způsobem, pak by jistě zásadní význam mělo, i když by nemělo být jediným způsobem prokázání viny. Praxe byla však, jak je typické pro toto období, zcela odlišná. Státní bezpečnost v hojné míře využívala svých agentů provokatérů k tomu, aby proti osobám nepohodlným uměle vykonstruovala obvinění. Ovšem i sama praxe orgánů národní bezpečnosti při získávání důkazů byla tristní. Tam, kde důkazy scházely a existovala politická objednávka, bylo třeba důkazy vyrobit. A zásada *confessio corona probationum* byla neúčinnější zbraní. Podezřelí tak byli nuceni k doznání viny násilím jak fyzickým tak psychickým. *„Po zatčení přišel nějaký chlap se psem a toho psa na mě poštvál. Ten pes na mě skočil a zakous se mně do ramene, prostě..tak ho zase odvolal. Ve vyšetřovací místnosti mě napřed seřezával jeden, nemělo to kýžený výsledek,*

tak mě svlíkli, přivázali na židli. Sedíš na židli nahej a svázaněj a kolem tebe pochodujou chlapi a buší do tebe obuškama, vybíraj si zajímavá místa. Zapalovačem ti pálíli prsty a byly tam takové ty špendlíky pod nehty. Ale horší než ta fyzická bolest bylo to nalomení psychické...bezmocnost“¹⁷¹.

Na vyšetřování trestných činů se negativně podílel i fakt personálních čistek ve Sboru národní bezpečnosti (SNB). V letech 1948 - 1950 došlo k rozsáhlé personální očiště v řadách SNB a drtivá většina zkušených kriminalistů byla nahrazena "mladými dělnickými kádry", jejíž hlavním úkolem byl hon na „špióny, reakcionáře a jiné nepřátele nového lidově-demokratického státu“. To záporně ovlivnilo vyšetřování běžných (nepolitických) forem trestné činnosti, které byly až na druhém místě zájmu bezpečnostních složek.¹⁷²

Skončení přípravného řízení završilo podání obžaloby, návrh na ochranné opatření, přerušení či zastavení trestního řízení.

Řízení před soudem bylo upraveno značně obecně a málo podrobně. Mnohá ustanovení odkazovala na ustanovení o přípravném řízení (např. § 56 odst. 1). Po zahájení hlavního líčení přednesl prokurátor žalobu. Prokurátor mohl, dříve než se soud odebral k závěrečné poradě, rozšířit žalobu na nový skutek nebo ji jinak změnit (§ 149). Konalo-li se hlavní líčení v nepřítomnosti obviněného, nebo odpíral-li obviněný vypovídat, přečetl se protokol o jeho dřívější výpovědi (§ 135). Místo výslechu svědka při hlavním líčení bylo možno přečíst protokol o výslechu svědka provedeném mimo hlavní líčení, pokud s tím souhlasil prokurátor i obviněný, odpíral-li svědek bez oprávnění výpověď, nebo zemřel-li svědek, stal-li se duševně chorým, nebyl-li jeho pobyt znám či kdyby jeho přítomnost pro stáří, nemoc, vzdálenost místa pobytu či z jiných příčin byla spojena s nepřiměřenými obtížemi nebo náklady (§ 157 odst. 1). Místo výslechu znalce při hlavním líčení se mohl při něm přečíst protokol o výslechu znalce provedeném mimo hlavní líčení, souhlasil-li s tím prokurátor i obviněný, nebo kdyby přítomnost znalce byla spojena s nepřiměřenými obtížemi nebo náklady (§ 157 odst. 2). I když platilo, že soud mohl po skončení hlavního líčení rozhodnout jen o skutku, který je předmětem žaloby, nebyl však vázán právním posouzením skutku v žalobě. Formálně platilo, že soud byl oprávněn při rozhodování v hlavním líčení přihlížet jen k těm důkazům, které byly provedeny při hlavním

¹⁷¹ Z rozhovoru Karla Bartoška s Karlem Peckou, který byl v 50tých letech odsouzen za šíření nelegálního a protirežimního časopisu Za pravdu. BARTOŠEK, K. (2001): Český vězeň. Paseka, Praha, Litomyšl, 317s

¹⁷² Nejznámějším „nepolitickým“ zločincem tohoto období byl několikanásobný vrah Václav Mrázek. Tento vrah spáchal v letech 1951-1956 6 vražd sexuálních, jednu vraždu loupežnou a 14 případů pohlavního zneužití. Díky stavu jaký byl v SNB mohl tento vrah unikat potrestání bezmála 6 let a jeho zatčení bylo do velké míry spíše náhodou, než sofistikovanou kriminalistickou prací.

líčení, realita byla zcela jiná a vycházela ze zjevné dominance přípravného řízení.

Zákon upravoval též řízení odvolací a řízení o mimořádných opravných prostředcích, kterými byly stížnost pro porušení zákona a obnova řízení a řízení o výkonu trestu.

Zákon byl zrušen dne 6. července 1961.

3.3.3. Trestní zákon správní

Trestní zákon správní č. 88/1950 Sb. byl přijat 12. července 1950, účinnosti nabyl 1. srpna 1950. Tento zákon měl velmi specifické postavení. Před jeho přijetím bylo provedeno šetření o tom, které normy do jeho působnosti spadají. Důvodová zpráva vypočítala na 200 norem, které se přijetím tohoto zákona ruší. Příprava samotná probíhala v rámci ministerstva vnitra.

O pojetí správního trestání, coby specifické součásti právního řádu, se vedla diskuze již v meziválečném období. Právnická dvouletka prosadila svébytnost tohoto právního odvětví. Trestní zákon správní upravoval postih za méně společensky nebezpečné delikty - přestupky, jež prováděly správní orgány. Šlo tedy o mimosoudní formu postihu a v mnoha případech i represe vůči osobám nepohodlným. To ostatně potvrzuje L. Křížkovský, který při popisu této nové právní normy uvádí: *„Přitom je samozřejmé, že jako nástroj revolučního přechodu od kapitalismu k socialismu bude i trestní právo správní přispívat k soustavnému omezování a potlačování zbylých kapitalistických živlů a k přípravě podmínek pro jejich konečnou likvidaci“*¹⁷³.

Strukturou připomínal trestní zákon, rovněž se dělil na část obecnou a zvláštní. Účelem zákona bylo chránit lidově demokratickou republiku, její socialistickou výstavbu, zájmy pracujícího lidu a jednotlivce a vychovávat k dodržování pravidel socialistického soužití.

Za přestupek byla odpovědná osoba starší patnácti let, která v době spáchání přestupku nebyla nepříčetná. Za právnickou osobu odpovídaly fyzické osoby, které za ni jednaly nebo měly jednat. Zavinění se vyžadovalo úmyslné (úmysl přímý i nepřímý), pokud nebyl výslovně stanoven úmysl, stačilo, pokud pachatel nezachoval opatrnost, jakou společnost na něm požadovala. Postihovaly se i pokus, návod a pomoc.

Tresty podobně jako u trestního zákona se dělily na hlavní a vedlejší. Hlavní tresty byly odnětí svobody, veřejné pokárání, pokuta, vedlejší tresty pak propadnutí jmění, zákaz činnosti, zákaz pobytu, propadnutí věci, uveřejnění nálezu.

Z dnešního pohledu je nemyslitelné, aby o odnětí svobody rozhodoval jiný orgán než soud. Bohužel realita roku 1950 byla jiná. Trestní komise národních výborů tak mohla zbavit osobní svobody pachatele přestupku až na 6 měsíců. Vedlejší tresty nebylo možno uložit samostatně. Zákazy pobytu a činnosti bylo možno vyslovit i natrvalo. Zákon při splnění určitých podmínek umožňoval upuštění od potrestání pachatele.

¹⁷³ Ladislav Křížkovský, Trestní zákon správní, Právník, 1950, str. 387

Zvláštní část trestního zákona správního vypočítávala jednotlivé skutkové podstaty, rozdělené do 6 skupin podle důležitosti chráněných zájmů. V čele každé hlavy zvláštní části bylo obecné ustanovení, které plnilo funkci jakési generální klauzule. V případě, že nebylo možno osobu stíhat podle některé konkrétní skutkové podstaty, přicházela na řadu právě obecná ustanovení, kam pro jeho pružnou formulaci bylo možno subsumovat v podstatě cokoliv.

Trestní zákon správní byl zrušen 1.července1961.

3.3.4. Trestní řád správní

Podobně jako hmotné právo správní i trestní řízení správní nebylo do této doby upraveno jednotně. Zákon o trestním řízení správním č. 89/1950 Sb. rozdílnou úpravu sjednocoval a derogoval až dosud platné normy. Rozhodování o přestupcích bylo svěřeno národním výborům, respektive jejich trestním komisím a odborům. Podle komentáře k tomuto zákonu z roku 1959 jsou „v zákoně zakotveny pouze hlavní zásady“, což „umožní národním výborům, aby účinně a pohotově zasahovaly v každé vzniklé situaci“.

Zákon samotný byl rozdělen do devíti hlav. Po obecných ustanoveních následovala celá řada paragrafů, které svěřovaly národním výborům rozsáhlé pravomoci. Orgány národních výborů tak rozhodovaly o uvalení vazby, omezení pohybu obviněného, nařizovaly domovní prohlídku nebo byly příslušné o rozhodnutí o vydání nebo odnětí věci. V dalších hlavách zákon zejména upravoval jednotlivé formy řízení (řádné řízení, zvláštní řízení a odvolání). Přestupky byly projednávány v ústním nebo v písemném řízení, mohly být vyřízeny též v řízení blokovém nebo příkazním.

Ústní jednání bylo zpravidla neveřejné, obviněnému musela být poskytnuta možnost vyjádřit se ke skutečnostem, které se mu kladly za vinu, a k přiznání nebo výpovědi nesměl být donucován. Ústní i písemné řízení končilo vydáním nálezu o vině a trestu, který musel být odůvodněn a musel obsahovat poučení o odvolání. V blokovém řízení bylo rozhodováno o méně závažných přestupcích přímo na místě. Příkazním řízením bylo rozhodováno tehdy, nebylo-li pochybností o tom, že obviněný je pachatelem přestupku. Mezi zvláštní řízení se řadilo řízení proti mladistvým, řízení v nepřítomnosti obviněného, podrobovací řízení a řízení o urážkách na cti.

Řízení samotné bylo dvoustupňové, v prvním stupni rozhodoval ve většině případů okresní národní výbor. O odvoláních pak rozhodoval krajský národní výbor. Ten mohl rozhodnutí okresního národního výboru potvrdit, zrušit nebo změnit a to jak ve prospěch, tak i v neprospěch odvolatele.

Zákon o trestním řízení správním nabyl účinnost 1. srpna 1950, zrušen byl 1. července 1961.

V oblasti správního trestání se naplno projeví nedostatky narychlo připravených změn. Tím, že rozhodování o deliktech méně společensky nebezpečných (přestupcích) bylo svěřeno orgánům národních výborů, vznikly značné aplikační problémy. Orgány národních výborů byly ve většině případů složeny z laiků neznajících elementárních poznatků o trestním řízení. Rozhodnutí

národních výborů v oblasti trestního práva správního se tak jevila velmi rozporuplná a přičící se nezákladnějším nárokům na výkon spravedlnosti.

První změna se uskutečnila zákonem č. 102/1953 Sb. ze dne 22. prosince 1953, kterým se mění a doplňují některá ustanovení trestního práva správního. Další novelu přinesl rok 1953 s účinností od 1. ledna 1954. Touto novelou byla přenesena rozhodovací pravomoc o závažnějších přestupcích na soudy.

Tímto krokem byla zpochybněna původní koncepce správního trestání přestupků. Původním záměrem bylo výhradní rozhodování o přestupcích správním orgánem. Z trestního práva správního se tak ze svébytné součásti právního řádu stal pouhý doplněk trestního práva.

V roce 1957 proběhla další novelizace trestního zákona správního č. 14. Sb. Novela sladila stíhání trestných činů a přestupků tak, aby bylo zajištěno, že přestupek nebude potrestán přísněji než trestný čin. Zakazovala ukládat více hlavních trestů vedle sebe, zákaz činnosti šlo nově vyslovit maximálně na tři roky, snižovala pokuty a rozšířila možnost ukládat trest veřejného pokárání.

3.3.5. Zákon na ochranu míru

Doplněním trestních zákonů právnické dvouletky byl Zákon na ochranu míru č. 165/1950 Sb. ze dne 20. prosince 1950. Účinnosti nabyl 24. 12. 1950. Oficiálním podnětem pro jeho přijetí se stala zostřující se mezinárodní situace¹⁷⁴. Na základě závěrů mezinárodní konference komunistických stran ve Varšavě¹⁷⁵ došly státy sovětského bloku k závěru, že bude třeba přijmout zvláštní zákon, který by proklamoval důslednou ochranu míru a odsuzoval každého, kdo by k válce podněcoval¹⁷⁶.

Zákon na ochranu míru byl pak ve vztahu k trestnímu zákonu 1950 v postavení lex specialis a to nejen základním otázkám trestní odpovědnosti, ale i k jednotlivým skutkovým podstatám. Např. § 98 tr. zákona 1950 zakotvoval skutkovou podstatu trestného činu „podněcování k útočné válce“. A. Dressler k tomu uvádí: *„Ustanovení dosavadního § 98 trest. zákona novým zákonem zrušena nebyla. Zůstanou tedy v platnosti a jsou použitelná, pokud to neodporuje smyslu nových předpisů. Čin, který ve svých účincích nedosahuje intenzity předpokládané v § 1 nového zákona, může být v budoucnosti potrestán podle dosavadních předpisů“*¹⁷⁷.

Před samotným paragrafovým zněním zákona byla předsunuta jakási úvodní deklarace, paradoxně delší než paragrafové znění. V této deklaraci se mj. dočítáme: *„U vědomí toho, že podněcovatelé nové války stupňují válečné hrozby a propagandu nové války a přecházejí k otevřeným útočným činům, vydává československý lid zákon na ochranu míru, aby tím znovu utvrdil a ještě účinněji podpořil úsilí o světový mír a mezinárodní solidaritu“*.

Po úvodní části plné ideologie a frází o potřebě chránit mír následovala normativní část zákona čítající dva paragrafy a to navíc § 2 upravoval pouze nabytí účinnosti. Těžiště úpravy leželo tedy výhradně v § 1. Tento paragraf přinášel do trestního práva novou skutkovou podstatu trestného činu proti míru. Dopouštěl se ho ten: *„Kdo se pokusí rozrušit mírové soužití národů tím, že*

¹⁷⁴ V této době se již naplno rozhořela tzv. „studená válka“. Oficiální komunistická propaganda pak představovala státy „imperialistického západu“ jako válečné štváče, zatímco státy východního bloku byly prezentovány jako ochránci světového míru. To je např. velmi dobře patrné ve filmu Únos (1952) později oscarových režisérů Kadára a Klose, kde je tehdejší západní Německo prezentováno jako Spojenými státy řízená továrna na válečné zbraně, vycvičující žoldáky z řad sudetských Němců pro útočnou válku proti komunistickým zemím, zatímco Československo jako mírumilovná země produkující výhradně nevojenskou produkci pro potřeby lidí.

¹⁷⁵ II. světový kongres obránců míru, konající se ve Varšavě ve dnech 16. - 22. listopadu 1950. Sjezd čítající na 2.000 delegátů z více jak 81 zemí se usnesl na manifestu určeném všem národům, ve kterém vyzývá k boji o světový mír.

¹⁷⁶ Obdobné zákony byly přijaty ve většině států „socialistického tábora“. Nejpřísněji z hlediska trestů pak byl konstruován mírový zákon Německé demokratické republiky, který umožňoval uložit za jeho porušení i trest smrti.

¹⁷⁷ Dressler, A., Zákon na ochranu míru, Právník, 1951, str. 4

jakýmkoliv způsobem podněcuje k válce, válku propaguje anebo válečnou propagandu jinak podporuje“.

Trestní sazby byly značně vysoké: odnětí svobody na jeden rok až deset let, popř. na deset až dvacet pět let za přitěžujících okolností (spáchal-li čin výše uvedený jako člen spolčení ve značném rozsahu nebo byla-li tu jiná přitěžující okolnost). Zároveň byla stanovena nepromlčitelnost zločinů proti míru.

Zákon na ochranu míru byl zrušen teprve nedávno a to 1. 1. 2010 v souvislosti s přijetím nového trestního zákoníku¹⁷⁸.

¹⁷⁸ Srov.: § 420odst. 21 zákona č. 40/2009 Sb.

4. Změny v oblasti justice po roce 1948

Změna platného práva a jeho přizpůsobení totalitní formě vlády je podmínkou nutnou nikoliv však postačující proto, aby nově přijaté normy byly i aplikovány podle představ jejich tvůrců. Je třeba si uvědomit, že subsumpce a následná aplikace právní normy je závislá na uvážení konkrétního jedince (soudce, státního zástupce) a to na základě jeho právní erudice v souladu s jeho nejlepším vědomím a svědomím.

Vzhledem k faktu, že nově přijaté právní normy pro široce pojaté formulace, poskytovaly značný prostor pro jejich rozdílný výklad v závislosti právě na uvážení příslušného soudce resp. státního zástupce, bylo proto nezbytné i toto poslední nebezpečí eliminovat. Pro komunistický režim tedy bylo naprosto nepřijatelné ponechat justici¹⁷⁹ v podobě, která zde byla před únorem. „*Proto tam kde se dělnická třída uchopila moci ve státě, nemůže beze změny ponechat tak významnou součást státního mechanismu jakou je právě soud*¹⁸⁰“. Soudy, státní zastupitelství (prokuratura) a advokáti se mohli stát vážnou překážkou, která by stála v cestě prosazování diktatury proletariátu. Nebezpečím pro komunistický režim byla jejich nezávislost a rovněž personální složení. Tradice českého, resp. československého soudnictví, která se formovala bezmála 100 let, byla založena na rozdělení mocí, z níž ta soudní byla na ostatních (zákonodárné a výkonné) naprosto nezávislá. Rozhodování soudu se dělo výhradně podle zákona, soudci, státní zástupci a advokáti byli profesionálové, tedy v právu vysokoškolsky vzdělaní lidé odborně připravení na to, aby mohli na základě zákona a dle vlastního přesvědčení a svědomí nestranně rozhodovat, resp. své klienty účinně obhajovat. V politicky exponovaných případech zkrátka nebyl prostor pro nějaké vybočení z předem ve špičkách KSČ připraveného scénáře. Soudci a prokurátoři se stali v podstatě podřízenými orgánům KSČ¹⁸¹.

Takovýto systém je možno označit termínem „kabinetní justice“. M. Fabšičová a Z. Vališ pak výstižně popsali znaky tohoto systému¹⁸²:

¹⁷⁹ Termín justice jsem použil záměrně, byť si uvědomuji, že se nejedná o odborný právní termín. V užším slova smyslu je možno tento pojem ztotožnit s pojmem soudnictví jakožto činnosti nezávislých soudů. V širším slova smyslu je pod tímto pojmem třeba rozumět nejen soudy a jejich soustavu, ale i řadu dalších institucí, jejichž činnost souvisí s činností soudů nebo na ni navazuje. K těmto institucím patří především státní zastupitelství, advokacie a notářství (srov.: A. Winterová a kol., *Civilní právo procesní*, 6. Aktualizované a doplněné vydání, Linde Praha 2011, str. 20).

¹⁸⁰ Právnícká příručka, Orbis, Praha 1958, str. 60

¹⁸¹ Ostatně Dr. Kokeš při svém výše citovaném projevu na 13. Schůzi Národního shromáždění 6. října 1948 zcela nepokrytě použil formulaci „panu ministru spravedlnosti a jemu **podřízeným** orgánům a **soudcům**“.

¹⁸² Srov.: M. Fabšičová, Z. Vališ, *Státní prokuratura a Státní soud v dokumentech*, in *Československá justice v letech 1948-1953 v dokumentech*, Díl I., Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, 2003, str. 18

- a) Zásadní vliv na rozhodovací pravomoc soudů se soustředil v rukou ministra spravedlnosti a to včetně přísného schvalovacího stanoviska k trestům
- b) Odstranění kontroly justičních orgánů nad vyšetřováním¹⁸³
- c) Prokuratura získala vůči soudu zvláštní postavení – návrhy prokurátora byly pro senát závazné¹⁸⁴
- d) Podstatné omezení práva obhajoby
- e) Vědomé porušování zásady objektivní pravdy (notoriety)

Notorieta v tomto případě byl myšlen fakt, že při posuzování viny se nevycházelo ze zjištěného skutkového stavu, ale mnohdy jen z úvah a dedukcí.

¹⁸³ Např. prokurátoři Státní prokuratury neměli možnost styku s obviněným ve vazbě STB či vojenské kontrarozvědky, neboť podle § 296 odst. 2 zákona č. 87/1950 Sb. mohla být vazba vykonávána i mimo věznice, ale i u orgánu povolaného k vyhledávání po dobu nejnútnejší potřeby. Dobu nejnútnejší potřeby pak stanovoval onen vyhledávací orgán. K 1.9.1949 z rozhodnutí ministra spravedlnosti A. Čepičky byl zrušen institut vyšetřujících soudců, který byl schopen ověřovat skutečnosti významné pro posouzení viny obviněného.

¹⁸⁴ V této souvislosti je zajímavý záznam soudního jednání s M. Horákovou. Tento proces se konal pod taktovkou prokurátorů dr. Urválka a dr. Viesky, kteří také proces řídili a předseda senátu dr. K. Trudák tu byl v jakémsi postavení „nezúčastněného třetího“. Srov.: Záznam procesu s Miladou Horákovou na <http://www.youtube.com/watch?v=0cJZerPi4I0>

4.1. Změny v oblasti soudnictví a prokuratury po roce 1948

„My dcery a synové dělnické třídy jsme vstoupili tam, kam jsme dříve nemohli a nesměli – na půdu našich soudů. Dělnická třída, která dala národu houževnaté a oddané bojovníky, dala národu také nové svědomité soudce...¹⁸⁵“

Na základě shora uvedených skutečností bylo naprosto nemyslitelné, aby soudy stály mimo vliv KSČ, a co dokonce byly na ní nezávislé, neboť: *„Konkrétní úkoly soudů vyplývají z generální linie naší vnitřní a zahraniční politiky určené Komunistickou stranou Československa jako nejvýznamnější složkou Národní fronty¹⁸⁶“.*

Dále bylo nepřijatelné, aby rozhodování soudů bylo ponecháno pouze soudcům a ještě navíc soudcům „starých buržoazních časů“. Tyto osoby byly vychovávány k dodržování zákonů, ale i zachovávání znaků spravedlnosti a díky svému vzdělání se dokázaly oprostít od nové ideologie a udělat si na věc vlastní názor. Nově byl zastáván názor, že: *„(...) soudci musí vedle odborné právní způsobilosti (...) i dobré znalosti základních právních předpisů (...), mít ale i znalost významných politických dokumentů Komunistické strany Československa (usnesení ÚV, konferencí a sjezdů) a dovést je aplikovat v mezích platného právního řádu na konkrétní poměry v okresech a krajích a na jednotlivé případy před soudy projednávané¹⁸⁷“.*

Proto tam, kde se podařilo u široké veřejnosti díky důsledné propagandě vzbudit dojem spravedlivého postupu proti reakci a nepřátelům socialismu u většiny vzdělaných lidí v oblasti justice (ale nejen tam), vzbuzovaly vykonstruované a politicky orientované procesy odpor k nové poúnorové situaci a zejména k jejím představitelům.

Ti nejhlasitější odpůrci režimu z řad soudců, ale i státních zástupců a advokátů, byli jednoduše svého úřadu zbaveni¹⁸⁸, ale i k těm ostatním režim velkou důvěru neměl, rozhodl se proto jejich vliv na soudní jednání omezit zavedením tzv. soudců z lidu. Soudci z lidu byli pak vybíráni z osob prověřených

¹⁸⁵ Z projevu lidové soudkyně M. Frydrychové na I. celostátním sjezdu soudců z lidu konané v Praze 5. února 1950, text převzat z publikace Spravedlnost ve službách lidu, Ministerstvo informací a osvěty, Orbis Praha 1950, str. 85

¹⁸⁶ Tamtéž str. 63

¹⁸⁷ Tamtéž str. 63-64.

¹⁸⁸ Zákon č. 213/1948 Sb. ze dne 21. července 1948, o úpravě některých poměrů na ochranu veřejných zájmů, jímž došlo k zpětné legalizaci „čistek“ prováděných akčními výbory, které zasáhly celou oblast veřejného života, justici nevyjímaje. Např. státní prokurátor JUDr. S. Jůna prohlásil v září 1949 postup STB za „gestapismus“ a byl pro „záporný přístup k lidově demokratickému zřízení“ z justice propuštěn. Podle Zprávy o průběhu jednotlivých kurzů právnické školy pracujících ze dne 5.9.1950 v rámci očisty justičního aparátu bylo po únoru 1948 odstraněno 239 zaměstnanců, z toho 159 soudců a prokurátorů.

a tedy režimu loajálních. Tyto osoby měly zaručit, že soud se nebude držet při rozhodování pouze zákona, ale dá průchod spravedlnosti či lépe řečeno z dnešního pohledu nespravedlnosti ve smyslu posouzení každého případu podle zásad zdravého rozumu, respektive zásad nově se vyvíjející totality. „*Teprve takový soud, kde nerozhodují byrokraté, nýbrž kde vedle odborných právníků plnoprávně rozhodují i zástupci lidu, vyzbrojeni zdravým úsudkem a životními zkušenostmi, teprve takový soud bude schopen dobře sloužit našim novým lidově demokratickým zákonům a teprve takový soud skoncuje se všemi zbytky buržoasní justice, jejíž všechny instance jsou jen nástrojem na potlačování dělnické třídy, nástrojem útlaku všeho pracujícího lidu.*“¹⁸⁹

Zákonem, který realizoval výše nastíněné tendence, byl Zákon č. 319/1948 Sb. ze dne 22. prosince 1948, o zlidovění soudnictví. Je zřejmé, že zákon postihl všechny druhy soudnictví, ale zvláště u trestního měl fatální následky. Navazuje na ustanovení Ústavy 9. května konkrétně na kapitolu VII., upravující soudy. Jak již bylo naznačeno, největší změnou bylo zavedení institutu soudců z lidu, který nahradil soudy porotní. Tento institut je primárně upraven Ústavou 9. května, podle které soudní senáty se zásadně skládají ze soudců z povolání a ze soudců z lidu (§140). Soudce z lidu povolávají příslušné národní výbory, pokud není zákonem stanoveno jinak, podrobnosti vztahující se k úřadu soudce z lidu stanoví zákon (§142).

Zmíněným zákonem byl právě zákon o zlidovění soudnictví. Podle tohoto zákona soudce z lidu u okresního soudu povolává okresní národní výbor, u krajského soudu krajský národní výbor (prozatímní národní výbor), u nejvyššího soudu vláda.

¹⁸⁹ ze zprávy výboru ústavně-právního a rozpočtového k vládnímu návrhu zákona (tisk 160) o zlidovění soudnictví (tisk 187). Zpravodajem za výbor ústavně-právní byla poslankyně dr. Patschová.

Složení senátů jednotlivých soudů dokumentuje následující tabulka:

SOUD	Senát I. instance	Senát II. instance	Odchytky
OKRESNÍ	1 soudce z povolání jako předseda senátu a 2 soudci z lidu jako přísedící		3 soudci z povolání, z nichž jeden předsedá, 3 soudci z lidu jako přísedící ¹⁾
KRAJSKÝ	1 soudce z povolání jako předseda senátu a 2 soudci z lidu jako přísedící	2 soudci z povolání, z nichž jeden předsedá, a 3 soudci z lidu jako přísedící ³⁾	
NEJVYŠŠÍ		2 soudci z povolání, z nichž jeden předsedá, a 3 soudci z lidu jako přísedící	3 soudci z povolání, z nichž jeden předsedá a 2 soudci z lidu jako přísedící ²⁾

1) stanoví-li zákon na čin, který je předmětem trestního řízení, trest smrti nebo trest na svobodě delší deseti let

2) o stížnosti pro zachování zákona

3) složení komise pro podmíněné propuštění z trestu

Vzhledem k tomu, že podle § 15 byli soudci z lidu při rozhodování rovni se soudci z povolání, byla zde možnost přehlasování soudce, což zvláště v II. instanci vedlo k přílišnému a nežádoucímu posílení laického prvku, který již v komplikovaných právních problémech nemůže být postaven na roveň právníka profesionála.

Zásadní se tedy jevila otázka osoby soudce z lidu, zejména jeho předpoklady pro výkon funkce, osobní a mravní kvality. To, že se v první řadě jednalo o nástroj KSČ, jak ovládnout justici svědčí i podmínky pro výkon této funkce. Zákon stanovoval pro výkon soudce z lidu tyto podmínky: musí se jednat o československého občana, který dosáhl věku 30 let, není však starší 60 let, je zapsán ve stálém voličském seznamu, je občansky bezúhonný a je státně spolehlivý a oddán myšlence lidově demokratického zřízení. Posledně zmíněná podmínka pro výkon funkce soudce z lidu se dá přeformulovat na „je ideově spolehlivý a zcela poslušný k diktátu orgánů strany, jinými slovy co řekne strana, to platí a o tom se nepřemýšlí a nediskutuje“.

Jistou korekcí sestavování senátů bylo ustanovení § 133, podle něhož je třeba hledět k tomu, aby soudcové z lidu byli podle možnosti z téhož nebo blízkého oboru práce, k němuž patří strany (účastníci), nebo jehož se týká projednávaná věc, dále v trestním řízení proti mladistvým musí mít členové senátu výchovatelské zkušenosti a alespoň dva členové senátu krajského soudu musí být též znalí sociální péče o mládež.

Institut soudce z lidu byl koncipován jako občanská povinnost. Odmítnout ji nebo se jí vzdát bylo možno jen z důležitých důvodů. O tom, zda se jedná o důležitý důvod, rozhodoval orgán, který soudce z lidu povolal. Délka funkčního období byla 2 roky s možností prodloužení. Zákon též stanovil, kdo nemůže být soudcem z lidu a to soudci z povolání, konceptní úředníci úřadů veřejné žaloby, (veřejní) notáři, advokáti, obhájci ve věcech trestních a duchovní.

Hlasování v senátu probíhalo tak, že soudci z lidu hlasovali před soudci z povolání, a to starší před mladšími. Předseda senátu hlasoval naposled.

Jak již bylo zmíněno v kapitole o civilním soudním řízení, zákon o zlidovění soudnictví tím nahradil dosavadní trojinstanční systém systémem dvou stolic, kdy krajské soudy nově rozhodovaly s konečnou platností o opravných prostředcích proti rozhodnutím okresních soudů a pokud krajské soudy rozhodovaly v prvním stupni, ve druhém stupni rozhodoval nejvyšší soud. Zrušeny byly vrchní soudy, které se ke konci své existence nazývaly zemskými a na Slovensku hlavními a jejich obor působnosti přešel na krajské soudy.

Novotou byla i změna názvu státního zastupitelství. Místo názvu státní zastupitelství se začalo používat pojmenování prokuratura. V sídlech okresních soudů byly zřizovány okresní prokuratury jako orgány veřejné žaloby prvního stupně, jež byly podřízeny krajským prokuraturám zřízeným u krajských soudů. Byla zrušena zemská státní zastupitelství a do čela soustavy prokuratur byl postaven ministr spravedlnosti, jemuž byli přímo podřízeni krajští prokurátoři, státní prokurátor a generální prokurátor. U nejvyššího soudu působila Generální prokuratura, která nebyla orgánem žaloby. Generální prokurátor nově získal právo podávat do pravomocných rozhodnutí řádného, zvláštního nebo rozhodčího soudu stížnost pro zachování zákona, ovšem toto se nevztahovalo na rozhodnutí Nejvyššího soudu.

Trestní řízení upravovala část III. nazvaná „Příslušnost a řízení ve věcech trestních“.

Zákon o zlidovění soudnictví byl zrušen zákonem č. 62/1961 z 26. 6. 1961, o organizaci soudů.

Ono proklamované zlidovění soudnictví se však neuskutečňovalo jen zavedením soudců z lidu, nýbrž i výchovou „dělnických kádru“ k samotnému

výkonu funkcí soudců a prokurátorů. Tito noví a urychleně proškolení kádři z řad laického obyvatelstva pak měli co nejrychleji nahradit sice zkušené, ale politicky nespolehlivé osoby. Proto již po zasedání ÚV KSČ v listopadu 1948 byla dne 1. prosince otevřena Právnická škola pracujících (PŠP) u Ministerstva spravedlnosti v Praze. Vzhledem ke snaze o co nejrychlejší umístění těchto osob do praxe byla celková doba „studia“ cca 14. měsíců. Program školy byl pak upraven tak, že jedna třetina učební látky byla věnována studiu marx-lenismu, zbylé dvě pak odborným předmětům. První běh PŠP byl dokončen 1. 12. 1949, kdy školu dokončilo 72 absolventů (ze 78 přijatých)¹⁹⁰. Mnoho absolventů PSP si pak doplňovalo vzdělání studiem na právnických fakultách za účelem dosažení vysokoškolského titulu. O tom, že absolventi PŠP zastávali významné posty v justici, svědčí např. případ Václava Aleše, který byl nejprve v letech 1951-1953 pověřen vedením Generální prokuratury a poté byl až do roku 1956 generálním prokurátorem.

Na základě zákona číslo 320/1948 Sb. „o územní organizaci krajských a okresních soudů“, došlo ke sloučení organizace státní správy a územní organizace soudů, tím došlo na území Československa ke zrušení stávajícího systému soudních okresů¹⁹¹.

Podle tohoto zákona jsou sídla a obvody okresních soudů shodné se sídly a obvody okresních národních výborů, popřípadě obvody místních národních výborů, které vykonávají působnost okresních národních výborů. Ministr spravedlnosti byl zmocněn, aby nařízením za prvé stanovil sídla a obvody okresních soudů podle zásady shora uvedené a za druhé odchylkou od této zásady stanovil sídla okresních soudů v místech mimo sídlo okresního národního výboru a zřizoval okresní soudy s působností pro dva nebo více obvodů okresních národních výborů (místních národních výborů, které vykonávají působnost okresních národních výborů) nebo pro jejich části.

Pro krajské soudy platilo obdobně, že sídla krajských soudů jsou v sídlech krajských národních výborů; obvody krajských soudů jsou obvody krajských národních výborů. Ministr spravedlnosti mohl odchylkou od ustanovení odstavce 1 nařízením stanovit sídlo krajského soudu v místě mimo sídlo krajského národního výboru.

¹⁹⁰ Blíže: Zpráva o průběhu jednotlivých kurzů právnické školy pracujících a rozmístění dělnických kádrů v justici (5. září 1950). SÚA, f.ÚV KSČ, Ústřední dělnická škola, a. j. 38.

¹⁹¹ Soudní okresy byly od roku 1850 územní jednotky Rakouska-Uherska, podle kterých byly nezávisle na správním členění organizovány soudy 1. stupně (okresní soudy). Soudní okresy v téměř nezměněné podobě i územním rozsahu převzala i Československá republika. Od správních okresů se ty soudní lišily menším územním rozsahem a tedy i větším počtem. Oddělení státní a soudní organizace přetrvalo až do 1.2.1949. Komunistům v jejich snaze po co největší centralizaci velký počet soudních okresů nevyhovoval a jejich snahou bylo přizpůsobení soudní organizace krajskému zřízení národních výborů.

Shora uvedené změny platily stejně tak pro územní organizaci úřadů veřejné žaloby.

Zákon byl účinný od 1. února 1949, zrušen byl 1. ledna 1953.

Systém soudnictví vytvořený po roce 1948 se ukázal značně problematický a to i pro samotný nový režim a tak na počátku padesátých let došlo k prvním změnám.

Změny přinesl ústavní zákon č. 64/1952 Sb. O soudech a prokuratuře ze dne 30. října 1952. Důvodová zpráva k zákonu potřebu změn odůvodňovala takto: *„Navrhovaná reorganisace soudnictví a přestavba dosavadní prokuratury na prokuraturu nového typu je v přímé souvislosti s povahou a třídní podstatou našeho lidově demokratického státu, zejména s jeho hlavními úkoly, které má náš stát ve své nynější vývojové etapě. Úloha celého našeho státního aparátu, a tedy i úloha našich soudů a naší prokuratury, vyplývá totiž z hlavních funkcí státu diktatury proletariátu, t.j. z těch společenských, politických a ekonomických přeměn, k nimž v naší zemi došlo a stále dochází“. „V prvé řadě se musí naše prokuratura a soudy stát mocnou zbraní proti všem útokům třídního nepřítele vnitřního i vnějšího. Velké úspěchy, jichž bylo dosaženo na všech úsecích budování socialismu, přinášejí s sebou zákonitě i zesílený odpor třídního nepřítele. Třídní nepřítel se snaží stůj co stůj znemožnit nebo aspoň zpomalit naši pokojnou výstavbu a tím i zvyšování moci, bezpečnosti a obranyschopnosti naší země. Důsledný a neúprosný boj proti třídnímu nepříteli a všem jeho pomahačům vyžaduje proto nezbytně takové organizační úpravy našeho justičního aparátu, která by — při zachování jednotnosti postupu — zajistila operativnost a rychlost zákroku, opírající se zároveň o znalost politických potřeb a místních poměrů¹⁹².*

Tento zákon spolu se zákony č. 65/1952 Sb. a č. 66/1952 Sb. o organizaci soudu vytvořil zcela novou organizační strukturu soudnictví a prokuratury. Pro soudnictví mělo zásadní význam zavedení jednotné soustavy soudů s Nejvyšším soudem jako zastřešujícím soudním orgánem veškerého soudnictví. Podle § 1 soudnictví vykonávají obecné a zvláštní soudy. Obecnými soudy jsou nejvyšší soud, krajské soudy a lidové soudy, zvláštními soudy pak vojenské a rozhodčí soudy. Jiné zvláštní soudy mohly být zřízeny jen zákonem. Nejvyšší vojenský soud a správní soud zakotvené ústavou¹⁹³, byly z ústavního systému odstraněny.

Paragraf 4 proklamoval soudcovskou nezávislost a jejich vázanost jen právním řádem (tedy nikoliv jen ústavou a zákony, ale i druhotnými právními

¹⁹² Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o soudech a prokuratuře (Tisk 630).

¹⁹³ § 137 odst. 1

normami). Soudci a soudci z lidu u obecných soudů a vojenských soudů byli podle § 5 voleni, podrobnosti měl stanovit zákon¹⁹⁴. Mnohem podstatnější změny zasáhly organizaci a činnost prokuratury. I přes to, že od roku 1948 byla rozšiřována kompetence generálního prokurátora, zůstával i nadále podřízen ministru spravedlnosti. Nová koncepce prokuratury oddělovala tuto instituci v samostatnou centrálně organizovanou součást státního aparátu v čele s generálním prokurátorem. „*Proto se i naše prokuratura — podle sovětského vzoru — buduje jako monokratický, přísně centrálně řízený orgán, nezávislý na ostatních orgánech státní správy. V čele nové prokuratury bude generální prokurátor, jemuž je — způsobem jeho jmenování i úpravou jeho odpovědnosti — zajištěna naprostá nezávislost na ostatních orgánech státní správy. Orgány generálního prokurátora (okresní a krajské prokurátory a nižší a vyšší vojenské prokurátory) budou podřízeny a odpovědny pouze generálnímu prokurátoru. Tím bude i jim zaručena úplná nezávislost na ostatních orgánech státní správy. Generální prokurátor i jeho orgány budou úplně po všech stránkách odděleni od soudnictví; prokuratura bude samostatným ústředním úřadem. Jednotné vedení prokuratury zajistí i jednotné chápání a uplatňování socialistické zákonnosti v celé zemi*“¹⁹⁵.

Generální prokurátor měl dozírat na to, „aby ministerstva a jiné úřady, soudy, národní výbory, orgány, instituce, úřední osoby i jednotliví občané zachovávali zákony a jiné právní předpisy“. Generálního prokurátora jmenoval a odvolával prezident republiky na návrh vlády, jíž byl generální prokurátor odpovědný. Generální prokurátor získal právo účasti na zasedáních vlády s hlasem poradním.

Právní úprava prokuratury z roku 1952 měla jepičí život. V roce 1956 byl vydán nový zákon č. 65/1956 o prokuratuře.

Generální prokurátor již nebyl odpovědný vládě. Působnost prokuratury při dozoru nad zachováním zákonnosti byla rozšířena na místa, kde se vykonávala vazba, trest odnětí svobody, ochranné léčení a ochranná výchova. Prokuratura nově zřizovala své vlastní vyšetřovací orgány a to vyšetřovatele prokuratury, které ustanovoval a odvolával generální prokurátor.

Zákon č. 64/1952 byl několikrát novelizován¹⁹⁶ a definitivně zrušen byl ústavou ČSSR č. 100/1960 Sb.¹⁹⁷, ovšem koncepce organizace prokuratury,

¹⁹⁴ Zákon o volbách soudců a soudců z lidu lidových a krajských soudů č. 36/1957 Sb. byl schválen až v roce 1957. Volby proběhly ve dnech 15. – 30. listopadu 1957, volebními orgány byly okresní národní výbor a krajský národní výbor. Funkční období bylo tříleté. Soudci byli povinni podávat národním výborům, které je zvolily, pravidelně zprávy o své činnosti.

¹⁹⁵ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o soudech a prokuratuře (Tisk 630).

¹⁹⁶ První novelou trestního zákona byl 63/1956 zákon ze dne 19. prosince 1956, kterým se měnil a doplňoval trestní zákon. Pozitivní na této novele bylo zmírnění v některých případech až

kterou zaváděl, byla definitivně odstraněná až zákonem č. 283/1993 Sb. o státním zastupitelství.

drakonických trestů. Posílena byla tak úloha výchovné úlohy trestního zákona. Zrušen byl trest odnětí svobody na doživotí a místo něj zaveden trest odnětí svobody na 25 let jako alternativa k trestu smrti a to i v případech, kde byl jen trest smrti. Nově zavedl institut upuštění od potrestání, rozšířena byla možnost podmíněného odsouzení a byly sníženy trestní sazby u řady trestných činů. Ve zvláštní části byly vypuštěny některé skutkové podstaty, zároveň však nové přibyly (teror, spekulace, výtržnictví, příživnictví). U značné části skutkových podstat byl vypuštěn normativní znak „veřejně“, který odůvodňoval přísnější postih pachatele. Zákon 24/1957 ze dne 18. dubna 1957 o kárném (disciplinárním) stíhání rozkrádání a poškozování majetku v socialistickém vlastnictví, zavedl novou kategorii deliktů – kárná (disciplinární) provinění. Cílem měl být postih drobného rozkrádání a jiného úmyslného poškozování majetku v socialistickém vlastnictví, pokud se ho dopustil na majetku spravovaném podnikem, úřadem, ústavem nebo jinou organizací socialistického sektoru jejich zaměstnanec. Kárná provinění projednávaly orgány příslušného závodu přímo na pracovišti. Tím mělo být zaručeno efektivní rychlé a přímé vyřešení případu s odstrašujícím efektem pro ostatní. Zákon byl zrušen 1. ledna 1966. Novelou trestního řízení byl zákon č. 67/1952 Sb. jímž byl trestní řád přizpůsoben změnám po vydání ústavního zákona č. 64/1952 Sb. Vedle základních norem trestního práva problematiku trestního práva upravovalo několik specializovaných zákonů. Do této kategorie právních norem patřily Zákon o umělém přerušení těhotenství č. 68/1957, trestající osoby, které těhotné ženě „pomáhaly nebo ji svedly“ k tomu, aby své těhotenství uměle přerušila, samotná žena byla beztrestná a Zákon o trvalém usídlení kočujících osob, trestající osoby setrvávající u kočovného způsobu života i přes to, že jim „byla poskytnuta pomoc k trvalému usídlení“.

¹⁹⁷ Čl. 112, odst. 2

5. Obecně k vývoji občanského práva po roce 1948

Minuuntur iura, quotiens gliscat potestas.

Právo se tolikrát zmenšuje, kolikrát se zvětšuje moc.
Tacitus (Ann.III,69)

O potřebě reformy a v jejím rámci i sjednocení poválečného občanského práva nebylo sporu, neboť situaci, která zde po osvobození republiky panovala lze bez přehánění označit za chaotickou. Občanské právo se od roku 1918 nepodařilo unifikovat a období okupace a následné poválečné úpravy zejména majetkových vztahů situaci dále více zneřehlednilo¹⁹⁸.

Zásadní změna dosud platné právní úpravy nastala až v letech 1949 – 1950 a to v přímé souvislosti s nástupem totalitní vlády. Vítězství komunistů v únoru 1948 a tím i pevně spojené totalitní ideologie, otevřelo cestu ke kardinálním změnám v oblasti občanského práva.

Pro totalitní režim je příznačná snaha o absolutní (totální) kontrolu nad každou oblastí společenského života. Občanské právo je souhrnem právních norem, které nemalou část společenských vztahů upravují. Zejména vymezují osobní a majetkový status subjektů (osob), upravují základní vlastnické poměry ve společnosti, právní principy, kterými se řídí fyzické a právnické osoby ve svých vzájemných osobních a majetkových vztazích založených na vzájemně rovném postavení, jakož i právní prostředky vzniku, zániku a změny práv z těchto vztahů a je tudíž logické, že tato oblast nemohla zůstat bez podstatných změn.

V případě komunistické totalitní vlády je tento fakt navíc zesílen naprostou ideologickou odlišností přístupu k regulaci společenských vztahů v duchu tezí marxismu-leninismu. Po roce 1948 je proto patrné horečné úsilí o vybudování nového občanského práva založeného na ideologických tezích marxismu-

¹⁹⁸ Vznik samostatného československého státu v roce 1918 znamenal spojení dvou po právní stránce nesourodých částí. Tzv. recepční norma zachovala dosavadní status quo, tedy tak, že v českých zemích byl recipován právní řád rakousko-uherské monarchie, na Slovensku pak bylo i nadále aplikováno uherské obyčejové právo. V českých zemích jako základní předpis občanského práva platil Obecný zákoník občanský z roku 1811, na Slovensku pak zejména soupis obyčejového práva (Opus Tripartitum), který byl soukromým dílem z 16. století sepsaným Štěpánem z Vrbovce. Opakované snahy o sjednocení zákonodárství ministerstvem pro unifikaci zákonů zůstaly nenaplněny. Mnichovská dohoda, vznik Protektorátu Čechy a Morava na jedné straně a Slovenského státu na straně druhé, následný poválečný vývoj a s ním spojený odlišný postoj k době nesvobody situaci dále více zkomplikovaly. Zatímco prezidentský dekret č. 11/1944 Úv. čs. O obnovení právního pořádku v duchu kontinuity práva, prohlásil všechny předpisy z doby nesvobody (od 30. září 1938 do 5. května 1945) za neplatné, byly na Slovensku prohlášeny za neplatné předpisy z období Slovenského státu, jen pokud odporovaly demokratickému duchu čs. právního řádu, ostatní byly ponechány v platnosti.

leninismu po vzoru sovětského občanského práva¹⁹⁹. Učebnice občanského a rodinného práva z roku 1955 k tomu uvádí „Vzorem československé vědy občanského práva a zdrojem jejího poučení je sovětská socialistická věda občanského práva. Sovětská věda občanského práva, která dosáhla skvělých úspěchů, je nám vzorem v používání marx-leninské metody, vzorem stranickosti a nesmiřitelné bojovnosti o ideologickou čistotu vědecké práce i vzorem kritiky a sebekritiky jakožto metody nalézání vědecké pravdy²⁰⁰“. *Conditio sine qua non* pro takovou snahu je bezesporu odbourání institutů a principů *ius civile* a tím odpoutání se od tradic kontinentální civilistiky založené na římském právu. Klasické *ius civile* bylo pro socialistické pojetí práva „buržoásní ideologií“, proti jejímuž „pronikání do vědecké práce i do praktické aplikační a interpretační činnosti státních orgánů je třeba bez ustání bojovat²⁰¹“. Zásadním nedostatkem buržoásních teorií občanského práva byl podle tehdejší teorie fakt „že nevidí ani nechtějí vidět třídní podstatu práva a vykořisťovatelské vztahy buržoásním právem upevňované a zastírají je²⁰²“. Je pochopitelné, že klasický, již starými Římany deklarovaný, princip práva jako „ars boni et equi“, tedy pojetí práva, co by dobrého, správného, spravedlivého a hlavně ke všem subjektům rovného, muselo v konfrontaci s marx-leninskými postuláty zákonitě narazit. Především princip rovnosti byl trnem v oku totalitních normotvůrců. Tento princip by mimo jiné totiž znamenal uznání soukromého zájmu jednotlivce a s tím spojené právní ochrany tohoto zájmu a to i v případě, kdy by byla v rozporu s obecným zájmem dělnické třídy na budování socialismu, což „není možné, protože pak by se soukromé právo stalo útočištěm zbytků kapitalismu“²⁰³.

Při pouhém formálním i obsahovém rozboru občanskoprávních norem přijatých po únoru 1948 lze lehce nabýt dojmu, že tyto normy jsou po formální i obsahové stránce bezchybné, avšak tyto normy je třeba hodnotit v širším historickém kontextu. Zdůvodnění faktu, proč normy občanského práva přijaté po

¹⁹⁹ Provazník, V. (1953): Sovětské občanské právo. In: Socialistická zákonnost 1, Právnický ústav ministerstva spravedlnosti, Praha, 1953, s.117-158. „A sovětské občanské právo bylo vzorem, který před sebou měla kodifikační komise, když tvořila náš nový občanský zákoník, který občansko-právní instituce uvedl v soulad s novými skutečnostmi našeho hospodářského, politického i kulturního života (...). Od roku 1811, kdy byl vydán starý občanský zákoník, až do roku 1950, do něhož ve všech svých podstatných částech platil, se událo na světě tolik změn, a všechny prvky, které vytvářejí náš sociální život, se tak hluboce a dalekosáhle změnily, že by bylo věru velmi podivné, kdyby si nevyňucovaly nejen nové, adekvátní právní instituce, nýbrž i nové formy právního myšlení. A Sovětský svaz byl v obou směrech, tak jako v řadě jiných oborů, první zemí kde byly položeny základy nové právní vědy – nové nejenom v tom smyslu, že se lišila od vědy staré, ale především v tom smyslu, že se pracovalo s novými skutečnostmi hospodářského života a novou metodou myšlení, která odpovídá modernímu způsobu poznávání věcí a je tedy zárukou skutečné vědy. Taková věda především chápe docela jinak svůj předmět a jeho pojem, než teoretizující ekvilibristika měšťáckých formálně logických právníků“.

²⁰⁰ Učebnice občanského a rodinného práva, svazek I. obecná část, Orbis, Praha, 1955, str. 23

²⁰¹ Učebnice občanského a rodinného práva, svazek I. obecná část, Orbis, Praha, 1955, str. 22

²⁰² Učebnice občanského a rodinného práva, svazek I. obecná část, Orbis, Praha, 1955, str. 26

²⁰³ Knapp, V.: Právo veřejné a soukromé, Právník, 89, 1950, s. 82 an. a tam s. 99 - 100.

roce 1948 zdají se být po formální i obsahové stránce bez vad, je třeba hledat mimo jiné i v nezdaru úsilí totalitních ideologů o absolutní odpoutání občanského práva od základů tradičního kontinentálního pojetí *ius civile* a to i přes veškeré snahy a invenci autorů při tvorbě nových právních institutů a konstrukcí, v důsledku čehož československé občanské právo svými základy setrvalo na právu římském. To, čím se československé občanské právo vyčlenilo mezi právní rodinu tzv. socialistického práva, byly spíše konkrétní instituty stojící na tradičních základech, jejichž charakter se odvíjel od politické objednávky²⁰⁴.

Ostatně je třeba dodat, že i náš „velký vzor“ SSSR se při kodifikaci občanského práva Občanským zákoníkem z roku 1922 inspiroval německým občanským zákoníkem, byť s modifikacemi, jež obecně vyjadřovalo úvodní ustanovení zakazující využívat jakékoliv oprávnění uvedené v kodexu jinak než v souladu se zájmy socialismu²⁰⁵. O značné invenci autorů v tomto směru svědčí např. studie V. Cepla „*Vývoj kategorií universální a singulární sukcese v socialistickém právu*“, jejímž cílem mělo být poukázat na to, jak některé tradiční římskoprávní kategorie, které jsou dosud využívány vědou socialistického občanského práva, ztrácejí svůj význam a přestávají být efektivním nástrojem právního myšlení. V. Cepl se snažil na příkladu klasického římskoprávního institutu, jakým bezesporu univerzální sukcese je, demonstrovat, že tento pojem již přesně nevystihuje podstatu dědění v socialistickém právním řádu a to v důsledku společenských vývojových změn, které se zpětně objevují ve změnách práva a právní teorie. Klasický římskoprávní institut podrobil mnoha metodám zkoumání a to jak metodě formálně logické, historické, dogmatické a sociologické, se závěrem, že kategorii univerzální sukcese již nelze považovat za podstatný charakteristický znak dědění. Cepl je však i přes veškeré své úsilí nucen konstatovat, že si je vědom toho „*že hlavní argumenty pro tuto tézi nenajdeme v právu samotném, ale ve společenských vztazích a jejich změnách, neboť tyto konec konců obsah práva skrze lidské vědomí určují*“²⁰⁶.

Samo popření dualismu práva je podle mého názoru nejflagrantnějším atributem totalitní normotvorby v rámci soukromého práva. Rozhodně nelze v tomto směru souhlasit s názorem profesora Knappa o tom, že samo rozlišování práva na veřejné a soukromé má jen velmi omezený význam²⁰⁷. Dělení práva na soukromé a veřejné není jen pouhým teoretickým přístupem, ale má své ryze praktické opodstatnění. Pouze v právu soukromém platí legální licence, tedy

²⁰⁴ Jan Kuklík a kol.: *Vývoj československého práva 1945-1989*, Linde, Praha 2008, s. 727

²⁰⁵ Kolektiv autorů PF UK: *Dějiny evropského kontinentálního práva*, Linde, Praha, 2004, str. 578

²⁰⁶ Blíže: Cepl, V.: *Vývoj kategorií universální a singulární sukcese v socialistickém právu*, in *Vznik a vývoj socialistického práva*, sborník příspěvků, II. Část, Univerzita Karlova, Praha 1976, str. 103-112.

²⁰⁷ Knapp, V.: *Teorie práva*, 1. Vydání. C.H.Beck, Praha, 1995, str. 68

princip, že je dovoleno vše, co není zákonem výslovně zakázáno a contrario v právu veřejném platí princip zcela opačný tedy, že je dovoleno pouze to, co zákon výslovně povoluje. Komunistická ideologie vyšla ze zájmové (Ulpianovi) teorie, podle které je hlavním kritériem dělení práva na soukromý a veřejný zájem. A to buď soukromý, pak se jedná o právo soukromé anebo zájem veřejný, v tom případě se jedná o právo veřejné. Komunisté toto dělení zastřeli, když vyšli jednoduše z premisy, že v komunismu je ve veřejném zájmu vše a nic nemůže být jen v zájmu soukromém. Nutno podotknout, že zájmová teorie je již překonána²⁰⁸. V současné době se uplatňuje teorie organická, resp. materiální organická teorie, podle které veřejné právo je souhrn právních norem, v nichž alespoň jeden subjekt právního poměru je nositelem veřejné moci²⁰⁹. Po celé totalitní období bylo dělení práva na soukromé a veřejné pejorativně spojováno s „buržoazním právem“ jako výraz třídních rozporů s tím, že v socialismu nemá toto dělení opodstatnění, neboť zde existuje toliko univerzální jedolité socialistické právo a třídní rozpory jsou též již otázkou minulosti. „*Dualismus práva veřejného a soukromého tedy sloužil vládnoucí třídě – buržoasii, byl jedním z jejích nástrojů k demagogickému zastírání třídních protikladů a třídní podstaty práva a byl výrazem základních rozporů, rozdírajících buržoasní společnost*“²¹⁰. Z dnešního pohledu zcela absurdně zní následující text několikrát zmiňované učebnice práva z roku 1955, který nedostatek právního dualismu vidí mimo jiné v tom, že: „*Buržoazie konstruovala sféru práva soukromého jako výlučnou a nedotknutelnou sféru soukromého vlastnictví, do níž se stát nemohl vměšovat, leda pokud sám vystupoval jako soukromý vlastník, tedy rovnocenný partner kapitalistů*“²¹¹. Takto konstruovaná koncepce práva nebyla ničím jiným než v podstatě státem aplikovanou veřejnoprávní metodou, jejímž cílem bylo umožnit bezohledné a násilné zásahy veřejné moci do soukromého života jedinců. Toto otevřeně deklaroval například Zdeněk Fierlinger prohlášením, že „*základem socialistického občanského práva musí být zásada veřejnoprávní, musí jí být dána možnost státu zasahovat do soukromých smluv a podříditi je zájmům celku*“²¹². Typickým odrazem takto pojímaného pojetí občanského práva je proces kolektivizace zemědělství, který ve většině případů nebyl ničím jiným, než násilným oficiální

²⁰⁸ Pohřbení zájmové teorie představuje náleží Ústavního soudu č. 34/1994 Sb., podle kterého sama skutečnost, že předpis slouží veřejnému zájmu, z něj ještě nečiní předpis veřejnoprávní. Samo určení veřejného zájmu je problematické, neboť právní normy jsou prospěšné, ať už jsou soukromoprávní nebo veřejnoprávní. Je tedy veřejným zájmem to, co prospívá většímu počtu lidí v určité lokalitě? Deklarování veřejného zájmu v konkrétní určené věci přímo zákonem shledal Ústavní soud jako protiústavní pro nepřipustný zásah moci zákonodárné do moci výkonné, a pro omezení práva na soudní přezkum (náleží ÚS č. 327/2005 Sb.).

²⁰⁹ Podrobněji např. Kindl, M.: Dopad rozdílu mezi soukromým a veřejným právem na právní praxi, Právník č. 7/1997, str. 626

²¹⁰ Učebnice občanského a rodinného práva, svazek I. obecná část, Orbis – Praha 1955, str. 31

²¹¹ Učebnice občanského a rodinného práva, svazek I. obecná část, Orbis – Praha 1955, str. 30

²¹² Srov.: Fierlinger, Z.: Za socialistický právní řád, Právník, 89, 1950, s. 429- 450.

ideologií ospravedlněným zásahem státu resp. veřejné moci do sféry soukromých práv spočívající zejména v omezení vlastnického práva a to toliko na základě ideologického hlediska v duhu jakéhosi „zájmu celku“, kterým nebylo nic jiného, než direktiva ÚV KSČ.

Vývoj soukromého práva po roce 1948 přináší sjednocení právní úpravy občanského práva na celém území ČSR v podobě samostatných kodexů a tzv. komplexních právních úprav, kde dosud tradiční soukromoprávní instituty jsou narušovány metodami veřejného práva. To mělo zákonitě za následek ztrátu tradičního charakteru soukromého práva, které se nestalo ničím jiným než „aktivní zbraní plánovací a finanční disciplíny²¹³“, která „pomáhá upevňovat a rozvíjet hospodářské a na nich založené politické vztahy a pomáhá rozvoji aktivního rozmachu socialistické výstavby²¹⁴“. Nejdůležitějšími institucemi nového občanského práva se staly socialistické vlastnictví a hospodářský plán, ostatně to dokládá již několikrát zmiňovaná učebnice práva z roku 1955, když v kapitole nazvané „Systém československého občanského práva“ uvádí „3. ustanovení o právech věcných (§§100-210), které zahrnují nejdůležitější část občanského zákoníka, t.j. především úpravu vlastnického práva a zejména socialistického vlastnictví, které je základem našeho společenského systému²¹⁵“ a dále „Tradiční dělení závazkového práva na část všeobecnou a část zvláštní neukazuje dost výrazně novou obsahovou náplň socialistického závazkového práva, v němž místo smlouvy jako nejdůležitějšího institutu zaujaly závazky z provádění státního plánu rozvoje národního hospodářství²¹⁶“.

O konkrétních změnách v dílčích odvětvích občanského práva bude podrobně pojednáno dále při rozboru těchto odvětví.

²¹³ Knapp, V.: Hlavní zásady československého socialistického občanského práva, 1. vydání, Praha: SNPL, 1958, s. 3.

²¹⁴ Boura, F.: Přednášky o československém právu, 1. vydání, Praha: Rudé právo, 1956, s. 15.

²¹⁵ Učebnice občanského a rodinného práva, svazek I. obecná část, Orbis – Praha 1955, str. 20

²¹⁶ Učebnice občanského a rodinného práva, svazek I. obecná část, Orbis – Praha 1955, str. 21

5.1. Ústavní základy občanského práva

Občanské právo má k ústavnímu velmi úzký vztah. Obecný zákoník občanský z roku 1811 původně upravoval i záležitosti typické pro právo ústavní mimo jiné zaručoval bezpečnost poddaných před státní mocí, rovnost před zákonem či úpravu státního poddanství²¹⁷. Obecně normy ústavního práva vymezují základní principy právních vztahů a tím vytvářejí rámec pro dílčí úpravy obsažené v jednotlivých zákonech, které pak musí být v souladu s ústavněprávními předpisy.

V případě Ústavy 9. května výše vyřčené platí dvojnásob. Byla to právě Ústava 9. května, která otevřela svými ustanoveními prostor k přestavbě celého právního řádu v duchu tezí marxismu-leninismu. Z hlediska občanského práva ústava deklarovala rovnost mužů a žen a to jak v postavení v rodině i ve společnosti a zaručovala jim stejný přístup ke vzdělání i ke všem povoláním, úřadům a hodnostem (§ 1 odst. 2), vyzdvihovala význam ochrany rodiny a manželství, s důrazem na ochranu dětí. Ústava zakotvila též pracovní povinnost, když v § 32 deklarovala, že *„Každý občan je povinen pracovat podle svých schopností a svou prací přispívat k prospěchu celku“*.

Nejvíce však nová Ústava zasáhla do sféry vlastnických práv. Již článek XII mnohé napověděl, neboť podle něj hospodářská soustava Československé republiky byla založena: na znárodnění nerostného bohatství, průmyslu, velkoobchodu a peněžnictví; na vlastnictví půdy podle zásady "půda patří tomu, kdo na ní pracuje" a na ochraně drobného a středního podnikání a na nedotknutelnosti osobního majetku. Takto byly položeny základy kolektivního hospodaření s půdou. Ústava vymezila základní pojetí vlastnického práva, které mělo v tehdejší ideologické pojetí zásadní význam. Nově tedy bylo zavedeno monopolní státní vlastnictví národního majetku (§149 odst. 1) a byly vymezeny kontury osobního vlastnictví (§158 odst. 2). Formálně pak byla deklarována ochrana soukromého vlastnictví²¹⁸.

²¹⁷ Sedláček, J., Rouček, Fr.: Komentář k československému zákoníku občanskému, Linhart, Praha 1935, díl I., str. 39-40.

²¹⁸ Jan Kuklík a kol.: Vývoj československého práva 1945-1989, Linde, Praha 2008, str. 516, 517

5.2. Občanský zákoník č. 141/1950 Sb. a na něj navazující právní normy

Občanské právo hmotné bylo na základě výsledků právnícké dvouletky nově kodifikováno a zároveň sjednoceno zákonem č.141/1950 označeným jako "občanský zákoník ze dne 25. října 1950", hovorově nazývaným jako střední občanský zákoník, či střední kodex. Tento nový kodex definitivně ukončil platnost AGBG, jehož účinnost skončila posledním dnem roku 1950.

Obsahově se nový kodex skládal z 6 částí²¹⁹ čítajících 570 paragrafů a to: úvodní ustanovení (§§ 1-3), obecná ustanovení (§§ 4-99), práva věcná (§§ 100-210), práva závazková (§§ 211-508), právo dědické (§§ 509-561) a ustanovení přechodná a závěrečná (§§ 562-570).

Nový kodex lidově řečeno nebyl ani rybou ani rakem. Na jedné straně reprezentoval diskontinuitu od klasických tradic jak naší tak evropské civilistiky v důsledku jeho vynucené sovětizace. Na druhé straně po obsahové stránce zachovával mnoho tradičních institutů (např. právo stavby, výměnek, pacht aj.), byť je naplňoval novým obsahem²²⁰. Vedle hlediska obsahu je třeba poukázat i na hledisko formální, kdy je třeba konstatovat, že formální vyjádření jednotlivých ustanovení měla vysokou úroveň, což bylo možno přičíst jednak nezdaru přetrhání tradic klasického *ius civile*, jak bylo zmíněno výše, jednak i tím, že na přípravě nové kodifikace se podílela řada předválečných osobností české civilistiky (Krčmář, Andres)²²¹.

Nový občanský kodex potlačuje význam osobních práv a přiklání se k materialistickému pojetí, neboť jeho působnost byla významně redukována na úpravu majetkových práv a některých práv nemajetkových pokud s majetkovými souvisí. „*Při vymezení práva občanského vychází světová socialistická literatura ve své naprosté většině z názoru, že typickými společenskými vztahy*

²¹⁹ Konečná podoba zákoníku se lišila od první redakce zákoníku, která neměla úvodní ustanovení a dělila se pouze na 5 částí.

²²⁰ Tento princip v podstatě vystihl Klement Gottwald, když hovořil o „potřebě naplnit staré nádoby novým vínem“.

²²¹ V této souvislosti je zajímavá a z dnešního pohledu úsměvná studie V. Knappa publikovaná v časopisu Právník 1951 nazvaná „Cesta Emila Svobody a Jana Krčmáře k pravdě“. Sám Knapp popisuje obsah práce v hodnocení prací obou autorů s cílem nově je zhodnotit a to „v ohni marx-leninské kritiky“, aby tak bylo odvrhnuo vše, co je v jejich díle „falešné a pochybné a vytknuto to co bylo pokrokové“ a čím „tito autoři plodně přispěli české vědě“. Na 13 stranách textu Knapp provádí účelový rozbor prací obou osobností naší civilistiky, záměrně cituje pasáže mnohdy vytržené z kontextu, aby tak mohl vyslovit závěr o tom, že „Emil Svoboda i Jan Krčmář byli pronikaví duchové, lidé hledající pravdu a milující pravdu. A jejich cesta k pravdě je názorným svědectvím toho, kde musí skončit cesta každého, kdo pravdu skutečně hledá a chce najít, svědectvím toho, že tato cesta nemůže vést jinam než k pravdě první i poslední, k pravdě marxismu-leninismu“.

*upravovanými právem občanským, jsou vztahy majetkové*²²². K tomuto stavu přispělo i vytvoření samostatného právního odvětví rodinného práva, neboť to bylo nově upraveno zvl. zákonem. Stejný osud postihl pracovní a družstevní právo. A contrario pak bylo obchodní právo začleněno do práva občanského, což znamenalo jeho zánik, coby samostatného právního odvětví, v této souvislosti se často mluví o komercializaci občanského práva.

Úvodní ustanovení občanského zákoníku setrvalo věrně duchu doby, když za základ občanských práv označilo společenský řád lidově demokratické republiky a její socialistické výstavby. Alarmující byl však § 3, podle kterého *„Nikdo nesmí zneužívat občanských práv ke škodě celku*²²³. Viktor Knapp k tomu uvádí: *„Lidově demokratické právo jako právo společnosti vedené dělnickou třídou, jako právo společnosti usilující o vybudování socialismu, podřizuje individuální zájmy občanů společnému úsilí o plánovitou výstavbu socialismu, která je nakonec i v individuálním zájmu každého pracujícího člověka. Dochází tu tedy ke koordinaci kolektivního zájmu pracujícího lidu s individuálním zájmem každého pracujícího člověka a právo chrání společnost před excesy třídně nepřátelských a od dělnické třídy odpadlých individuí, která by své soukromé zájmy obrátila proti zájmu společnosti o vybudování socialismu*²²⁴.

Otázkou je však sama podstata zneužití občanských práv. Subjektivní právo, tj. oprávnění poskytnuté zákonem, podle mého názoru nelze zneužít, lze ho toliko porušit. Nikdo přece nemůže být trestán, alespoň v demokratické společnosti ne za to, že využívá státem mu garantovaných práv jinak, než by zákonodárce předvídal, pokud však právní normy přímo neporušuje či neobchází²²⁵. Ostatně zde se opět projevuje zastření dělby práva na soukromé a veřejné a jeho negativum, když normotvůrce umožňuje na jednu stranu výkon občanských práv v duchu teze legální licence, ale na druhou stranu do jeho výkonu zasahuje korektivem zájmu celku, který legální licenci zcela neguje. Autoři tohoto ustanovení se zřejmě při jeho konstrukci nechali inspirovat

²²² Knapp, V., Plank, K. et al.: Učebnice československého občanského práva. Orbis, Praha, 1965, sv. I, s. 12

²²³ Tento princip byl zčásti obsažen již v ústavě 9. května v § 9 odst. 3, který stanovil, že nikdo nesmí zneužívat vlastnického práva ke škodě celku. § 133 tr. zákona z roku 1950 upravoval trestný čin zneužití vlastnického práva. Podle tohoto ustanovení je trestný ten, kdo úmyslně ohrozí obecní zájem tím, že poškodí, učiní neupotřebitelnou nebo zasaňtročí vlastní věc vyšší hodnoty nebo větší hospodářské důležitosti.

²²⁴ Knapp, V.: Zneužití vlastnického práva, Právník, 89, 1950, s. 336- 337.

²²⁵ I v současnosti je bohužel možno se s touto tendencí setkat. Např.: ust. § 60 odst. 1 zák. č. 200/1990 Sb., o přestupcích dává osobě, která poskytuje vysvětlení zákonnou možnost podání vysvětlení odepřít, mj. proto, že by podáním vysvětlení způsobila odpovědnost za přestupek sobě nebo osobě blízké. Ovšem média, ale i představitelé policie neustále širší veřejnosti vštěpují názor, že v případě, kdy osoba podávající vysvětlení odmítne, a to zcela v souladu se zákonem, vysvětlení podat, právě s odkazem na osobu blízkou, tak zákon zneužívá. Toto je podle mého názoru naprosto skandální, neboť je si třeba uvědomit, že v tomto případě zákonné ustanovení není zneužito, ale využito!

základním ustanovením občanského zákoníku RSFSR z roku 1922, podle kterého: „*Občanská práva jsou chráněna zákonem, vyjma těch případů, kdy jsou uplatňována v protívě svému sociálně-hospodářskému určení*²²⁶“.

Druhá část občanského zákoníku pojednávala obecně o osobách, jejich způsobilosti k právům a povinnostem, upravovala otázky příbuzenského poměru, vč. osoby blízké, mimo jiné sladila věk, kdy občan nabýval plné způsobilosti k právním úkonům s věkem pro nabytí aktivního volebního práva tj. 18 let. Na druhou stranu osoba mladší šesti let byla k právním úkonům naprosto nezpůsobilá a ten, kdo dovršil šestý rok, byl sám způsobilý jen k právním úkonům, které byly výhradně k jeho prospěchu. Zajímavá byla úprava částečného zbavení svéprávnosti, neboť taková osoba byla dle dikce § 14 rovna ve způsobilosti k právním úkonům osobě, která dovršila patnáctý rok. Mohla tedy mimo jiné v souladu s § 13 uzavírat pracovní smlouvy a nakládat s odměnou za vlastní práci, neboť nabývat práv v oboru pracovního práva bylo možno již nabytím 15 let věku. Důvodová zpráva k tomu uváděla: „*Děti starší než 15 let nabyly zpravidla ve škole určitého stupně rozumové vyspělosti. Není proto dobře možné jim bránit, aby třeba bez přivolení svých zákonných zástupců vstoupily do pracovního poměru a pak disponovaly s tím, co si vydělaly. Práce je občanskou povinností a ony jsou již s to v zájmu společnosti ji plnit. Proto je osnova v tomto směru vybavuje plnou způsobilostí. O potřebnou opravu rozhodnutí dětí při volbě povolání se postarají tam, kde se nevystačí s rozumnou radou rodičů nebo jiných zákonných zástupců, referáty práce a sociální péče a event. i opatrovnický (poručenský) soud*²²⁷“. Účel tohoto normativního řešení nemůže být spatřován v ničem jiném než v omezení vlivu rodičů na dospívající děti.

Ochrana osobnosti byla pak zúžena pouze na ochranu jména (§22), nedostatečná ochrana osobnosti byla částečně kompenzována autorským zákonem z roku 1953²²⁸. Oproti občanskému zákoníku z roku 1811 absentovala ustanovení o občanství, působnosti zákonů a regulování rodinných vztahů. Byly sem však včleněny záležitosti dříve upravené v jiných částech kodexu, jako například vymezení pojmů věc, právo, právní úkon atd. Ustanovení vymezovala, co se rozumí věcí a právy, jaké jsou náležitosti právních úkonů, zastupování a počítání času. Vymezení pojmu věcí bylo oproti předcházející právní úpravě podstatně zúžené, protože se jimi nově rozuměly nikoli též práva jako tzv. věci

²²⁶ Text převzat z: Občanský zákon, RSFR, přeložil JUDr. Jan Procházka, Svoboda, Praha 1946, str. 13

²²⁷ Důvodová zpráva k hlavě první, o osobách, k § 12, Tisk 509

²²⁸ V roce 1926 byl přijat autorský zákon platící na celém území ČSR, který stanovil soukromoprávní úpravu práva k podobizně, ochranu korespondence, deníků a jiných písemností osobní povahy, tato materie byla pak ponechána i v následném autorském zákoně z roku 1953.

nehmotné, ale jen hmotné předměty a přírodní síly sloužící potřebám člověka. Toto nové pojetí opustilo dřívější širší vymezení²²⁹ tak, jak bylo vymezeno § 285 obecného občanského zákoníku z roku 1811, který za věci považoval „vše, co je rozdílné od osoby a slouží potřebě lidí“.

Byl to právě nový občanský zákoník, který zavedl pojem právní úkon²³⁰ s tímto odůvodněním: „Nejvýznamnějšími právními zkušenostmi jsou lidská jednání, s nimiž jsou spojeny právní následky. Nauka rozeznává jednání volní (...) a mimovolní, konání a opominutí (...), činy nedovolené a právní jednání. Právní jednání pak opět rozřídí v právní jednání jednostranná (...) a dvoustranná (...) a ještě jinak. Lze jistě důvodně mít za to, že osnova, protože chce být přístupna lidovému chápání, musí být oproštěna od podobného teoretického rozčleňování, a to tím spíše, že se bez něho lze docela dobře obejít. Nemluví se proto ani v § 9 zvláště o právních činech a opominutích, ani v § 30 o právních jednáních, nýbrž tam i zde o „právních úkonech“, kterýžto výraz vyznačuje svůj obsah jazykově vhodně a vyhovuje nejen řeči české, ale i slovenštině²³¹“. V této souvislosti je pak úsměvné srovnání výše citované důvodové zprávy s důvodovou zprávou k novému občanskému zákoníku (zákon č. 89/2012 Sb.), která konstatuje: „Účelem občanského zákoníku z r. 1950 nebyla jen sovětizace občanského práva, ale také jeho unifikace, odstranění teritoriální duality českého a slovenského práva na československém státním území. To vedlo tam, kde to třídnímu přístupu nebránilo, anebo kde mu to vyhovovalo, k příklonu k slovenským právním tradicím, ať již se to týkalo obsahu (zejména v oblasti dědického práva) nebo terminologie (např. pokud se jedná o pojem a pojetí právního úkonu)²³²“. Podstatná část této části se týkala náležitostí platnosti právních úkonů.

Vedle fyzických osob upravoval kodex i existenci právnických osob, i když tento pojem blíže nespecifikoval. V § 21 toliko naznačil, že se jednalo zejména a dobrovolné organizace a národní a komunální podniky, jimž je poskytována zvláštní ochrana. Takto koncipované ustanovení narušilo rovnost mezi právními osobami, když preferovalo ty socialistické. Protěžování socialistických právnických osob²³³ lze dokumentovat i dalšími ustanoveními

²²⁹ V evropských občanskoprávních kodifikacích je možno se setkat jak se širším tak užším vymezením pojmu věci, např. německý občanský zákoník z roku 1896 vymezoval věc užším způsobem - na rozdíl od AGBG.

²³⁰ Pojem právní úkon vychází terminologicky ze slovenských právních tradic. Vzhledem k tomu, že kodifikace měla zároveň unifikovat právní úpravu, bylo použito, tam kde to nebránilo třídnímu přístupu a zároveň to vyhovovalo slovenským právním tradicím. Kromě terminologie, byly převzaty i některé obsahové prvky, zvl. v oblasti dědického práva.

²³¹ Důvodová zpráva k hlavě třetí, o právních úkonech, k § 30, Tisk 509

²³² Srov.: http://obcanskyzakonik.justice.cz/tiny-mce-storage/files/2011/OZ_verze_2005.pdf.

²³³ Socialistickou právní osobou byly např.: Revoluční odborové hnutí, Svaz mládeže, národní a komunální podniky.

zákona např. § 87 o nepromlčitelnosti „*nezcizitelných práv socialistických právnických osob*“, § 125, jenž pro případ, kdy došlo ke zpracování věci v dobré víře socialistickou právnickou osobou a nebylo možno věc uvést v předešlý stav, automaticky přiřkl takový výrobek do socialistického vlastnictví. Pokud však zpracovatelem byla ne-socialistická právnická osoba, aplikovala se obecná ustanovení o zpracování věci (§ 126 a násl.). Rozdílný režim mělo i právo stavby, kdy socialistické právnické osoby mohly zřídit a mít stavbu na cizím pozemku, kterým jim byl odevzdán do trvalého užívání (§158), zatím co ty nesocialistické pouze na základě práva stavby (§159). Diskriminace vůči nesocialistickým právnickým osobám se projevovala i v právu obligačním, konkrétně při postoupení pohledávky, kdy podle § 262 odst. 2 věřitel mohl smlouvou postoupit právo jiné osobě, ovšem k platnosti takového postupu se požadoval zákonný důvod. V případě socialistické právnické osoby se však uplatňovala automaticky premisa, že tu takový důvod byl (srov. § 262 odst. 2, věta druhá). Předkupní právo socialistické právnické osoby „*předcházelo všem ostatním předkupním právům*“, předkupní právo pak „*nikdy nebránilo tomu, aby věc byla zcizena socialistické právnické osobě*“ (srov. § 380 odst. 1, 2). § 381 pak vylučoval působnost vedlejších úmluv při kupní smlouvě proti socialistickým právnickým osobám. Na ustanovení § 18 odst. je možné dokumentovat převahu veřejnoprávního prvku při vzniku právnických osob, neboť požadoval ke vzniku právnické osoby, která nebude zřízena přímo zákonem, aby byla zřízena orgánem k tomu příslušným anebo s jeho přivolením.

Výklad části druhé občanského zákoníku upravující věcná práva pro svůj význam dle tehdejší ideologie je předmětem samostatné kapitoly této práce.

Část čtvrtá nového kodexu byla vyhrazena závazkovému právu.

Závazkově právní vztah lze obecně definovat jako právní vztah, jehož subjekty jsou věřitel na jedné straně a dlužník na straně druhé. Obsahem tohoto právního vztahu je pak oprávnění věřitele něco po dlužníkovi požadovat (pohledávka) a povinností dlužníka je požadované poskytnout.

Hned úvodní ustanovení části čtvrté, § 211, oproti předchozí úpravě rozšířilo okruh právních titulů vzniku závazku²³⁴ o závazky vzniklé z provádění jednotného hospodářského plánu, když stanovilo, že: „*Závazky vznikají z provádění jednotného hospodářského plánu, z právních úkonů, zejména ze*

²³⁴ Římské právo co do důvodu vzniku závazkového právního vztahu znalo: 1. závazkové vztahy ze smluv (obligationes ex contractu), 2. závazkové vztahy z porušení práva (obligationes ex delicto), vedle těchto základních důvodů znalo římské právo ještě kategorii obligationes quasi ex contractu a obligationes quasi ex delicto. AGBG z roku 1811 v § 859 rozšířil tento okruh důvodů o zákon, když jako důvody vzniku závazkového právního vztahu stanovil: „*Osobní práva k věcem, podle nichž je někde zavázán někomu jinému něco plnit, vznikají buď přímo ze zákona, nebo z právního jednání, nebo z utrpěné škody*“.

smluv, dále ze způsobení škody, z bezdůvodného obohacování a z jiných v zákonech uvedených skutečností". To, že právní titul vzniku závazku z plnění jednotného hospodářského plánu byl uveden před ostatními právními tituly, není jen věcí stylistickou, nýbrž to plně odráží soudobou realitu v podobě akcentu, který byl dán tehdejší garniturou jednotnému hospodářskému plánu. To ostatně plně vystihuje důvodová zpráva, která k tomu uvádí: „*Jak již na to bylo poukázáno ve všeobecné části důvodové zprávy, spočívalo těžiště buržoasního práva v ochraně soukromého vlastnictví a v zabezpečení smluvní svobody, která se tak stala právním vyjádřením jednoho ze základních znaků kapitalismu, tj. svobodné soutěže. Anarchický vývoj výroby a bezohledný konkurenční boj jak mezi výrobci, tak mezi obchodníky, znamenaly, že za kapitalistického řádu byly uzavírány smlouvy převážně spekulativní povahy, které se nesnažily účelně zprostředkovat a regulovat odbyť vyrobeného zboží ve prospěch celku, nýbrž vyjadřovaly jen nezkrotnou honbu za osobním ziskem. Byly tedy v kapitalismu především smlouvy prostředkem, kterým se podílel obchod za zprostředkování odbytu zboží na nadhodnotě vytvořené ve výrobě. Naproti tomu hospodářský život naší lidově demokratické republiky, která buduje socialismus, je charakterisován zejména tím, že spočívá na soustavě hospodářských plánů. Jednotný hospodářský plán, zachycující úkoly pro všechna hospodářská odvětví, zajišťuje plný a rovnoměrný rozvoj hospodářských sil a sleduje cíl, aby při zvýšené produktivitě práce stále stoupal národní důchod. Hospodářský plán je stěžejním ekonomickým základem socialistického hospodářství. Všechny podniky, které plní úkoly v rámci plánu jim svěřené, přicházejí spolu do častého právního styku, a to především do styku smluvního. Tyto smlouvy nejen svou početností, ale zejména tím, že jsou důležitým článkem tvůrčího hospodářského procesu, kterým se realizuje plán, převyšují značně význam ostatních občanskoprávních smluv²³⁵*“.

Naprostý průlom do smluvní volnosti a autonomie vůle představovaly §§ 251 a 298. Ty právě s odkazem na závažnost plnění jednotného hospodářského dávaly legální zmocnění příslušným správním orgánům k administrativní regulaci smluvní volnosti podle potřeby hospodářského plánování. Tyto orgány byly oprávněny správními akty zasahovat do závazkových vztahů, zejména mohly uložit povinnost uzavřít určitou smlouvu a bylo-li to třeba, měnit a rušit závazky ze smluv již uzavřených. Nutno podotknout, že pro právní poměry takto založené platily především zákonné předpisy zvláštní a teprve nebylo-li jich anebo byly-li nedostatečné, užilo se podpůrně ustanovení občanského zákoníku. V podstatě tak občanský zákoník dával jen obecné zmocnění orgánům příslušným k provádění jednotného hospodářského plánu

²³⁵ Důvodová zpráva k § 211 tisk 509

k potřebné úpravě smluv pro ty případy, kde nebude zvláštních předpisů. Speciální úprava, byla provedena např. zákonem o hospodářských smlouvách a státní arbitráži²³⁶.

Na rozdíl od AGBG, který v § 1173 upravoval innominátní závazkové vztahy, nový kodex výslovně dělení smluv na pojmenované a nepojmenované neupravoval. Z dikce § 211 lze dovodit, že nepojmenované smlouvy nevyklučoval. § 219 vyslovil platnost abstraktních smluv, tj. takových smluv, ze kterých není patrné, o jaký smluvní závazek jde. „Podle lidového nazírání je totiž i takový závazek platným závazkem, zejména, je-li vyjádřen zřetelně, např. v písemné formě. Věřitel však je povinen také u této smlouvy dokázat důvod závazku, má-li dlužník proti němu námitky. Této povinnosti je zproštěn jen u cenných papírů, o nichž to stanoví zákon, a u cenných papírů hromadně vydaných. V tom případě se důkaz důvodu přesunuje na žalovaného dlužníka²³⁷“.

Pokud se týče odpovědnosti za vady upravené v § 225 a násl., rozsah této odpovědnosti byl korigován pouze na úplatné smlouvy a vyloučeno bylo uplatnění této odpovědnosti u dražeb a exekucí. Novum představovala záruční odpovědnost, kterou AGBG neznal. Tento nový institut zakotvil § 229, který stanovil odpovědnost ze záruky, tedy za vady, které se vyskytnou do určené doby za předpokladu, že se k nim zcizitel zavázal písemně. Rovněž tak AGBG neupravoval povinnost nabyvatele, jakmile zjistí vadu převzaté věci, uschovat věc po přiměřenou dobu, kterou určí zciziteli k přezkoumání vad (§233 odst. 1) a pokud jde o věc podléhající rychle zkáze, možnost ji po upozornění zcizitele neprodleně dát, prodat ve veřejné dražbě (§233 odst. 2).

Hlava dvanáctá pak upravovala změny v obsahu závazku, kdy na prvním místě bylo uvedeno úřední rozhodnutí (§251), ostatně jak bylo zmíněno výše. Dále pak bylo možno dosáhnout změny obsahu závazku prodlením dlužníka (§ 252 an.), prodlením věřitele (§ 259 a násl.) a zaviněnou nemožností plnění (§261). Následující hlava třináctá pak upravovala změny v osobě věřitele nebo dlužníka. Hlava čtrnáctá pak zahrnovala zajištění závazků.

Konečně ustanovení §§ 298 až 336 upravovalo celkem devět možností zániku závazku. Na prvním místě byl proklamován výše zmíněný způsob úředního opatření. Poté následovalo splnění (§ 299), uložení do soudní úschovy

²³⁶ Zákon č. 99/1950 o hospodářských smlouvách a státní arbitráži. Tento zákon upravoval dodávky a odběry zboží, kterého bylo třeba k plnění hospodářského plánu a kontrakty takto vzniklé nazýval hospodářskými smlouvami. § 11 tohoto zákona zmocňoval vládu k vydání nařízení, jež by upravilo postup při uzavírání a plnění smluv, jakož i jejich obsah a náležitosti odchylně od předpisů občanského práva. § 12 odst. 2 pak stanovil oprávnění ministerstev, úřadů či orgánů jimi určených uložit majitelům podniků v soukromém vlastnictví povinnost uzavřít smlouvu o veřejné dodávce či práci. Ze závažných důvodů po slyšení stran bylo možno takové smlouvy měnit nebo rušit. Spory z hospodářských smluv se pak řešili mimo rámec soudní soustavy a to zvláštními orgány státní arbitráže – arbitrážními komisemi.

²³⁷ Důvodová zpráva k § 219, Tisk 509

(§§ 317 a 318), dohoda stran a to buď ve formě zřízení nového závazku, narovnání či prominutí dluhu (§ 318 a násl.), započtení (§ 326 a násl.), splynutím (§ 333), nezaviněnou nemožností plnění (§ 334), smrtí (§ 335) a uplynutím doby (§336). U institutu nezaviněné nemožnosti plnění nová úprava situaci komplikuje tím, že u následné nemožnosti plnění předpokládá zánik závazku tehdy, pokud nemožnost byla zaviněna dlužníkem a také tehdy pokud nemožnost byla náhodná. Obě řešení odlišuje následek, neboť u zaviněné nemožnosti plnění následuje povinnost hradit škodu, u nezaviněné vstupuje do hry institut bezdůvodného obohacení. Počáteční nemožnost plnění zákoník řeší automaticky neplatností (§ 43)²³⁸.

Po ustanoveních o zániku závazků následovala úprava závazků k náhradě škody a závazků z bezdůvodného obohacení. Důvodová zpráva k tomu uváděla: „*Úprava náhrady škody je uspořádána tak, že se především stanoví případy, kdy vzniká povinnost nahradit škodu zaviněnou. Přitom se osnova pokud možno vyhýbá kasuistice dosavadního práva. Tím se také usnadňuje, aby i těmito sankcemi byly omezovány a potlačovány kapitalistické živly, tj. aby byly činěny odpovědnými za výstřelky, šikany a vůbec za všechny úmyslné úkony odporující zásadám slušnosti (§ 338)*²³⁹“. V § 338 odst. 1 stanovil občanský zákoník všeobecně odpovědnost za škodu způsobenou úmyslným úkonem proti zásadám slušnosti a v § 338 odst. 2 upravil specifický případ úmyslného porušení zásad slušnosti – odpovědnost za škodu způsobenou šikanosním výkonem práva. Dobová literatura k tomu uvádí: „*Občanské poskytuje ochranu i proti škodám způsobenými úkony, které sice neporušují objektivní právo (nejsou tedy protiprávní ve vlastním slova smyslu), ale jsou v rozporu se zásadami slušnosti, které je třeba chápat v duchu socialistické morálky*²⁴⁰“.

Úpravu závazkového práva uzavírala úprava čtrnácti typizovaných smluv a to smlouvy kupní (§ 366-382), smlouvy darovací (§ 383-386), smlouvy nájemní (§ 387-409), výpůjčky (§ 410-418), půjčky (§ 419-421), smlouvy schovací (§ 422-433), smlouvy příkazní (§434-442), jednatelství bez příkazu (§ 443-447), smlouvy o dílo (§ 448-461), smlouvy zasilatelské (§ 462-473)²⁴¹, smlouvy nákladní (§ 474-484)²⁴², smlouvy zprostředkovatelské (§ 485-488), smlouvy o sdružení (§ 489-

²³⁸ Knapp, V. Splnění závazků a jiné způsoby jejich zániku. Praha: ČSAV, 1955, s. 270

²³⁹ Důvodová zpráva k § 337, Tisk 509

²⁴⁰ Učebnice občanského a rodinného práva, svazek II. Závazkové právo, Orbis – Praha 1954, str.

279

²⁴¹ Občanský zákoník z roku 1811 neupravoval smlouvu zasilatelskou, ta byla upravena obchodním zákoníkem.

²⁴² Občanský zákoník z roku 1811 neupravoval smlouvu nákladní, ta byla upravena v zákoníku obchodním, neboť se předpokládalo, že dopravu provádí obchodník a to jednak jako svou živnost (povoznictví), jednak příležitostně tj. při provozování jiné obchodní živnosti.

500), smlouvy o důchodu (§ 501-503) spolu s úpravou závazků ze sázek a her (§ 504-505) a veřejného příslibu (§ 506-508).

Právo dědické upravovala část V. Dobová literatura vymezovala zásady, na kterých stojí nová úprava dědického práva následovně: „1. *Dědické právo nebude pomocným nástrojem vykořisťování člověka člověkem, protože soukromé vlastnictví výrobních prostředků a tedy i jejich dědění je vyloučeno. 2. Úkolem dědického práva je posilovat vztahy založené manželstvím a rodinou. 3. Proto je dědické právo funkčně vázáno na právo rodinné, nikoli na právo věčné. 4. Zařazení zákonné úpravy na konec občanského zákoníku vyjadřuje, že dědické právo jen navazuje na zákonná ustanovení regulující majetkoprávní vztahy občanů*²⁴³. Zatímco dosavadní úpravu dědického práva reprezentovaly §§ 531 až 834 ABGB, nová úprava byla redukována tolika na 52 paragrafů. Nově zakotvená ustanovení výrazně omezila autonomii vůle zůstavitele a posílila pozici dědění ze zákona. Podle § 550 byla neplatná podmínka, kterou zůstavitel omezil povolení někoho za dědice, neplatné bylo i ustanovení závěti, že toho, co se zůstavuje, má dědic nabýt jen na určitou dobu nebo později než dnem po zůstavitelovy smrti, jakož i ustanovení závěti o tom, na koho má dědictví přejít po smrti dědicově. Neplatný je také zůstavitelův příkaz, aby dědic použil dědictví nebo jeho části určitým způsobem nebo aby něco vykonal. Důvodová zpráva k tomu uvádí: „*Předpisy o neplatných ustanoveních závěti jsou odůvodněny snahou, aby dědic nebyl různými doložkami závěti omezován ve volném nakládání se zděděným majetkem na úkor jeho nejúčelnějšího hospodářského využití*²⁴⁴. Takto pojatá právní úprava pak ve své podstatě zcela neguje přání, podmínky či příkazy zůstavitele a staví ho do výrazně pasivní role v rámci celého dědického práva. Ještě kognitivněji a omezeněji upravoval dědění ze závěti § 416 a 418 Občanského zákoníku RSFR z roku 1922. Zatímco první zmíněné ustanovení připouštělo dědění podle zákona i podle závěti, druhé možnosti dědění ze závěti výrazně omezilo, když okruh osob, povolanych k dědění ze zákona omezuje na „*přímé potomky (dětí, vnuky a pravnuky), adoptované (s jejich potomky) a na manžele, který přežil zemřelého, a dále na práce neschopné a nemajetné osoby, která se fakticky nalézala v plné výživě zemřelého nejméně jeden rok před jeho smrtí*²⁴⁵. Zůstavitel byl „oprávněn“ posledním pořízením odkázat majetek též „*1. státu nebo jednotlivým jeho orgánům, státním ústavům a podnikům, 2 stranickým a odborovým organizacím, 3. zaregistrovaným*

²⁴³ Petrželka, K.: Nové československé právo dědické in Knapp, V. et al. K otázkám nového občanského práva. Orbis, Praha, 1950, s. 57 a násl.

²⁴⁴ Důvodová zpráva k hlavě třicáté šesté, o dědění ze zákona, k § 550, Tisk 509

²⁴⁵ Text převzat z: Občanský zákon, RSFR, přeložil JUDr. Jan Procházka, Svoboda, Praha 1946, str. 104

v ustanoveném pořádku organisacím veřejným a též kooperativním, spadají-li tyto ve svazový systém kooperací příslušného druhu²⁴⁶“. I tak se jednalo z hlediska sovětského práva dědického o značný posun, neboť dekret ze 4. května 1918 původně zrušil dědění jak ze zákona, tak ze závěti, po smrti zůstavitele se jeho majetek stal automaticky majetkem státu. Občanský zákoník RSFR z roku 1922 umožňoval toliko dědění do limitu 10 tis. rublů a to až do roku 1926²⁴⁷.

Jak již bylo zmíněno výše, unifikací právní úpravy byly převzaty některé obsahové prvky uherského práva, zvl. v oblasti dědického práva, typickým příkladem je univerzalita nástupnictví. Princip univerzální sukcese reprezentuje na jedné straně přechod celého jmění zůstavitele na dědice respektive na straně druhé přechod zůstavitelových dluhů na dědice. Ve své čisté podobě pak princip univerzální sukcese představuje neomezenou odpovědnost dědice za dluhy zůstavitele a to i v případě, kdy pasiva dědictví přesahují jeho aktiva – v takovém případě je pak dědic povinen splatit dluhy i na úkor svého majetku. Takto pojatý drakonický princip pro dědice byl částečně zmírněn a to již římským justiniánským právem²⁴⁸. Rovněž ABGB znalo institut výhrady inventáře, jenž byl upraven v § 802. Naproti tomu staré uherské právo vycházelo důsledně ze zásady, že dluhy zemřelého náleží stále jemu a tudíž lze tyto dluhy uspokojit dědicem toliko do výše aktiv dědictví²⁴⁹. Nově kodifikovaný § 514 se přiklonil k úpravě uherské, resp. slovenské, když podle něj *„Dědic byl povinen hradit náklady přiměřeného pohřbu zůstavitelova, jakož i plnit závazky, které na něho přešly smrtí zůstavitelovou; vše podle ustanovení o poměrné nebo přednostní úhradě a jen do výše ceny nabytého dědictví“*. Důvodová zpráva k tomu uváděla: *„Poněvadž dědictví je souborem nejen práv, ale i závazků zůstavitelových, je také třeba upravit vypořádání těchto závazků. V osnově je pamatováno především na to, že dědické právo, které má utvrzovat rodinné svazky a hospodářskou základnu rodiny, nemůže být pro dědice majetkovým rizikem. Proto se ustanovuje, že dědic odpovídá za zůstavitelovy závazky vždy jen do výše nabytého dědictví. Totéž platí při od úmrtí o odpovědnosti státu²⁵⁰“*.

²⁴⁶ Text převzat z: Občanský zákon, RSFR, přeložil JUDr. Jan Procházka, Svoboda, Praha 1946, str. 104

²⁴⁷ Genkin, D. M. et al.: Dějiny sovětského občanského práva 1917-1947. 1. vydání. Orbis, Praha, 1952, str. 440-446.

²⁴⁸ Konstituce z roku 531zavedla tzv. dobrodiní neboli beneficium inventáře, jež mělo za úkol chránit dědice před předluženou pozůstalostí. Celý princip spočíval v povinnosti dědice v přesně určené lhůtě pořídit řádný soupis pozůstalostního majetku, podle takto pořízeného soupisu dědic ručil za pozůstalostní dluhy jen tím, co bylo v inventáři zaznamenáno jako pozůstalostní aktiva.

²⁴⁹ Luby, Š.: Dejiny súkromného práva na Slovensku. 2. Vydání. Iura edition, Bratislava, 2002, s. 510.

²⁵⁰ Důvodová zpráva k § 514, Tisk 509

Novum představovalo ustanovení § 509, podle kterého se dědictví nabývalo smrtí zůstavitele. Jedná se o odklon od institutu ležící pozůstalosti (hereditas iacens)²⁵¹. Podle § 819 a násl. AGBG nabýval dědic dědictví teprve soudním odevzdáním pozůstalosti. V mezidobí od zůstavitelova úmrtí do soudního odevzdání dědictví byla pozůstalost považována za ležící, kdy ještě nepatřila dědici, neboť mu nebylo dosud soudem odevzdáno, jmění, nadané vlastní způsobilostí mít práva a povinnost. Důvodová zpráva označila hereditas iacens za „*umělý institut, i v právní theorii v podrobnostech ne zcela ujasněný, je však cizí nazírání lidu, který spatřuje přechod zanechaného jmění na dědice již v okamžiku zůstavitelova úmrtí. Podle osnovy nabývá proto dědic dědictví již zůstavitelovou smrtí, jak je tomu ostatně i v dnešním právu slovenském*²⁵²“. § 565 pak stanovil, že při dědění se užije práva platného v den smrti zůstavitele.

Po ustanovení o právu dědickém následovala poslední část kodexu obsahující ustanovení přechodná a závěrečná. Účinnost nového kodexu byla stanovena od 1. 1. 1951. Ustanoveními nového kodexu se řídily, pokud nebylo výslovně stanoveno jinak, i právní poměry vzniklé před 1. lednem 1951 s tím, že do tohoto dne se tyto právní poměry řídily právem dřívějším. Dále byly v poslední části nového kodexu obsaženy derogační klauzule a zmocňovací ustanovení.

Občanský zákoník, ač měl být právní úpravou komplexní, tedy vše „občanskoprávní“ upravující, nemohl pro svou značnou rámcovost v některých otázkách upravit vše. Bylo tedy třeba přijmout řadu speciálních právních norem, jež některá ustanovení občanského zákoníku zpřesňovala a rozváděla. Zejména se jednalo o nařízení ministra spravedlnosti č. 157 Sb. z 12. prosince 1950, jímž se prováděla některá ustanovení občanského zákoníku. Toto nařízení rozvedlo zejména zásady o právu stavby, placení nájemného či odpovědnosti ubytovacích podniků. Dále byla přijata série právních norem upravující hospodaření s byty a to zák. č. 111/1950 Sb., o hospodaření s některými místnostmi, vládní nařízení č. 172/1950, kterým se prováděl zák. č. 111/1950 Sb., vládní nařízení č. 52/1955 Sb., o přesunu působnosti v hospodaření s některými místnostmi, a rovněž směrnice vlády č. 412/1959 uveřejněná v částce 43/1959 Ú.I. Zvláštní úpravu měly pojistná smlouva a to zákonem č. 189 Sb. z 21. prosince 1950, právo směnečné a šekové zákonem č. 191 Sb. z 20. února 1950. Dále je k normám upravujícím materii občanského práva třeba uvést vládní nařízení č. 37 Sb. z 27. dubna 1953 o způsobu a lhůtách reklamací, které se primárně vztahovaly

²⁵¹ V římském právu v období mezi smrtí zůstavitele a okamžikem, kdy dědic přijímá a nabývá dědictví jsou majetková práva označována jako hereditas iacens – ležící pozůstalost. V tomto období žije pozůstalost vlastním životem, může se zvětšovat i zmenšovat. Římské právo přiznávalo ležící pozůstalosti právní subjektivitu, v právu justiniánském dokonce za právnickou osobu svého druhu.

²⁵² Důvodová zpráva k § 509, Tisk 509

převážně na hospodářské organizace, ale dopadalo i na vztahy mezi jinými subjekty. Dne 22. 12. 1953 byl vydán zákon č. 115 Sb. o autorském právu. V roce 1956 byl vydán zákon č. 67/1956 o hospodaření s byty, který vyšel z dosavadní úpravy a komplexně problematiku upravil²⁵³.

Občanský kodex z roku 1950 byl nahrazen občanským zákoníkem č. 40/1964, jež s podstatnými polistopadovými změnami platí dodnes. Tento nový kodex vznikl plně v atmosféře konce padesátých let. Po přijetí ústavního zákona č. 100/1960 Sb. označovaného jako „ústava vítězného socialismu“ bylo na úrovni ÚV KSČ přijato usnesení z 8. 12. 1960, jímž bylo rozhodnuto o základních principech nové úpravy socialistického práva. Novou úpravou byla oslabena role občanského zákoníku v podobě vytvoření samostatných kodexů občanského, pracovního, hospodářského, a tak zatímco občanský zákoník z r. 1950 představoval hlavní kodex pro soukromoprávní, je-li ji možno ještě tak vůbec nazývat, právní oblast, byla při vytvoření nového právního řádu v letech 1963 až 1965 rozbita funkce občanského zákoníku jako obecného kodexu. V novém kodexu byly mnohem více patrné direktivní zásahy státní moci do zbytků soukromých práv, např. rozsáhlé administrativní zásahy do autonomie vůle.

²⁵³ Kadlecová, M.: Vývoj českého soukromého práva, Eurolex Bohemia, Praha, 2004, str. 95.

5.3. Občanské právo procesní

„Jeden duch musí pronikat proces i zákony, neboť proces je jenom formou života zákona, totiž projevem jeho vnitřního života²⁵⁴“

Na rekodifikaci občanského práva hmotného navázala úprava občanskoprávních procesních předpisů a to v podobě zákona č. 142/1950 Sb. občanského soudního řádu, publikovaného ve slovenském jazyce. Důvodová zpráva k novému kodexu k tomu uváděla: *„Hlboké hospodárske premeny, ktoré súvisia s revolučným prechodom od spoločnosti kapitalistickej k spoločnosti socialistickej, sa odrážajú v občianskom práve a neostávajú samozrejme bez vplyvu ani na úpravu civilných procesných predpisov. Občianske právo formuluje práva občanov tak, ako sa vytvárajú v rodine a vo väčšej časti občianskeho života. Civilný proces poskytuje prostriedky na ochranu a zabezpečenie týchto práv. Nová náplň hmotného práva dáva tiež novú náplň civilným procesným predpisom, ktoré treba preto novo upraviť spolu s občianskym právom²⁵⁵“*. Kromě potřeby harmonizace občanského práva hmotného s právem procesním tak, aby civilní řízení bylo schopno reflektovat nové instituty hmotného práva a umožnit tím samotnou realizaci hmotněprávních norem spolu s jejich ochranou, bylo motivací nové úpravy i odstranění dosavadního právního dualismu²⁵⁶. František Štajgr viděl potřebu unifikace civilněprocesních předpisů ve 3 směrech: 1. v odstranění „trojitosti“ právní úpravy tak, aby na celém území platily stejné právní normy. Trojitost pak spatřoval v dosavadním stavu, kdy určitá norma platí na celém území státu, určitá jen v českých zemích a určitá jen na Slovensku. 2. zavést jednotnost řízení ve smyslu „sjednocení předpisů o všech druzích civilněprocesních řízení“, aby napříště nebyl činěn rozdíl mezi jednak sporným a nesporným řízením, jednak mezi řízením konkursním a vyrovnávacím. 3. sjednotit právní úpravu v „jeden technický celek“ tj. do jednoho zákona²⁵⁷.

²⁵⁴ Marx, Engels - Vybrané spisy, svazek I, strana 244, Svoboda, 1950.

²⁵⁵ Důvodová zpráva k návrhu občanského soudního řádu, Tisk 510.

²⁵⁶ Podobně jako u občanského práva hmotného se i úprava civilního procesu potýkala s právním dualismem. V českých zemích civilní proces upravovaly jurisdikční norma (zákon č. 11/1895 ř. z.), občanský soudní řád (zákon č. 113/1895 ř. z.), exekuční řád (zákon č. 79/1896 ř. z.) a zákon o soudní organizaci (č. 217/1896 ř. z.). Na Slovensku a Podkarpatské Rusi pak občanský soudní řád (zák. čl. 1: 1911) a zákon o exekučním řízení (zák. čl. 60: 1881). Již v období První republiky byl učiněn pokus o unifikaci civilního procesu a to z pera profesora pražské právnické fakulty Václava Hory. Bohužel přijetí jeho návrhu občanského soudního řádu bylo podmíněno přijetím norem občanského práva hmotného, ke kterým nedošlo, atak i Horův návrh zůstal v propadlišti právních dějin. V rámci první republiky došlo pouze k několika novelizacím rakouských a uherských právních předpisů. Po osvobození byl vydán Zákon, kterým se mění a doplňují některá ustanovení o soudní organizaci a o příslušnosti a řízení v občanských věcech právních č. 105/1947 Sb. jež novelizoval především občanské soudní řády a jurisdikční normu.

²⁵⁷ F. Štajgr K nové jednotné úpravě civilněprocesních předpisů, Právník 1949, str. 219-220.

Vzhledem k právnímu vývoji poskytuje občanské právo procesní ochranu nejen subjektivním vztahům vyplývajícím z občanského práva hmotného, nýbrž i subjektivním právům vyplývajícím z následně vznikajících odvětví, kdy již došlo k plnému zakotvení občanského práva procesního v rámci systému práva jako je např. pracovní právo a pro socialistické zřízení speciálně např. právo družstevní.

Dobová právní literatura vztahující se k civilnímu řízení zůstala plně věrna duchu doby, atak v ní nacházíme typické ideologické floskule, počínaje výčtem závažných nedostatků předchozích „buržoazních úprav“, kterým je vytýkána zejména absence třídního charakteru právních norem, jejich zaměření na ochranu vykořisťovatelské třídy a zcela negujících vědecký materialismus²⁵⁸, konče statěmi, ve kterých se dočítáme o ideologických žoldnérích „americké svobody“ a o pokrokovém vzoru sovětské vědy²⁵⁹. Předobrazem pro novou úpravu je pak úprava sovětská. Soudobá sovětská literatura pak civilní proces chápe jako *„činnost soudu, exekučních orgánů, stran a jiných osob, jakož i vztahy z této činnosti vznikající, a to v rámci projednávání a rozhodování sporů o občanských právech před soudem a v rámci exekvovatelného výkonu soudních rozhodnutí postupem zákonem předepsaným, prospěšným a hovícím vládnoucí třídě“*²⁶⁰.

Předzvěstí změn, které zasáhly civilní proces po roce 1948, se stal zákon z 22. prosince 1948 číslo 319/1948 o zlidovění soudnictví. Na tomto místě se zmíním pouze o změnách, které se týkaly přímo civilního řízení, neboť komplexnímu rozboru tohoto zákona je věnována část 6.1. této práce.

Zákon o zlidovění soudnictví (dále jen „ZLS“) upravoval civilní proces v části druhé nazvané *„Příslušnost a řízení v občanských věcech právních“*. Soudní moc podle tohoto zákona v občanskoprávních věcech vykonávaly jednak soudy řádné tj. okresní soudy, krajské soudy a nejvyšší soud, pokud výkon této moci nebyl zákonem přikázán soudům zvláštním nebo soudům rozhodčím. Zákon důsledně zavedl dvojinstančnost soudního řízení²⁶¹, kdy pro okresní soudy byl opravnou stolicí krajský soud respektive pro krajský soud nejvyšší soud a to s následujícím odůvodněním: *„Dosavadní zdlouhavost soudního řízení měla za následek, že strany (účastníci) někdy ztratily zájem na výsledku sporu ještě před jeho pravomocným skončením. Náklady takových zdlouhavých sporů byly často neúměrné jejich významu pro stranu a měly zhusta zhoubný vliv na hmotné*

²⁵⁸ Stajgr, V. Učebnice **občanského práva procesního**. 1. vydání. Praha: **Orbis**, 1955, str. 7

²⁵⁹ Boura, F. Dokazování podle občanského soudního řádu. K teorii dokazování v civilním procesu. Právníký ústav Ministerstva spravedlnosti Praha, 1954, str. 73.

²⁶⁰ S. N. Abramov, V. P. Čapurskij a Z. J. Škudin, Graždanskij process, Právnícké nakladatelství ministerstva spravedlnosti SSSR, Moskva 1948, str. 6, rusky

²⁶¹ Doposud se uplatňovala trojinstančnost, neboť proti rozhodnutí první stolice se strany mohly odvolat k soudu druhé instance a proti rozhodnutí soudu druhé stolice byl dále přípustný rekurs.

postavení postiženého. V obou vytčených směrech byly stížnosti na denním pořadu (nebylo zvláštností, že vyřízení sporu trvalo i několik let už v první instanci). Bylo také známo, že zneužíváním ustanovení o opravných prostředcích mohla nesvědomitá strana nebo účastník výkon soudního výroku oddálit na značnou újmu svého odpůrce atd. Osnova, i když přináší jen přechodnou úpravu, odstraňuje tyto nedostatky; může tak učinit především proto, že zlepšuje výkon soudnictví už v první instanci, kde místo dosavadních samosoudců budou rozhodovat vesměs senáty. Z toho důvodu nebude dalšího opravného prostředku proti rozhodnutí krajského jako odvolacího soudu. Jednotnost judikatury bude zajištěna jiným způsobem, a to tak, že osnova dává generální prokuratuře funkci strážce zákona²⁶²“. Předchozí text naznačil další atribut nové úpravy civilního procesu a to převahu senátního rozhodování. Z tohoto pravidla činí osnova výjimky pouze tam, kde by senátní rozhodování znamenalo „zbytečné zdražení a kde povaha věci to přímo žádá²⁶³“.

Zákon konstruoval rozdělení rozhodovací činnosti mezi samosoudcem a senátem tím, že v § 25 stanovil, v kterých případech rozhoduje samosoudce a v ostatních případech pak rozhodoval senát. Jistým korektivem bylo ustanovení § 25 odst. 1 ZLS, podle něhož mohl ministr spravedlnosti nařízením stanovit další věci, v nichž má vykonávat soudní moc soudce z povolání jako samosoudce. Zmiňované ustanovení je alarmující hned ze dvou důvodů. Prvním je prolomení právní síly zákona podzákoným právním aktem navíc nařízením jednotlivce, což by nebylo tak děsivé, neboť toto ustanovení zmocňovalo ministra spravedlnosti k vydání takového nařízení v duchu zásady secundum et intra legem. Co je však z hlediska dělby moci naprosto nepřijatelné je zásah moci výkonné do moci soudní. Ministr spravedlnosti tu jako představitel moci výkonné přímo zasahuje jednak do působnosti soudů a jednak do jejich obsazení při rozhodovací činnosti. Podle mého názoru otázky působnosti a obsazení soudů a tedy jejich rozhodovací činnosti v demokratickém státě musí upravovat toliko zákon a lze je měnit opět pouze zákonem, v opačném případě je nepřijatelně prolomena zásada práva na zákonného soudce. Byť je na místě připustit, že na soudní jednání nemá až takový vliv, zda ve věci rozhoduje samosoudce či senát, ale i tak zde vzniká nebezpečný precedens. Ostatně toto potvrzuje, i když pokrytecky, soudobá právnícká literatura, když se v ní můžeme dočíst „*V buržoasních státech je často vydávání podzákoných aktů jedním z prostředků, jak obcházet formálně demokratické zřízení. Podzákoné akty orgánů buržoasní státní správy nezřídka*

²⁶² Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o zlidovění soudnictví, tisk 160

²⁶³ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o zlidovění soudnictví, tisk 160

odporují zákonům a jsou nástrojem k tomu, aby byla omezena nebo likvidována práva stanovená formálně zákony²⁶⁴.

Zákon o zlidovění soudnictví dále nově upravil místní a věcnou příslušnost soudů, kdy v důsledku zrušení zemských soudů a zavedení zásady dvojinstančnosti projevující se tím, že občanské věci právní příkázané dosud v první instanci krajským a zemským (hlavním) soudům bylo třeba přikázat okresním soudům. V duchu zásady zjednodušení civilního procesu okresní soudy rozhodovaly nově v pracovních sporech a věci, ve kterých dosud rozhodovaly hornické rozhodčí soudy, jelikož obě instituce, tedy jak soudy pracovní a rozhodčí, byly zrušeny. § 37 ZLS pak obsahoval zvláštní ustanovení o soudní příslušnosti ve věcech knihovních, kdy knihovním soudem bude napříště vždy soud okresní.

V případě úpravy zastoupení zákon v podobě dikce § 39 ZLS zrušil povinné zastoupení advokátem v soudním řízení v první stolici a v případě úpravy zastoupení v pracovních sporech zastoupení advokátem zcela vyloučil a to pro případ nepřesahovala-li hodnota předmětu sporu 5.000,- Kč. V odvolacím řízení pak strany být zastoupeny advokátem musely, v pracovních sporech však mohly být zaměstnanci zastoupeny i práva znalými zaměstnanci Jednotné odborové organizace. Kategorické vyloučení možnosti zastoupení advokátem, tedy profesionálního a odborného zastoupení v pracovněprávních sporech, kdy hodnota sporu nepřevyšovala 5.000,- Kč²⁶⁵ je z dnešního pohledu naprosto nepochopitelné a nepřijatelné. Nutno podotknout, že ani důvodová zpráva k § 39 ZLS neposkytuje jasnou odpověď na otázku, proč byl u pracovních sporů zaveden cenzus hodnoty sporu vzhledem k možnosti dát se zastupovat advokátem. Důvodová zpráva pouze konstatuje, že *„vzhledem k převaze soudců z lidu nezdá se být napříště nutným vyslovit povinnost k zastoupení advokátem již v první stolici. Bude věcí zejména předsedy senátu, aby při materiálním řízení sporu (věci) byl straně nápomocen i právní radou atd.“* a contrario *„v odvolacím řízení půjde však o kritiku vydaného soudního rozhodnutí, zejména i po stránce právní, protože osnova ponechává v tomto řízení nucené zastoupení advokátem²⁶⁶“*. Na druhou stranu zákon přiznává možnost účasti na řízení jiné právní profesi a to prokurátorovi, byť prozatím v omezeném rozsahu a toliko z důvodu porušení zákona a to cestou mimořádného opravného prostředku – stížnosti pro zachování zákona (§55 ZLS).

²⁶⁴ Základy práva, Právníký ústav Ministerstva spravedlnosti, Praha, Orbis, 1958, str. 99

²⁶⁵ Částku 5.000,- Kč nelze v době vydání zákona považovat za bagatelní, neboť podle údajů ČSÚ průměrná mzda v roce 1948 činila 823,- Kč měsíčně.

²⁶⁶ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o zlidovění soudnictví, tisk 160

ZLS v podobě § 43 razí zásadu materiální pravdy, neboť podle něj „ I v soudním řízení sporném může soud provádět kterýkoliv důkaz z moci úřední; při svém rozhodování přihledne také ke skutečnostem, které stranami sice předneseny nebyly, vyšly však v řízení najevo jinak“. Takto nastolený trend potvrdila i judikatura, za příklad je možno uvést rozhodnutí krajského soudu v Praze z 26. května 1949, podle něhož v řízení o námitkách proti výpovědi z pachtovní smlouvy (§§ 571 a násl. c.ř.s.) lze do konce ústního jednání přednést i takové námitky, které původně nebyly uplatněny. Zásada soustředovací tu neplatí. Vypovídáný v této kauze podal proti výpovědi právně bezvýznamné námitky, v nichž tvrdil, že výpověď mu byla doručena opožděně. Tuto skutečnost přednesl teprve při ústním jednání o námitkách. Podle platné právní úpravy bylo třeba ve lhůtě k podání námitek podat veškeré námitky, jinak jsou opožděné. Okresní soud civilní v Praze a později i odvolací Krajský soud tuto praxi odmítl s následujícím zdůvodněním, neboť takovýto výklad „je příliš formalistický (...), není v souladu se zásadami ústavy 9. Května, ani se zásadami zákona o zlidovění soudnictví, který chce oprostít soudnictví od zbytečných formalit (...), odporuje právnímu přesvědčení lidu“²⁶⁷.

Zákon o zlidovění soudnictví jednak neodstranil právní dualismus a jednak pro komunistickou právní teorii zůstal řekněme „na půli cesty“, nicméně zákon samotný naznačil v konkrétních premisách směr, jímž se ubíraly kodifikační práce na osnově nového zákona o řízení ve věcech občanskoprávních²⁶⁸.

Komplexní úpravu občanského práva procesního reprezentoval až výše zmiňovaný zákon č. 142/1950 Sb., o řízení ve věcech občanskoprávních (dále jen „OSŘ 1950“), jehož 426 paragrafů se v oboru civilního procesu stalo výlučnými, nahrazujícími veškerou dosavadní úpravu.

Zákon reflektoval dosavadní změny v oboru obsažené již v zákonu o zlidovění soudnictví, svým pojetím se pak výrazně odchyloval od kontinentálně-evropských právních tradic a přikláněl se k civilnímu procesu SSSR. Vůdčí teoretickou premisou nového kodexu byla idea konstrukce občanského řízení jako řízení jednotného tak, aby jediný kodex upravoval jak řízení nalézací, tak řízení exekuční včetně dosavadního řízení konkursního. V řízení nalézacím bylo opuštěno od dosavadního rozlišení na řízení sporné a nesporné, aby tak mohla být nadále deklarována jednotnost civilního řízení²⁶⁹. Tyto snahy se projeví i

²⁶⁷ Srov. Rozhodnutí krajského soudu v Praze z 26. května 1949, Co XXIV 65/49 in Sbírká rozhodnutí československých soudů ročník 1949, Ministerstvo spravedlnosti, Praha 1950

²⁶⁸ Srov.: Eliáš J. Zlidovění soudnictví v civilním soudním řízení, Právník 1949, str. 331-338.

²⁶⁹ Blíže: Winterová, A. et al. Civilní právo procesní, 5. Aktualizované vydání, Linde Praha, 2008, str. 54-55

v právním názvosloví a to odstraněním rozdílu mezi termíny: 1. strana řízení (řízení sporné) a 2. účastník řízení (řízení nesporné) zavedením jednotného legislativního termínu - účastníci řízení²⁷⁰. Jak bude dále nastíněno nerozlišování řízení sporného a nesporného přineslo deformaci dosavadních zásad, neboť tyto pak obecně platily pro oba typy řízení promiskue. Následující výklad pokud nebude výslovně zmíněno jinak, platí pro řízení sporné.

Principy OSŘ 1950 pak výstižně shrnuje Zdeněk Nový a to tak, že „šlo o široce pojatý kodex obsahující úpravu i zvláštních druhů civilního procesu, například rozhodčího řízení nebo některých specifických otázek, jako je civilní právo procesní s mezinárodním prvkem. Zásada materiální pravdy se stala klíčovým principem a axiómem občanského soudního řízení. OSŘ 1950 tedy opustil instituty ztělesňující formální pravdu, jako např. rozsudek pro zmeškání. Dále OSŘ 1950 nadal prokurátora širokými oprávněními v občanském soudním řízení²⁷¹“.

Typickým znakem civilního procesu (sporného) kontinentálního typu by dle mého názoru měla být v co možná nejširším měřítku zásada nevměšování se veřejné moci. Civilněprávní vztah je založen především na kombinaci zásady autonomie vůle se zásadou vigilantibus iura. V případném sporu (řízení sporném) z tohoto vztahu pak na zásadě dispoziční, projednací a onus probandi. Jinými slovy pokud mi nebrání právní překážka k založení civilněprávního vztahu a já o své svobodné vůli tento vztah založím, přebírám pak plně práva a povinnosti vyplývající z tohoto vztahu. V případě sporu plynoucího z tohoto vztahu si mohu sám rozhodnout, zda svá práva uplatním u soudu, mohu soudní spor i ukončit, vzít svůj návrh zpět popř. již podaný návrh změnit, mohu určitý nárok uznat nebo se ho vzdát, případně uzavřít smír aj., zkrátka sporem disponovat - být dominus litis, ale především musím v případě, že chci u soudu uspět unést důkazní břemeno podle zásady affirmanti incumbit probatio a být tedy schopen jasně své nároky odargumentovat a svá tvrzení prokázat. Nová úprava toto pojetí zcela neguje.

Již sama zásada dispoziční byla výrazně oslabena²⁷². Ostatně komentář k OSŘ 1950 k tomu uvádí: „Řídila-li se v buržoasním civilním procesu dispozice procesním návrhem a procesními prostředky, které byly určeny k jeho ochraně, výlučně soukromým zájmem účastníků, omezuje socialistický proces dispoziční

²⁷⁰ Srov.: Bureš J. Účastníci v občanském soudním řádu, Právník 1951, str. 474-485.

²⁷¹ Nový, Z. Občanské právo procesní. In Bobek, M. – Molek, P.-Šimíček, V. (eds.) Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 519.

²⁷² Srov. Štajgr F. K nové jednotné úpravě civilněprocesních předpisů, Právník, 1949, str. 221-223

*volnost tam, kde by se octla v rozporu se zájmy socialistické zákonnosti*²⁷³. Typickým příkladem oslabení dispoziční zásady je § 76 OSŘ 1950, jež přikazuje soudu, aby nepřiznal účinnost vzetí návrhu zpět, uznání nebo vzdání se nároku a neschválil smír, jestliže se projev účastníka přičí zákonu nebo obecnému zájmu. V prvním případě je dikce jistě správná, neboť soud skutečně nemůže vydat rozhodnutí, které se přičí zákonu. Ale co v případě, kdy nepřizná soud projevu účastníka účinnost nebo neschválí smír a pokračuje v řízení z důvodu nesouladu tohoto projevu s obecným zájmem? V tomto případě účastníci řízení již nemohou plně disponovat řízením, neboť jsou vázáni postojem soudu a plně odkázáni na to, jak soud posoudí, co je obecný zájem. „*Obecnému zájmu se pak přičí smír (právní úkon), který, i když není v rozporu s donucujícím právním předpisem, přece jen svým dosahem nebo svými následky dostává se do rozporu se společenským řádem lidově demokratické republiky a její socialistickou výstavbou*²⁷⁴. Tento postoj je naprosto nepřijatelný a nbourává de facto princip právní jistoty. Zatímco v případě rozporu jednání účastníků s právní normou je tento možno opřít o ustanovení konkrétní normy a před zahájením sporu si stanovit případnou procesní strategii, odkaz na obecný zájem resp. společenský řád lidově demokratické republiky a její socialistické výstavby staví potenciální účastníky soudního sporu do situace, kdy si předem nemohou být jisti, co bude za obecný zájem považováno. Dobová literatura poskytuje pouze příkladný výčet situací, za kterých nelze schválit smír navrhovaný účastníky a to např. za situace, kdyby smírem byl účastníku přiznan bezpracný důchod nebo kdyby se smírem účastník zavazoval národnímu podniku, že mu zaplatí zažalovanou částku ve splátkách až v neúměrně dlouhé době²⁷⁵.

Dalším příkladem omezení dispoziční volnosti účastníků je již sama možnost zahájení sporu, kdy jednak § 6 odst. 3 OSŘ 1950 umožňoval prokurátorovi zahájit řízení v kterékoliv občanskoprávní věci, jestliže to vyžaduje zájem státu nebo pracujících a jednak dílčí ustanovení OSŘ 1950 (např. §§ 222, 232, 247, 283 odst. 1 o.s.ř.) umožňovala soudu zahájit řízení z úřední povinnosti, aniž by vyčkal návrhu účastníků a to v zájmu upevnění socialistických společenských poměrů. Stejně tak prokurátor mohl podat opravný prostředek (odvolání, stížnost) podle §§ 174 a 196 OSŘ 1950, ačkoli účastník opravný prostředek nepodal. Důvodová zpráva však narušení dispoziční zásady popírala,

²⁷³ Komentář k občanskému soudnímu řádu, díl první, Právní ústav Ministerstva spravedlnosti, Orbis 1957, str. 37

²⁷⁴ Tamtéž, str. 371

²⁷⁵ Blíže: Dr. Věra Kizlinková: Pochybnosti při výkladu a aplikaci ustanovení §§ 73 až 76 o.s.ř., in Socialistická zákonnost, r. 1953, str. 171 - 178.

naopak podle ní se této zásadě „*dává správná náplň v dnešním chápání, neboť jak účastníci, tak prokurátor spolupůsobí při zjišťování materiální pravdy*“²⁷⁶.

Se zásadou dispoziční pak úzce souvisí zásada projednací²⁷⁷. Zavedením jednotného civilního řízení byla i tato zásada prolomena, neboť se nově i v řízení dříve označovaném za sporné uplatňovala zásada vyhledávací na úkor právě zásady projednací. Pro totalitní režim, který si chce upevnit svojí pozici je příznačná zásada vyhledávací, někdy též nazývaná vyšetřovací či inkviziční, pro demokratický režim je pak příznačná zásada projednací. Toto lze dokumentovat i na historické paralele, kdy na jedné straně Obnovené zřízení zemské z roku 1627 vyznávalo zcela v duchu nastupujícího feudálního absolutismu důsledně zásadu inkviziční²⁷⁸, na straně druhé pak Obecný soudní řád, vydaný Josefem II. v r. 1781 uplatňoval ryzí zásadu projednací v duchu podpory kapitalismu a volné soutěže²⁷⁹. Před socialistickou procesní civilistikou stála tedy velká výzva a to kterou z výše zmíněných zásad aplikovat. Zda zásadu vyhledávací a deklarovat tak inkviziční charakter procesu nebo projednací a zbavit se tak vlivu na průběh řízení. Právní teoretici socialismu to vyřešili po svém, když konstruovali vizi, že socialistický civilní proces je vybudován na zásadě projednací, která však „*dostala v socialistickém civilním řízení nový obsah*“²⁸⁰. Socialistická právní teorie tak konstruuje projednací zásadu sui genesis, „*jejíž chápání odpovídá základním požadavkům socialistického demokratismu a zásadě materiální pravdy. V řízení nejsou aktivní jen účastníci, nýbrž také soud a prokurátor, pokud řízení zahájí nebo do něho vstoupí. Přitom činnost soudu (nebo prokurátora) nenahrazuje činnost účastníků: účastníci svou procesní činností shromažďují skutkový materiál (činí návrhy, tvrdí určité skutečnosti, dokazují je nebo vyvracejí) a soud se pouze stará o jeho úplnost. Nelze tedy projednací zásadu tak, jak ji chápe socialistický proces, směřovat ani s obdobnou zásadou, o níž hovoří buržoasní procesní teorie, ani se zásadou vyhledávací (vyšetřovací, inkviziční)*“²⁸¹. Zde je jednoznačně patrný příklon k sovětskému vzoru, neboť podle sovětské právní literatury je typickým znakem sovětského procesu „*prolnutí zásady projednací se*

²⁷⁶ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o zlidovění soudnictví, tisk 160

²⁷⁷ Specifická zásada uplatňující se v civilním řízení sporném. Spočívá v odpovědnosti procesních stran za náležité zjištění skutkového a důkazního materiálu. Účastníci řízení mají, podle této zásady, jednak povinnost tvrzení, tj. povinnost tvrdit skutečnosti rozhodné pro posouzení věci, jednak povinnost důkazní, tj. navrhnout důkazy ke zjištění tvrzených skutečností. Opakem je zásada vyhledávací či vyšetřovací, která se uplatňuje v civilním řízení nesporném. Zásada vyhledávací spočívá v tom, že předmět dokazování i způsob, jimž bude provedeno, určuje přímo soud.

²⁷⁸ Blíže: Malý, Karel a kol.: Dějiny českého a československého práva do roku 1945, 3. přepracované vydání, Linde Praha, 2003, str. 193-194.

²⁷⁹ Blíže: Tamtéž, str. 195-196.

²⁸⁰ Komentář k občanskému soudnímu řádu, díl první, Právnícký ústav Ministerstva spravedlnosti, Orbis 1957, str. 34.

²⁸¹ Tamtéž

snahou, zabránití zjišťování pouhé pravdy formální (juristické)²⁸²“. Podle sovětské nauky však nejde o součet zásady projednací se zásadou vyšetřovací, neboť při zásadě vyšetřovací jsou předmětem řízení strany a iniciativa pak patří soudu, na rozdíl však od sovětského procesu, kde projednávají spor strany samy, a to i za situace, kdy soud vyhledá z vlastní iniciativy ten či onen důkaz, nesmí ho však použít, nebyl-li předem diskutován se stranami. Strany se pak za těchto okolností nemohou stát předmětem procesu a je pak tedy plně zachována zásada projednací²⁸³. Toto je samozřejmě na první pohled nonsens, neboť předmětem sporu nemohou být za žádných okolností strany. Pro určení předmětu řízení je rozhodující, zda jde o řízení, které může být zahájeno jen na návrh, čili řízení sporné, v tomto případě je předmět řízení vymezen dispozitivními úkony účastníků anebo, zda jde o tzv. beznávrhové řízení, kdy je předmět řízení určen jen povšechně, neboť jím jsou různorodé záležitosti, kdy stanovení jejich okruhu závisí na konkrétní právní úpravě (např. způsobilost k právním úkonům)²⁸⁴. Navíc František Štajgr předchozí myšlenky o možném průniku zásady vyhledávací a projednací v zásadu sui genesis vyvrací, když říká *„(...) je třeba volit pro všechny druhy řízení jen jednu z těchto dvou zásad. A pouze vyhledávací zásada je v souladu s nynějším hospodářským a společenským k socialismu směřujícím řádem, který zveřejňuje i ty oblasti, které byly do nedávna považovány za oblasti ryze soukromých zájmů. Ona umožňuje soudu postavit tam, kde se před něj dostane otázka existence či neexistence soukromoprávního nároku nebo poměru, do cesty překážku zabraňující tomu, aby pod rouškou právního nároku bylo vymáháno něco, co je v rozporu s daným právním, hospodářským a společenským řádem. Vyhledávací zásada je jedním z prostředků, jimiž lze kontrolovat, zda soukromoprávní nároky jsou v souladu s veřejnými zájmy²⁸⁵“.*

Již několikrát byla zmiňována úloha prokurátora v civilním řízení. Ingerence prokurátora (státního zástupce) v civilním řízení není ničím neobvyklým a to jak v právní úpravě západoevropských zemích, tak i v naší současné právní úpravě²⁸⁶.

Specifikem úpravy bývalých socialistických zemí byla jednak v podstatě neomezená míra ingerence prokurátora do civilního řízení a jednak rozsáhlá míra pravomocí, jimiž byl prokurátor nadán.

²⁸² S. N. Abramov, V. P. Čapurskij a Z. J. Škudin, *Graždanskij process*, Právnícké nakladatelství ministerstva spravedlnosti SSSR, Moskva 1948, str. 48, rusky.

²⁸³ Tamtéž, str. 51

²⁸⁴ Blíže: Winterová, A.: *Civilní právo procesní*, 5. Aktualizované vydání, Linde Praha, 2008, str. 294-295

²⁸⁵ Štajgr F. *K nové jednotné úpravě civilněprocesních předpisů*, Právník, 1949, str. 221

²⁸⁶ Srov. § 35 zák. č. 99/1963, občanský soudní řád, ve znění pozdějších předpisů.

Svůj předobraz našla tehdejší úprava v právní v úpravě sovětské. Úloze a oprávnění prokurátora v sovětském civilním se věnuje již několikrát citovaná učebnice sovětského civilního procesu v kapitole VIII. nazvané „Účast prokuratury v civilním procesu“²⁸⁷. Fundamentem činnosti sovětské prokuratury byl článek 113 stalinské ústavy²⁸⁸, podle něhož „*Nejvyšší kontrolní moc nad správným prováděním předpisů všech lidových komisariátů a institucí jim podřízených, jakož i státních zaměstnanců a občanů SSSR, je svěřena prokuratuře SSSR*“²⁸⁹. Podle čl. 2 civilně procesního zákona RSFSR „*prokurátor je oprávněn zahájit řízení nebo do něj vstoupit v kterémkoliv období řízení, jestli podle jeho názoru to vyžaduje ochrana zájmů států nebo pracujících*“²⁹⁰.

Obecné zmocnění generálního prokurátora k zásahu do civilního řízení nalzáme v československé soudobé právní úpravě v § 6 ústavního zákona č. 64/1952 Sb., o soudech a prokuratuře, podle kterého povinností generálního prokurátora je „*nejvyšší dozor na přesné provádění a zachování zákonů a jiných právních předpisů všemi ministerstvy a jinými úřady, soudy, národními výbory, orgány, institucemi a úředními osobami, jakož i jednotlivými občany*“. Působení prokurátora v občanském soudním řízení upravoval § 6 OSŘ 1950, podle kterého měl-li prokurátor za to, že toho vyžaduje ochrana zájmů státu nebo pracujících, mohl v kterémkoli období vstoupit do řízení a byl pak oprávněn ke všem procesním úkonům, které mohl vykonat účastník podle stavu řízení. Prokurátor měl též možnost zahájit řízení vlastním návrhem, případně podat opravný prostředek, jak o tom bylo pojednáno výše. Důvodová zpráva k úloze prokurátora uváděla „*V našem právním řádu se důsledně uplatňuje zásada socialistické zákonnosti. Jednou ze záruk zachování zásady je možnost účasti prokurátora v civilním soudním řízení. Prokurátorovi se svěřuje posouzení, zda jde o konkrétní případ, kde zachování této zásady vyžaduje zvláštní péče se zřetelem k zájmům státu nebo pracujících. Zájem státu nebo pracujících rozumí osnova zájem lidově demokratického státu, který plní funkci diktatury proletariátu, a zájem dělnické třídy, která ve spojení s drobným a středním rolníkem buduje socialistický společenský řád*“²⁹¹.

Ferdinand Boura v článku nazvaném „Prokurátor v civilním řízení“ obsáhle rozebírá nutnost účasti prokurátora v civilním řízení. Vychází z odsouzení předchozí buržoazní právní úpravy, která podle něj nadržovala „měšťákům“ na

²⁸⁷ S. N. Abramov, V. P. Čapurskij a Z. J. Škudin, Graždanskij process, Právnícké nakladatelství ministerstva spravedlnosti SSSR, Moskva 1948, str. 116-128, rusky

²⁸⁸ Ústava SSSR, která byla přijata 5. prosince 1936, známá též jako Stalinova ústava.

²⁸⁹ Text převzat z: <http://www.departments.bucknell.edu/russian/const/36cons03.html>, volně přeloženo z anglického jazyka.

²⁹⁰ Text převzat z F. Boura, Prokurátor v civilním řízení, Právník, 1951, str. 98

²⁹¹ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o zlidovění soudnictví, tisk 160

úkor proletářů. Účast prokurátora by pak měla zaručit zamezení výhody „měšťáka“ vůči proletáři. Ovšem samotný prokurátor v civilním řízení podle Boury není zárukou nestranného výkonu práva, neboť pokud vystupuje prokurátor v buržoazním civilním procesu, není jeho účast v žádném případě zárukou demokratičnosti procesu. Zárukou demokratického socialistického řízení je pak podle Boury jediné kombinace socialistických právních norem v kombinaci s dozorem prokurátora²⁹². Otázky, které mě v souvislosti s výše volně citovanou úvahou napadají, jsou: 1. Proč jestliže soudobá právnícká literatura deklaruje úspěchy v překonání dosavadní, z jejího pohledu buržoazní úpravy a naprostou dokonalost nových socialistických norem, je pro komunisty třeba ještě dohledu prokurátora nad aplikací takových „dokonalých“ norem? 2. Pokud má někdo dohlížet na dodržování zákonnosti v civilním řízení, proč to má být právě prokurátor, tedy reprezentant státu a ne nezávislý (alespoň formálně) soudce?

Doslovná dikce § 6 odst. 1 OSŘ 1950 je poněkud zavádějící, neboť tato přiznává prokurátorovi oprávnění ke všem procesním úkonům, které může vykonat účastník řízení podle stavu řízení. Prokurátor sám však po vstupu do řízení nebyl účastníkem tohoto řízení a nemohl tak vykonávat dispozici předmětem řízení. Nemohl proto vzít zpět návrh na zahájení řízení, jestliže návrh nepodal sám, nemohl uznat nárok nebo se ho vzdát, nebo o něm uzavřít smír, neboť nešlo o jeho nárok. Vzhledem k postavení prokurátora, coby orgánu prokuratury, neměl způsobilost stát se subjektem hmotného práva či povinnosti, atak nemohl ustanovit za sebe zmocněnce. V případě procesních úkonů vázaných na osobu určitého účastníka nemohly tyto být prokurátorem provedeny. Prokurátor tak např. nemohl podat návrh na navrácení v předešlý stav pro zmeškání některého účastníka nebo návrh na osvobození určitého účastníka od soudních poplatků nebo záloh nebo na ustanovení zástupce pro něho. Prokurátor po vstupu do řízení byl nucen přijmout řízení ve stavu, v jakém se nacházelo v okamžiku jeho vstupu. Nebyl tedy oprávněn k procesním úkonům, které už podle stavu řízení v daném okamžiku nešlo vůbec provést, což mělo praktický význam zejména při počítání lhůt k podání opravného prostředku. Prokurátor, který dosud do řízení nevstoupil, nemohl prodloužit lhůtu k podání odvolání tím, že například za 10 dní po doručení rozsudku účastníkovi požádá o doručení rozsudku pro sebe v očekávání, že se mu lhůta k podání odvolání bude počítat ode dne, kdy byl rozsudek doručen jemu. Lhůta se tu prokurátorovi počítala ode dne doručení rozsudku účastníkovi. Obecně tedy platilo, že prokurátor vstupující teprve podáním opravného prostředku do řízení musel opravný prostředek podat ve lhůtě, která plynula aspoň jednomu z účastníků.

²⁹² F. Boura, Prokurátor v civilním řízení, Právník, 1951, str. 97-98

V případě vzdali-li se opravného prostředku účinně všichni účastníci oprávnění v daném případě k jeho podání dříve, než jej podal prokurátor, zaniklo i prokurátorovo oprávnění k jeho podání, neboť rozhodnutí už nabylo právní moci. Z výše zmíněného vyplývá, že ačkoliv prokurátor neměl po vstupu do řízení povinnosti účastníka, přece ho stíhaly následky zmeškání za stejných podmínek a se stejnými účinky jako účastníka²⁹³.

V případě podání návrhu na zahájení řízení prokurátorem podle § 6 odst. 3 OSŘ 1950, byl prokurátor účastníkem řízení. Právnícká literatura pak přikládá tomuto institutu význam v případech kdy „*oprávněné socialistické právnické osoby anebo občané nemají sami dostatek zájmu nebo příležitosti, aby uplatnili své nároky, ačkoliv je v obecném zájmu, aby se tak stalo*“²⁹⁴. Toto zdůvodnění však postrádá jakoukoliv logiku. Pokud fyzická či právnická osoba nemá zájem na uplatnění svých nároků, proč jim veřejnou mocí nutit pravý opak ve jménu obecného zájmu? Obecně přece platí zásada *vigilantibus iura* tedy, že každý si střeží svá práva a sám si tedy rozhodne, jak s nimi naloží, případně zda je uplatní. A argument nedostatku příležitostí k uplatnění nároků je už vůbec nesmyslný. Příležitost uplatnit své nároky musí mít přece každý, od toho ostatně slouží soustava soudů, popř. jiných orgánů, na které se může kdokoliv obrátit, má-li za to, že jsou jeho práva narušena. V případě, že tak nemůže učinit sám, má možnost využít institutu zastoupení, toliko však na základě vlastního rozhodnutí.

Ustanovení § 6 odst. 3 OSŘ 1950 neomezovalo oprávnění prokurátora na zahájení řízení, přesto v některých případech nebylo možno toto oprávnění prokurátorovi přiznat. Jednalo se například o oprávnění podat návrh na zahájení řízení o osvojení, neboť souhlas určitých osob, který je k osvojení nezbytně nutný, nemohl prokurátor vynutit, ani žádným svým úkonem nahradit²⁹⁵. Stejně tak nebylo přiznáno prokurátorovi oprávnění podat návrh na zahájení řízení v případě návrhu na rozvod manželství nebo o neplatnosti manželství a to z důvodu zájmu společnosti na zachování existujícího manželství. Protože vynucení uzavřít manželství s určitou osobou bylo v příkrém rozporu se socialistickou morálkou, nebyl prokurátor oprávněn podat návrh na povolení uzavřít manželství osobě nezletilé, stížené duševní chorobou nebo nedostatečně duševně vyvinuté²⁹⁶.

²⁹³ Blíže: Dr. Karol Bedrna: Účast prokurátora v konání podlé § 6 o. s. p., Právny obzor r. 1952, str. 814

²⁹⁴ Steiner, V. Občanské právo procesní v praxi soudů, Orbis: Praha 1958, str. 14.

²⁹⁵ A contrario prokurátor byl oprávněn na podání návrhu na zrušení osvojenického poměru.

²⁹⁶ Komentář k občanskému soudnímu řádu, díl první, Právníkový ústav Ministerstva spravedlnosti, Orbis 1957, str. 119

Jedním z případů, kdy prokurátor navrhoval zahájení řízení, byl návrh na propadnutí předmětu plnění podle § 36 odst. 2 OSŘ 1950. Zmíněné ustanovení opravňovalo prokurátora k podání návrhu, byl-li právní úkon neplatný z důvodu rozporu se zákonem nebo důležitým obecným zájmem, aby vyslovil, že to, co bylo plněno straně, která o neplatnosti věděla, propadá ve prospěch státu²⁹⁷.

Jak již bylo zmíněno výše, mohl prokurátor ve věci podat též opravný prostředek (stížnost, odvolání), popřípadě generální prokurátor návrh na obnovu řízení. Generální prokurátor disponoval navíc specifickým druhem opravného prostředku a to protestem. Toto oprávnění mu poskytoval § 3 ústavního zákona č. 64/1952 Sb., o soudech a prokuratuře, podle kterého mohl generální prokurátor podat u úřadu, národního výboru, orgánu nebo instituce, jejichž rozhodnutí nebo opatření má být odstraněno, protest. Rozhodnutí, proti němuž byl protest uplatněn, mohlo být odstraněno samotnou autoremedurou, a pokud se tak nestalo, musel o něm rozhodnout nadřízený orgán orgánu, který rozhodnutí vydal. Navíc ad absurdum proti rozhodnutí, jímž nebylo protestu generálního prokurátora vyhověno, mohl tento podat protest nový²⁹⁸.

Zásadní a zároveň nejvíce glorifikovanou zásadou civilního procesu pak byla pro komunistickou teorii práva zásada materiální pravdy. Byla to právě tato zásada, která sloužila komunistům k permanentnímu zdůrazňování pokrokovosti jejich ideologie. Zatímco výše zmíněné principy udávaly možno říci „pravidla procesu“, tj. jakým způsobem je proces veden, zásada materiální pravdy předurčovala samotnou podstatu procesu, tedy jak bude zjištěn skutkový stav. Správné zjištění skutkového stavu je nejvýznamnějším mezníkem pro rozhodnutí ve věci samé. Následná subsumpce, tedy podřazení příslušné právní normy pod daný skutkový stav podle zásady *iura novit curia*, je již pouhou pomyslnou „třešničkou na dortu“, neboť znalost platného práva a způsob jeho závazné interpretace a aplikace předmětem sporu není, vzhledem k tomu, že tyto soud získává mimo proces²⁹⁹. Těžiště sporu náleží v řádném a pokud možno co nejvíce pravdivém skutkovém zjištění stavu věci.

Sama podstata pravdy je složitá a je také předmětem mnoha filozofických směrů a koncepcí³⁰⁰. Obecná definice pravdy považuje pravdu za shodu

²⁹⁷ Nový, Z. Občanské právo procesní. In Bobek, M. – Molek, P.-Šimíček, V. (eds.) Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 529.

²⁹⁸ Institut protestu byl převzat ze sovětského práva, srovnej: . N. Abramov, V. P. Čapurskij a Z. J. Škudin, *Graždanskij process*, Právnícké nakladatelství ministerstva spravedlnosti SSSR, Moskva 1948, str. 393, rusky

²⁹⁹ Blíže: Winterová, A.: *Civilní právo procesní*, 5. Aktualizované vydání, Linde Praha, 2008, str. 84

³⁰⁰ Z hlediska formální logiky je možno o každém výroku (oznamovací větě) prohlásit zda je pravdivý anebo nepravdivý. Výroky u kterých nelze pravdu nebo nepravdu dokázat označuje formální logika jako hypotézy. Ovšem každá hypotéza musí být zákonitě pravdou nebo nepravdou jen tuto její vlastnost nelze prokázat. Ve Filozofii existuje několik teorií pravdy, mezi nejznámější

s objektivní realitou. Ideál každého soudního sporu je nalézt v rámci skutkového stavu věci pravdu absolutní. To je ovšem bohužel představa iluzorní. Sám Vyšinský jí vylučuje, když říká *„Požadování, aby soudem byla zjištěna absolutní pravda, jest nesprávné, neboť podmínky soudního řízení nutí soudce, aby řešil otázku ne se zřetelem zajistit absolutní pravdu, nýbrž se zřetelem zjistit maximální pravděpodobnost těch či oněch faktorů, podléhajících soudnímu oceňování (...). Soudní rozsudek skutečně představuje výraz toliko maximální pravděpodobnosti³⁰¹“*. Dělení na pravdu formální a materiální resp. objektivní spočívá v právu pouze v rozsahu a způsobu zjišťování skutkového stavu soudem. Neexistuje tedy pravda materiální a formální jako kategorie pravdy. Toto odmítá i Knapp když říká: *„Další pochybnost se týká atributů pravdy ve výše uvedených zásadách marxistického pojetí procesu, tj. kvalifikace pravdy jako „objektivní“ resp. „materiální“. Ve skutečnosti pojem „pravda“ nesnáší atributy: něco pravda buď je nebo není, není ale možné, aby něco bylo pravda víc než něco jiného a není ani možno, aby jedna pravda byla objektivní a jiná subjektivní, resp. jedna „materiální“ a jiná nikoliv. To, že je pravda objektivní, je dáno v pojmu pravdy samém a přímo z jejího pojmu vyplývá, že nemůže být subjektivní. (Subjektivní pravda je přesvědčení o pravdě, nikoli pravda sama.) Pokud jde o pravdu materiální, smysl této její kvalifikace spočíval v tom, že soudce při zjišťování pravdy není vázán žádnými formálními pravidly, není tedy např. povinen považovat za pravdivé to, co shodně vypověděli dva svědkové, a naopak nespokojit se s tím, tj. nepovažovat za pravdu, co vypoví znalec atd.³⁰²“*

Podstata principu materiální pravdy tkví v možnosti zjišťování skutkového stavu bez formálních zábran, zatímco princip formální pravdy je založen na dodržení určitých forem, na nichž záleží výsledek procesu. Zásada materiální pravdy byla stavěna do ostrého kontrastu s pro komunisty „buržoasní“ zásadou formální pravdy. František Štajgr k tomu uvádí: *„(...) formální pravda je taková pravda, k níž se dospělo způsobem, který nezaručuje dostatečné zjištění objektivní pravdy (...). Formální pravda tedy zpravidla je v rozporu s objektivní pravdou, materiální pravda je pravdou objektivní, vytvářenou v procesu³⁰³“*. Ještě více nesmiřitelně se vůči zásadě formální pravdy stavěla důvodová zpráva, podle níž *„Formální pravda nemá místa v lidově demokratickém soudním řízení³⁰⁴“*. Předobrazem naší úpravy byla opět úprava sovětská. Podle Vyšinského

patří: adekvátní známá též jako korespondenční teorie pravdy, koherenční teorie pravdy, konsensuální teorie pravdy či pragmatiká teorie pravdy.

³⁰¹ Vyšinskij, A. J. „Problema ocěnki dokazatělstv v sovětskom processe“, text převzat z: Pužman, J. Civilní proces v SSSR a teoretický rozbor jeho zásad, Právník 1950, str. 115

³⁰² Knapp, V.: Teorie práva, 1. Vydání. Praha, C.H.Beck 1995, str. 217

³⁰³ Štajgr, Fr., Materiální pravda v občanském soudním řízení, Orbis 1947, str. 13

³⁰⁴ Komentář k občanskému soudnímu řádu, díl první, Právnícký ústav Ministerstva spravedlnosti, Orbis 1957, str. 320.

„Sovětský soud směřuje k zjištění hmotné pravdy nebo jinými slovy skutečné pravdy. Proto je sovětský soud při rozhodování na příklad občanských věcí činný nejenom na základě údajů stranami předložených a nejenom z hlediska jejich vnějšího souladu s požadavky zákonnými, nýbrž z moci úřední vniká v pravou podstatu těch nebo oněch vztahů³⁰⁵“.

OSŘ 1950 zakotvoval zásadu materiální pravdy v §§ 1 odst. 2 a 59. Podle prvně zmiňovaného ustanovení *„(...) soud postupuje bez zbytečných formalit. Dbá o to, aby byl zjištěn skutečný stav věci, a spravedlivým rozhodováním upevňuje socialistickou zákonnost a vychovává občany k plnění jejich občanských povinností“*. Podle § 59 OSŘ 1950 *„soud postupuje v řízení z úřední povinnosti a vede je tak, aby byl zjištěn skutečný stav věci co nejúčelněji a nejrychleji“*.

Na rozdíl od všech až dosud zmíněných zásad civilního řízení se nedá zásadě materiální pravdy na první pohled nic vytknout. Tím, že soud není vázán důkazní činností účastníků a je oprávněn činit vlastní dokazování popř. odmítnout i nesporná tvrzení účastníků, pokud má o nich pochybnosti, je jistě ve prospěch zjišťování skutkového stavu. Na druhou stranu je na civilní řízení kladen požadavek účelnosti a rychlosti a neúměrně dlouhé dokazování řízení jen protahuje. Zásada materiální pravdy de facto znemožňovala koncentraci řízení, tu umožňoval OSŘ 1950 jen u řízení směnečného a šekového a při exekuci nemovitosti. Stejně tak bylo nemyslitelné, aby bylo možno vydat rozsudek pro zmeškání či pro uznání. *„Zákon vylučuje naprosto jasně jakoukoliv možnost k vydání rozsudku pro zmeškání. Soud nemůže a nesmí opřít svůj rozsudek o nějakou fikci pravdivosti přednesu přítomné strany nebo o fikci uznání žalovaného nebo vzdání se žalobcova. Důvodová zpráva k §§ 79-79 říká důrazně: „Nečinnost účastníka nemůže proto nikdy znamenat, že by soud některou skutkovou okolností mohl pokládat za pravdivou“. Že o.s.ř. pokládá rozsudek pro zmeškání za neslučitelný s principem materiální pravdy, vyplývá také z obecné části důvodové zprávy. „Ustanovení dosavadních civilních soudních řádů o prvním roku, o rozsudcích pro zmeškání, o důkazních prostředcích, o přísaze atd., svědčí jistě o přísné formálnosti měšťáckého práva“*. Z textu vyplývá tedy jasně, že občanský soudní řád rozsudky pro zmeškání nezná. Tento závěr vyplývá rovněž ze základních zásad socialistického procesního práva³⁰⁶.

Ve stínu doby zásada materiální pravdy nepředstavovala ani tak procesní zásadu jako ideologický prvek – dogma – které si komunistická teorie

³⁰⁵ Vyšinskij, A. J. Theorie soudních důkazů v Sovětském právu. Mír: Praha, 1950, s. 238

³⁰⁶ Boura F.: Rozsudek pro zmeškání a zásada materiální pravdy, Právník 1952, str. 233

vykonstruovala, aby tak mohla deklarovat svoji pokrokovost. I když V. Knapp kategoricky vyloučil kategorii subjektivní pravdy, přece jen konstruoval „*subjekt-objektový vztah*“. Knapp vychází z faktu, že soudce ve sporu rozhoduje na základě svých smyslů - svého subjektivního posouzení resp. „*podle svého přesvědčení o tom, co je pravdivé*³⁰⁷“. Jan Písko konstruuje ve své stati nazvané „*Důkazní řízení podle nového občanského soudního řádu*“ kategorii „*soudcovského přesvědčení*“. Podle něj „*soudcovské přesvědčení se tvoří na základě soudem vyšetřených a prozkoumaných skutečností, při čemž dospívá soudce k úsudku, co je zjištěno, co není zjištěno, co je pravda a co není pravda. Při tomto hodnocení důkazu se soudce neřídí nějakými předem danými předpisy o významu a váze určitého důkazu – takých předpisů náš nový občanský soudní řád vůbec nemá – nýbrž jen svým vnitřním přesvědčením*³⁰⁸“. Až potud nelze než souhlasit, neboť autor zde popisuje zásadu volného hodnocení důkazů. Ovšem autor dále tezi rozpracovává a uvádí „*Při nabývání soudcovského přesvědčení nejde jen o poznání toho, jak a proč se určitá událost stala, nýbrž i o schopnost zhodnotit význam této události správně, t j. ve shodě se zájmy společnosti. Z toho vyplývá, že správné chápání těchto souvislostí, z nichž se tvoří soudcovské přesvědčení, nelze oddělit od celku jeho myšlenek a názorů, jmenovitě jeho světového názoru, jeho politického a právního uvědomění*³⁰⁹“. Autor dále poukazuje na sovětskou právní vědu, podle které vnitřní přesvědčení soudců je definováno „*jako socialistické přesvědčení, které je v konkrétní věci vyjádřením jejich socialistického přesvědčení*“. „*Jedině v socialistické společnosti pro hodnocení důkazů soudcem platí, že při něm všechny okolnosti jsou posuzovány v zrcadle právních nároků pracujících tříd. Pak také výsledky volného hodnocení důkazů soudem jsou v souhlasu se socialistickým právním přesvědčením pracujícího lidu*³¹⁰“. V této souvislosti vyvstává otázka, zda existuje vůbec volné hodnocení důkazu za situace, kdy soudce je vázán světovým názorem, socialistickým přesvědčením a politickým uvědoměním, namísto svým nejlepším vědomím a svědomím a především právním řádem. Pokud bychom přijali tuto koncepci, jak by asi rozhodoval soudce v případě, že by veškeré důkazy osvědčovaly nárok určité osoby, ale samo přiznání tohoto nároku by bylo v rozporu s právním přesvědčením pracujícího lidu? Takto je v podstatě konstruována teorie formálních důkazů pro samotné jejich hodnocení soudcem, kdy soudce nevychází pouze z vypovídací hodnoty důkazů, nýbrž je nucen vycházet i z jejich formálního vyjádření ve vztahu k takovým právně irrelevantním

³⁰⁷ Knapp, V.: *Teorie práva*, 1. Vydání. Praha, C.H.Beck 1995, str. 218

³⁰⁸ Písko J.: *Důkazní řízení podle nového občanského soudního řádu*, Právník 1951, str. 243

³⁰⁹ Tamtéž, str. 244

³¹⁰ Tamtéž

kategoriím, jakými jsou socialistické přesvědčení či světový názor. Že se tak dělo i v každodenní rozhodovací praxi soudů, demonstruje mimo jiné případ, kdy žalobkyně napadla převod spoluvlastnického podílu na žalované, z důvodu ignorování jejího zákonného předkupního práva. Prvoinstanční soud žalobu zamítl s velice prazvláštním odůvodněním. Sice konstatoval, že předkupní právo žalobkyně bylo porušeno, konkrétně § 137 O.Z. 1950, ale i tak žalobu zamítl, neboť „keďže vraj výsledok tohoto porušenia zákona je v súlade s vôľou pracujúceho ľudu, lebo zájem žalovaných prevyšuje zájem žalobkyne, ktorá dom nepotrebuje; prvý žalovaný je triedne uvědomělým pracovníkem, úderníkom s návrhom na vyznamenanie, kým žalobkyň len formalisticky ľpie na svojom práve, takže rozhodnutím v jej neprospěch nevznikla žiadna krivda ani jej ani pracujúcemu ľudu³¹¹.“

A jak uvádí Z. Nový lze účelu soudního řízení „*bezpochyby dosáhnout i bez zásady materiální pravdy, za použití jiných zásad občanského soudního řízení, např. zásady projednací, dispoziční a volného hodnocení důkazů*³¹²“.

V opravném řízení rozlišoval OSŘ 1950 opravné prostředky řádné (odvolání a stížnost) a mimořádné (obnovu řízení a stížnost pro porušení zákona). Včas a řádně podané odvolání mělo účinek suspenzivní i devolutivní, aplikována byla zásada úplné apelace. Ačkoli OSŘ 1950 výslovně neupravoval zákaz reformace in peius, z ustanovení § 184 OSŘ 1950 plyne, že soud nemohl rozhodnout v neprospěch odvolatele a ve prospěch odpůrce, který odvolání nepodal. Činnosti odvolacího soudu vycházela z hranice rozsahu, ve kterém byl rozsudek soudu první stolice napaden. V rámci odvolacího řízení projednal odvolací soud věc ve prospěch toho, kdo se neodvolal³¹³.

Během platnosti OSŘ 1950 prošel tento kodex několika dílčími změnami, jež však na koncepci a zásady tohoto kodexu neměly v podstatě žádný vliv.

³¹¹ Srov.: Rozhodnutí Nejvyššího soudu z 2 března 1954, publikované pod č. 88 ve Sbírce rozhodnutí československých soudů ročník 1954.

³¹² Nový, Z. Občanské právo procesní. In Bobek, M. – Molek, P.-Šimíček, V. (eds.) Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 540.

³¹³ Blíže: Češka Zd., Rozsah přezkoumávání rozhodnutí soudu I. stolice vzhledem k vadám v občanském soudním řízení, Universitas Carolina, Iuridica, r. 1955, str. 39.

6. Koncepce vlastnického práva v Československu po roce 1948 aneb vlastnictví v lidové demokracii

In der gesellschaftlichen Produktion ihres Lebens gehen die Menschen bestimmte, notwendige, von ihrem Willen unabhängige Verhältnisse ein, Produktionsverhältnisse, die einer bestimmten Entwicklungsstufe ihrer materiellen Produktivkräfte entsprechen. Die Gesamtheit dieser Produktionsverhältnisse bildet die ökonomische Struktur der Gesellschaft, die reale Basis, worauf sich ein juristischer und politischer Überbau erhebt und welcher bestimmte gesellschaftliche Bewußtseinsformen entsprechen. Die Produktionsweise des materiellen Lebens bedingt den sozialen, politischen und geistigen Lebensprozeß überhaupt³¹⁴.

Pro přídomek názvu následující kapitoly jsem si záměrně vypůjčil název v té době „stěžejního“ díla Viktora Knappa³¹⁵. Jak již bylo ostatně předestřeno výše, jeden z nejdůležitějších institutů občanského práva dle tehdejší ideologie po roce 1948 představoval koncept socialistického vlastnictví³¹⁶, proto je mu v této práci věnována samostatná kapitola. Sám Knapp ve své výše zmíněné monografii cituje Kolganova a uvádí „*Vlastnictví je základnou společenských vztahů a vlastnické právo je odrazem těchto vztahů v psaných a nepsaných zákonech*“³¹⁷. O skutečnosti, jakou váhu komunisté přisuzovali koncepci socialistického vlastnictví, svědčí i fakt, že na diskuzi o Stalinových statích v jazykovědě konané dne 6. června 1951 na půdě Právnické fakulty Univerzity Karlovy tehdejší ministr spravedlnosti Dr. Štefan Rais jako přední úkol civilního práva výslovně uvedl důkladné objasnění otázek socialistického vlastnictví.

Vlastnické právo představuje dle tradiční koncepce ius civile všeobecné, přímé a výlučné právní panství, jehož předmětem jsou věci hmotné. Podstata vlastnictví jako všeobecného právního panství spočívá v celkovém, všeobecném a ničím neomezeném působení na věc. Jistá omezení z působení

³¹⁴ „*Ve společenské výrobě lidského života, vstupují lidé, nezávisle na jejich vůli do výrobních vztahů, které odpovídají určité fázi vývoje jejich materiální výrobní síly. Všechny tyto výrobní vztahy tvoří ekonomickou strukturu společnosti, skutečný základ, nad kterým se tyčí právní a politická nadstavba a které určité formy společenského vědomí odpovídají. Způsob výroby materiálního života, proces společenského života, politické a intelektuální vůbec*“. Volně přeloženo z německého originálu: Marx. K. Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Franz Duncker, Berlin 1859, text převzat z http://www.mlwerke.de/me/me13/me13_007.htm.

³¹⁵ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, 1952, 510 str.

³¹⁶ Pojem socialistické vlastnictví je možno vykládat jednak v širším slova smyslu, tj. jako obecné označení pro celkovou komunistickou konstrukci vlastnického práva, jednak v užším slova smyslu jako jednu z forem vlastnictví zahrnující státní a družstevní vlastnictví. Pokud není v této práci uvedeno jinak, je termínu socialistické vlastnictví použito v širším slova smyslu.

³¹⁷ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 22

na věc ovšem existují a to zejména tam, kde by výkonem vlastnického práva bylo zasahováno do práv jiných osob podle zásady „vlastnictví zavazuje“³¹⁸.

Již od časů starých Římanů bylo nejčastější analytické vymezení vlastnického práva tj. jako souboru dílčích práv, jimiž vlastník disponuje. Zejména se jednalo o oprávnění věc držet (ius possidendi), věc užívat (ius utendi), požívat (ius fruendi), volně s ní nakládat (ius disponendi), popř. jí zcizit (ius alienaci). Takto to činil i obecný občanský zákoník z roku 1811 v § 354, který pojal vlastnické právo jako oprávnění nakládat s věcí podle libosti³¹⁹.

Jak je patrné z úvodu kapitoly citované statě Marxova díla, Marx považuje vlastnické poměry pouze za právní výraz poměrů výrobních, kdy „všechna výroba je přivlastňováním předmětů přírody individuem uvnitř určité společenské formy a jejím prostřednictvím“³²⁰. Ostatně „bible komunismu“ jak lze označit Manifest komunistické strany k tomu uvádí: „Podstatou komunismu není odstranění vlastnictví vůbec, nýbrž odstranění buržoazního vlastnictví. Moderní buržoazní soukromé vlastnictví je poslední a nejúplnější obrazem vyrábění a přivlastňování výrobků, které tkví v třídních protikladech, na vykořisťování jedněch druhými. V tomto smyslu mohou komunisté shrnout svou teorii v jedinou větu: zrušení soukromého vlastnictví. Komunistům byla vytýkána snaha o odstranění osobně nabytého, vlastní prací získaného vlastnictví; vlastnictví, které je základem veškeré osobní svobody, činnosti a samostatnosti. Prací získané, řádně nabyté, vlastními prostředky získané vlastnictví! Mluvíte o maloburžoazním, maloroľnickém vlastnictví, které tu bylo před buržoazním vlastnictvím? To nepotřebujeme odstraňovat my, to odstranil a denně odstraňuje vývoj průmyslu. Nebo snad mluvíte o moderním buržoazním soukromém vlastnictví?“³²¹.

Komunistické pojetí vlastnictví se zákonitě muselo dostat do ostrého protikladu s klasickým na římském právu vybudovaným ius civile. Je třeba si uvědomit, že obě pojetí vycházejí ze zcela jiných předpokladů a cílů právní úpravy. Zatímco ius civile vychází z principů volné hospodářské soutěže, jejíž snahou je minimalizovat na nezbytně nutnou míru kognitivní právní normy tak, aby byla v maximální možné míře posílena ochrana soukromého vlastnictví a jejím prostřednictvím i směna výrobků (obchod) s co možná nejmenšími zásahy

³¹⁸ Kincl, J., Urfus, V., Skřejpek, M. Římské právo. 1. Vydání. Praha: C. H. Beck, 1995, str. 153-157.

³¹⁹ „vlastnictví, posuzované jako právo, jest oprávnění volně nakládati s podstatou i užitky věci a vyloučiti z toho každého druhého“

³²⁰ K. Marx, Ke kritice politické ekonomie, Praha 1953, str. 159

³²¹ Volně přeloženo z německého originálu K. Marx, B. Engels, Manifest der Kommunistischen Partei, (Karl) Dietz Verlag, Berlin. Band 4, unveränderter Nachdruck der 1. Auflage 1959, Berlin/DDR. S. 475

veřejné moci do těchto sfér, komunisté v duchu tezí marxismu-leninismu jdou zcela opačným směrem, když posilují kognitivní ustanovení s jednoznačným cílem a to direktivně řízenou ekonomikou spojenou s likvidací soukromého vlastnictví a jeho nahrazením jakousi celospolečenskou formou vlastnictví.

Podle Knappa „*podstatou vlastnictví v kapitalistické společnosti je kapitalistovo vlastnictví k výrobním prostředkům, tedy k objektivním podmínkám výroby, při čemž si však vlastník v zásadě přisvojuje i nezaplacenou cizí pracovní sílu, tedy se zřetelem k hospodářské basi tohoto vlastnictví si kapitalistický vlastník přisvojuje nadhodnotu, v čemž je pravé jádro jeho vlastnictví*³²²“. Knapp zde vychází z Venediktova, který konstatuje: „*Necht' by se kapitalistické vlastnické právo a zejména vlastnické právo samotného kapitalistického státu odívalo do jakýchkoli forem, zůstane toto právo vždy právem přisvojování nadhodnoty (...) jednotlivá práva (oprávnění), jež buržoasní zákoníky přiznávají vlastníkům, jsou pro kapitalistického vlastníka jen prostředkem k realizaci základního poměru co do přisvojení nadhodnoty*³²³“.

Vzorem naší úpravy se pak opět stává úprava sovětská. Sám Knapp si jako „nedostižný vzor“ pro svou zmiňovanou monografii vybral dílo již výše zmíněného sovětského právníka A. V. Venediktova³²⁴, jehož práce vyšla i v českém překladu³²⁵. Knapp konstruoval kategorii historicky určené formy vlastnictví závislé na výrobních poměrech v konkrétním stadiu společenském vývoje, neboť podle něj: „*Jiné je vlastnictví ve společnosti otrokářské, feudální, buržoasní, v naší společnosti na přechodu od kapitalismu k socialismu, a socialistické společnosti*“. „*Změní-li se třídní poměry ve společnosti, změní se i forma vlastnictví. Jinými slovy to znamená, že vlastnictví jakožto právní poměr se vyvíjí na základě rozvoje produktivních sil ve společnosti a vývoje společenských výrobních poměrů*³²⁶“. Knapp odmítá vlastnictví jako abstraktní nezávislý poměr, na vlastnictví je podle jeho názoru třeba hledět v jeho historickém kontextu, neboť „*obecný pojem vlastnického práva je v každé etapě vývoje lidské společnosti naplňuje specifickým obsahem – vlastnické právo jedné vývojové*

³²² Knapp V. *Vlastnictví v naší společnosti*, Právník, 1949, str. 302-303.

³²³ Venediktov A. V. *Státní socialistické vlastnictví*, Orbis, Praha 1950, str. 284 a násl.

³²⁴ Venediktov Anatolij Vasiljevič (1887-1959, Leningrad), právník, člen Akademie věd SSSR (1958), čestný pracovník vědy SSSR (1942). Vystudoval Ekonomickou fakultu petrohradského polytechnického institutu (1910) a Právníckou fakultu Univerzity v Petrohradu (1912). Venediktov přednášel v Ústavu obchodu a průmyslu (od roku 1916), a na petrohradském (leningradském) polytechnickém institutu (1919-1930). V letech 1944-1949 působil jako děkan Právnícké fakulty Leningradské státní univerzity. Venediktov psal o otázkách titulu, smluvních vztahů, historii právní úpravy průmyslu v SSSR a pomohl dát dohromady většinu občanských právních předpisů SSSR (1929, 1947-48). V roce 1949 mu byla udělena Stalinova cena. Pohřben je na hřbitově Serafimovskoe. Pamětní deska na jeho počest je na budově Právnícké fakulty Petrohradské státní univerzity. Volně přeloženo z ruského originálu: <http://www.encyspb.ru/ru/article.php?kod=2804015181>

³²⁵ Venediktov A. V. *Státní socialistické vlastnictví*, Orbis, Praha 1950

³²⁶ Knapp. V. *Vlastnictví v lidové demokracii*, Orbis Praha, str. 10

*etapy se liší od vlastnického práva jiné vývojové etapy*³²⁷. Podle Knappa se „vlastnictví mění revolucemi, každá revoluce směřuje proti stávající formě vlastnictví (francouzská revoluce nahradila vlastnictví feudální vlastnictvím buržoázním), všechny revoluce směřují proti určité formě vlastnictví³²⁸“.

V předcházejícím textu byly použity termíny vlastnictví a vlastnické právo. Většina odborné literatury ztotožňuje pojem vlastnictví s pojmem vlastnické právo³²⁹ anebo se faktickým rozdílem těchto termínů nezaobírá³³⁰. Pro následující výklad bude ovšem nezbytné jistý rozdíl mezi oběma termíny přeci jen udělat. Je nepochybné, že vlastnictví je právním vztahem se všemi jeho prvky, tj. subjekty, objektem a obsahem. I sovětská právní věda chápala vlastnictví jako „společenský vztah³³¹“. Vlastnictví je vztahem do jisté míry atypickým, neboť obecná definice právního vztahu uvádí, že tento je „společenským vztahem mezi nejméně dvěma³³² konkrétně určenými právními subjekty³³³“. V případě subjektů vlastnictví, coby právního vztahu, se však jedná o jejich infinitivní počet, neboť vlastnictví je vztahem vlastníka k absolutně všem ostatním lidem³³⁴. Předmětem právního vztahu je pak to, čeho se chování subjektů týká³³⁵. A konečně obsahem právního vztahu jsou subjektivní práva a právní povinnosti. Subjektivním právem se pak rozumí míra a způsob možného chování jeho subjektu, které objektivní právo dovoluje, zaručuje a chrání³³⁶. Právní povinností se pak rozumí právem uložená míra nutnosti (vynutitelnosti)

³²⁷ Tamtéž, str. 12

³²⁸ Tamtéž, str. 11-12. Knapp zde v podstatě cituje pasáže komunistického manifestu ve kterém se píše „Alle Eigentumsverhältnisse waren einem beständigen geschichtlichen Wandel, einer beständigen geschichtlichen Veränderung unterworfen“ a dále „Die Französische Revolution z.B. schaffte das Feudaleigentum zugunsten des bürgerlichen ab“. Srov.: K. Marx, B. Engels, Manifest der Kommunistischen Partei, (Karl) Dietz Verlag, Berlin. Band 4, unveränderter Nachdruck der 1. Auflage 1959, Berlin/DDR. s. 475

³²⁹ Sám Antonín Randa ve svém díle nazvaném příznačně Eigentumsrecht z roku 1893 používá termínů vlastnictví a vlastnické právo promiscue, když vlastnictví definuje: „Eigentumsrecht (Eigentumsrecht) ist durch das objektive Recht gewährte und durch dasselbe begrenztrechtliche Möglichkeit relativ vollster, unmittelbarer Herrschaft über eine körperliche Sache.“

³³⁰ Srov.: Občanské právo hmotné I. svazek - Marta Knappová, Jiří Švestka, Jan Dvořák a kol., 4. aktualizované a doplněné vydání, ASPI, str. 315.

³³¹ Srov.: D. M. Genkin, Sovětské občanské právo, díl I. Orbis, Praha 1953, str. 278

³³² Nutno podotknout, že právní řád znal i případ, kdy právní vztah mohl vzniknout mezi jedním subjektem a to v době, kdy se onanie posuzovala jako soulož s osobou téhož pohlaví podle § 129 trestního zákona č. 117/1852 ř.z.)

³³³ Gerloch, A. Teorie práva 4. upr. vyd. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007, str. 159

³³⁴ V odborné literatuře se však lze setkat i s názorem, že pojetí subjektů vlastnictví, coby nesčíselného počtu osob resp. celého ostatního lidstva je do značné míry fiktivní a že tradiční kontinentální nauka připoustí právní vztah mezi subjektem vztahu a jeho předmětem. Srov.: Boguszak, J., Čapek J.: Teorie práva, Codex Bohemia, Praha 1997, str. 97 ve Fiala J., Švestka J. Několik úvah nad pojetím právního vztahu, Právník 1968, str. 676. Nutno poznamenat, že tyto závěry jsou v ostrém protikladu s tehdejší teorií, podle které „Vlastnictví je tedy společenským vztahem. Je vztahem mezi lidmi a nikoli vztahem člověka k věci.“ srov.: D. M. Genkin, Sovětské občanské právo, díl I. Orbis, Praha 1953, str. 278.

³³⁵ Literatura rozlišuje předmět přímý, jímž se rozumí lidské chování, jímž se realizují práva a povinnosti stran, neboli chování subjektů podle svých práv a povinností a předmět druhotný tj. to, čeho se chování subjektů týká. Blíže např.: Občanské právo hmotné I. svazek - Marta Knappová, Jiří Švestka, Jan Dvořák a kol., 4. aktualizované a doplněné vydání, ASPI, str. 271 an.

³³⁶ Blíže: Občanské právo hmotné I. svazek - Marta Knappová, Jiří Švestka, Jan Dvořák a kol., 4. aktualizované a doplněné vydání, ASPI, str. 254 an.

určitého chování subjektu³³⁷. A právě obsah vlastnictví, coby právního vztahu, je podle mého názoru vlastním vlastnickým právem, tj. souborem oprávnění a povinností, o kterých bylo hovořeno výše. Ostatně i Knapp činí rozdílu mezi vlastnictvím a vlastnickým právem s tím rozdílem, že navíc ještě sám pojem vlastnictví chápe ve dvojitým smyslu a to jednak jako „*vztah materiálního vlastnictví ve smyslu právním*“ a jednak jako „*vlastnictví jako ideologický vztah mezi lidmi, který ovšem vychází ze základního vztahu hospodářského a obrazí jej v právní nástavbě*“³³⁸. Od pojmu vlastnictví je pak podle Knappa třeba odlišit pojem vlastnické právo ve „*smyslu subjektivním, tj. míry oprávnění vlastníka jako subjektu právního poměru vlastnického*“³³⁹. Knapp nejenom, že pomíjí povinnosti dané v souvislosti s výkonem vlastnického práva, ale navíc uzavírá celou stať věnovanou rozdílu mezi vlastnictvím a vlastnickým právem tezí o tom, že „*pokud jde o vlastnictví, je-li přesně pochopen vztah vlastnictví jako poměru materiálního a jako poměru ideologického, nemůže příliš vadit, použije-li se slova vlastnictví v poněkud nepřesném homonymickém významu*“³⁴⁰. Toto je podle mého názoru zcela mylný závěr, neboť důsledné rozlišování obou termínů má rozhodující charakter pro kategorizaci vlastnictví. Koncepce vlastnického práva založená na právu římském nerozlišuje mezi druhy vlastnictví v pravém slova smyslu, vlastnictví chápe jako jednotlivý celek - jediné vlastnictví, jež je všeobecným právním panstvím³⁴¹. Pokud jde o vlastnictví, coby právní vztah, lze jistě uvažovat o druzích vlastnictví v závislosti na subjektech a předmětu tohoto vztahu. Tak je například možno z hlediska subjektu dělit vlastnictví na vlastnictví fyzických či právnických osob resp. veřejnoprávních korporací, stejně tak je možno dělit vlastnictví např. k věcem movitým či nemovitým. Co však nesmí být za žádných okolností diferenciováno v závislosti na druzích vlastnictví, je obsah tohoto vztahu resp. vlastní vlastnické právo.

V demokratické společnosti musí mít stejná práva i povinnosti (vlastnické právo) vlastníci, ať už jím je kdokoliv a ať už se vlastnictví týká čehokoliv. A právě tento princip komunisté prolomili přísně hierarchickou výstavbou druhů ne vlastnictví, ale vlastnického práva samotného, kde se na pomyslném vrcholu tyčilo státní socialistické vlastnictví a až na samém chvostu se tísnilo opovrhované vlastnictví soukromé. Kategorizace a přísná hierarchizace vlastnictví (vlastnického práva) nebyla pouhou ideologickou floskulí, nýbrž zcela konkrétní a reálnou skutečností, neboť jak bude v dalším výkladu upřesněno,

³³⁷ Tamtéž str. 266 an.

³³⁸ Knapp. V. *Vlastnictví v lidové demokracii*, Orbis Praha, str. 25

³³⁹ Tamtéž

³⁴⁰ Tamtéž

³⁴¹ Srov.: Kincl, J., Urfus, V., Skřejpek, M. *Římské právo*. 1. Vydání. Praha: C. H. Beck, 1995, str. 157-161

jednotlivé formy vlastnictví, resp. vlastnického práva, měly vlastní specifický právní režim, jenž jim mimo jiné poskytoval rozdílnou míru ochrany³⁴². Ostatně tehdejší právní literatura zcela nepokrytě zdůrazňovala, že „*obsah vlastníckova práva není vždy stejný, je různý u různých druhů a forem vlastnictví*“³⁴³.

³⁴² Analogickou situaci znalo již římské právo a to ve vztahu ke koncepci kviritského resp. prétorského bonitárního vlastnictví. Oba druhy vlastnictví měly specifický způsob ochrany, zatímco kviritské vlastnictví, jehož subjekty byli římscí občané, bylo chráněno civilní žalobou, vlastnické vztahy osob, které nebyly římskými občany, nebyly původně chráněny vůbec, později námitkou prodané a tradované věci a až v pozdější době prétorskou publiciánskou žalobou, která v podstatě způsob ochrany obou druhů vlastnictví sjednotila.

³⁴³ Učebnice občanského a rodinného práva, Svazek I, Obecná část, Orbis, Praha 1955, str. 267

6.1. Ústavní základy vlastnického práva, typologie vlastnického práva

„Poučením pro správné chápání problematiky vlastnického práva v naší lidové demokracii je vývoj občanského a zejména vlastnického práva v SSSR. I tu se obracíme k nevyčerpatelnému zdroji zkušeností, kterým nám jsou dějiny SSSR“³⁴⁴.

Konfiskace, znárodnění, přijetí jednotného hospodářského plánu a vítězství marx-leninské ideologie to vše mělo zásadní význam pro formulování základů nejen vlastnických, ale i ekonomických vztahů po roce 1948 v Ústavě 9. května. Ústava se tak dostala do určitého schizofrenního postavení, kdy na jedné straně proklamuje ochranu drobného a středního podnikání a osobního, resp. soukromého vlastnictví a vychází tak ze zásad Ústavy 1920, na straně druhé provádí přísnou typologii a hierarchizaci vlastnického práva v závislosti na jeho druzích a tím předcházející zásadu neguje. *„Při juristické úvaze o vlastnictví v naší společnosti musíme vycházet ze základního zákona našeho státu, tj. z Ústavy 9. Května“³⁴⁵.* Ovšem nejsou to jen základní vztahy vlastnické, které Ústava upravovala, neboť v souladu s tezí budování socialismu Ústava 9. května zásadním způsobem normovala i základní ekonomické vztahy.

Ústava 9. května upravovala vlastnictví, resp. uspořádání ekonomických poměrů jednak v zákl. čl. XII, jednak v §§ 8,9,30 odst. 2 a předně v kapitole VIII. nazvané příznačně „hospodářské zřízení“. Vzhledem k hlavnímu interpretačnímu pravidlu nové ústavy obsaženému v § 171 bylo třeba při výkladu jednotlivých ustanovení vycházet z ústavy jako celku, tedy i z posledního odstavce úvodního prohlášení, podle kterého *„(...) všechno hospodářství slouží lidu a je vedeno tak, aby vzrůstal obecný blahobyt, aby nebylo hospodářských krisí a aby byl národní důchod spravedlivě rozdělován. Po této cestě chceme dojít k společenskému řádu, v němž bude úplně odstraněno vykořisťování člověka člověkem – k socialismu“³⁴⁶.* Poslední odstavec úvodního prohlášení neměl přímou závaznost jen pro další ustanovení Ústavy, ale i pro všechna ostatní právní ustanovení týkající se hospodářství. Sám Knapp k tomu uvádí: *„Nebylo by větší chyby, než považovati tyto věty za pouhou slavnostní „samomluvu zákonodárcovu“, kterýžto termín s oblibou razili blahé paměti buržoasní právníci. I tyto věty preambulu jsou normou, která zavazuje jako každá jiná, a mají vedle zmíněného již významu*

³⁴⁴ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 213

³⁴⁵ Tamtéž, str. 204

³⁴⁶ Text převzat z Ústava 9. Května, II. vydání, Orbis, vydalo Ministerstvo informací, 1948, str. 33

interpretačního povahu přímého závazku, což je pro vlastnické právo v naší společnosti obzvláště důležité³⁴⁷. Zde se opět projevuje klasický znak komunistického práva a to zcela nekonkrétně obecně a široce formulovaná kvazi právní ustanovení, pod něž je možno libovolně a naprosto účelově subsumovat jakékoliv jednání.

Úvodní prohlášení pak rozvádí základní čl. XII. Ústavy. Tento článek jednak v podstatě opakuje myšlenky obsažené v shora citované pasáži úvodního ustanovení zvl. v druhém odstavci zákl. čl. XII. s upřesněním, že vytčených cílů bude dosaženo jednotným hospodářským plánem a dále stanovuje základní předpoklady hospodářské soustavy ČSR, jimiž jsou: znárodnění nerostného bohatství, průmyslu, velkoobchodu a peněžnictví, pracovní vlastnictví k půdě podle zásady „půda patří tomu, kdo na ní pracuje, ochrana drobného a středního podnikání a nedotknutelnost osobního majetku. Důvodová zpráva označuje posledně jmenované principy za „*hlavní pilíře nové hospodářské soustavy*³⁴⁸“. Na tyto „hlavní pilíře“ pak navazovaly výše zmíněné §§ 8, 9 a 30 odst. 2 a v neposlední řadě celá kapitola VIII. Ústavy věnovaná hospodářskému zřízení. § 8 upravoval obecně nabývání vlastnictví, když podle něj „*v mezích obecných právních předpisů může každý občan nabývat na kterémkoli místě Československé republiky nemovitostí i jiného majetku a vykonávat tam výdělečnou činnost*“. Na první pohled je zářezující formulace „*v mezích obecných právních předpisů*“, neboť ústavně právní garance možnosti nabývat vlastnictví a vykonávat výdělečnou činnost, by měla být konkretizována toliko formou zákona³⁴⁹ a nikoliv zcela neurčitými a tedy i podzákonnými právními akty, které zákonodárce nazývá obecnými právními předpisy. Že se jedná o naprosto tendenční přístup, potvrzuje i sám Knapp, který k tomu uvádí: „*Že této svobodě majetkové u nás je třeba rozumět docela jinak než svobodě majetkové v buržoasních státech, není zajisté třeba vykládat. Tento rozdíl je vyjádřen právě těmi obecnými právními předpisy, jichž se § 8 dovolává. Tu jde samozřejmě o obecné právní předpisy, vydané lidově demokratickým státem, tedy z vůle pracujícího lidu a tyto právní předpisy upravují vlastnictví v duchu budování socialismu v naší republice*³⁵⁰“. § 8 omezoval nabývání vlastnického práva prostřednictvím obecných právních předpisů, § 9 resp. jeho 3. odst. tak činí opět velmi vágně a to pro změnu „*v zájmu celku*“. Zatímco odst. 1 § 9 o omezení soukromého vlastnictví toliko na základě zákona a odst. 2 o vyvlastnění pouze na

³⁴⁷ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 204

³⁴⁸ Srov. Důvodová zpráva k Ústavě 9. Května in Ústava 9. Května, II. vydání, Orbis, vydalo Ministerstvo informací, 1948, str. 108

³⁴⁹ Ústava sama omezovala nabývání věci do soukromého vlastnictví, srov. §158 odst. 1 a § 159 a nabývání věcí do vlastnictví lidových družstev, srov. § 148.

³⁵⁰ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 210

základě zákona a za náhradu s korektivem pro případ, kdy zákon výslovně stanoví, že se náhrada dát nemá, jsou převzaty z Ústavy 1920³⁵¹, odst. 3 bylo naprosté novum. Podle něho „*Nikdo nesmí zneužívat vlastnického práva ke škodě celku*“. O samotné podstatě zneužití vlastnického práva bylo již pojednáno³⁵². Sám Knapp chápe zmiňované ustanovení jako důsledek „*linie, že i soukromé vlastnictví, pokud bylo vůbec ještě v naší společnosti zachováno, musí být vykonáváno tak, aby sloužilo nejen vlastníkovi, ale všemu lidu (jde tu samozřejmě o soukromé vlastnictví k výrobním prostředkům)*“³⁵³. Zvláštním paradoxem Ústavy byla možnost nabytí vlastnického práva v rámci obecných právních předpisů, jeho omezení však bylo možné pouze zákonem. Pokud jde o omezení vlastnického práva, je třeba do celkového výčtu navíc zmínit jednak § 146 odst. 2 Ústavy, jenž omezuje výkon vlastnictví jednotným hospodářským plánem, neboť „*osoby fyzické i právnické jsou povinny přizpůsobit svou hospodářskou činnost jednotnému hospodářskému plánu*“ a jednak nejvšeobecnějším a zároveň nejvágnějším omezením, podle něhož má všechno národní hospodářství sloužit lidu, které nalezneme v předposledním odstavci preambulu a v zákl. čl. XII, odst. 2. § 30 odst. 2 pak stanovil za „*vlasteneckou povinnost každého občana podporovat udržování a zvelebování národního majetku a dbát o to, aby národní majetek nebyl zkracován a poškozován*“. Zde se opět projevuje nadvláda socialistického vlastnictví, neboť § 30 odst. 1 stanovil obecné povinnosti a to věrnost republice, zachovávání ústavy a zákonů a každému ve všem svém jednání dbát zájmu státu, odst. 2 pak doslova „*zejména*“, tedy přednostně stanovil shora uvedenou povinnost ve vztahu k národnímu majetku.

Základem systematiky vlastnictví byl § 146, který ve vztahu k subjektům vlastnického práva k výrobním prostředkům³⁵⁴ rozlišuje tři kategorie vlastnictví a to národní majetek, majetek lidových družstev a soukromé vlastnictví jednotlivých výrobců. Paralelně k tomuto ustanovení § 151 stanovoval tři sektory hospodářského podnikání a to veřejný (zejména podnikání státu a svazků lidové správy), družstevní (lidových družstev) a v poslední řadě soukromý.

³⁵¹ Srov.: § 109 odst. 1 a 2 zákona 121/1920 Sb. Z. a n. ze dne 29.2.1920, kterým se uvozuje ústavní listina Československé republiky

³⁵² Srov. kapitolu 8.2. této práce zvl. pozn. 26

³⁵³ Knapp, V.: Zneužití vlastnického práva, Právník, 89, 1950, s. 336- 337.

³⁵⁴ Výrobní prostředek (Produktionsmittel) je marxistický termín pro materiální statek používaný k výrobě bohatství - produktu, nejedná se tedy již o koncový produkt, ale o předmět, který může být použit při výrobě konečného produktu a to i opakovaně vč. formy meziprojektu. Patří sem dvě hlavní kategorie subjektů a to 1. nástroje práce (Arbeitsmittel) jako jsou např. továrny, nástroje, infrastruktura a 2. přírodní zdroje a suroviny (die Arbeitsgegenstände, die unmittelbar in der Natur vorgefundenen) jako jsou např. ryby, půda, skála aj. Srov.: K. Marx, Das Kapital, Band I, Kritik der politischen Ökonomie str. 193-195 in Karl Marx - Friedrich Engels - Werke, Band 23, s. 11-802, Dietz Verlag, Berlin/DDR 1962, text převzat z http://www.mlwerke.de/me/me23/me23_000.htm.

Pro bližší systematizaci jednotlivých forem vlastnictví tak, jak byly upraveny v Ústavě 9. května, nejprve vycházím z následující tabulky³⁵⁵, která třídí vlastnické právo z hlediska jeho subjektu a doplňuje ho formou poznámek pod čarou o možný předmět toho kterého vlastnického práva:

1. NÁRODNÍ MAJETEK³⁵⁶, který je ve vlastnictví buď

a) ve státním vlastnictví, vykonávaném³⁵⁷

1. státem
2. národními podniky

b) ve vlastnictví komunálním, vykonávaném

1. svazky lidové správy
2. komunálními podniky

2. MAJETEK LIDOVÝCH DRUŽSTEV³⁵⁸

3. SOUKROMÉ VLASTNICTVÍ³⁵⁹ k

1. soukromé vlastnictví drobných a středních podnikatelů k výrobním prostředkům
2. pracovní vlastnictví k půdě
3. osobní majetek mající za předmět především spotřební statky

Jak je patrné z výše uvedeného přehledu Ústava opouští koncepci nedílnosti vlastnického práva, kdy doposud jednotná forma vlastnictví, resp. vlastnického práva je nově důsledně a hierarchicky rozdělena, což se odráží i v právech samotných vlastníků. Knapp za hlavní dělicí kritérium považuje subjekt, „*jenž má právo užívat výrobních prostředků svou mocí a ve svém*

³⁵⁵ Tabulka převzata z Knapp V. Vlastnictví v naší společnosti, Právník, 1949, str. 304, doplněna a rozšířena o vlastní poznámkový aparát.

³⁵⁶ Předmět národního majetku determinoval jednak § 147 ústavy, podle něhož „*Národním majetkem jsou zejména také hospodářské hodnoty podle ustanovení zvláštních zákonů, rovněž jakýkoli veřejný statek, který slouží obecnému prospěchu*“. § 148 pak taxativně stanovil, co je výlučným předmětem národního majetku a to: „*nerostné bohatství a jeho těžba; zdroje energie a energetické podniky; doly a hutě; přírodní léčivé zdroje; výroba předmětů sloužících zdraví lidu; podniky čítající aspoň 50 zaměstnanců nebo osob v nich činných, nejde-li o podniky lidových družstev; banky a pojišťovny; veřejná doprava železniční a pravidelná doprava silniční a letecká; pošta, veřejný telegraf a telefon; rozhlas, televize a film*“. § 155 odst. 1 stanovil, že národním majetkem jsou i národní podniky.

³⁵⁷ Státní vlastnictví mohly vykonávat i jiné orgány např. správní úřady, státní podniky aj.

³⁵⁸ Předmětu majetku lidových družstev se ústava výslovně nevěnovala a to ani pozitivním či negativním výčtem, atak je třeba vyjít ze zbytkové klauzule, tedy, že vše co není obligatorně majetkem národním, může být majetkem lidových družstev.

³⁵⁹ Předmět soukromého vlastnictví vymezují §§ 158 a 159. První zaručuje jednak soukromé vlastnictví drobných a středních podniků do 50 zaměstnanců a jednak nedotknutelnost osobního majetku spolu s jeho příkladným výčtem a to: „*předmětů domácí a osobní spotřeby, rodinných domků a úspor nabytých prací, jakož i dědického práva na ně*“. Druhý vymezoval nejvyšší přípustnou výměru půdy, která mohla být v soukromém vlastnictví jednotlivce nebo spoluvlastníků nebo společně hospodařící rodiny a to na 50 hektarů, spolu s pracovním vlastnictvím k půdě, kdy zaručoval „*soukromé vlastnictví půdy u zemědělců, kteří na ni sami pracují do výměry 50 hektarů*“.

zájmu“, ten je buď kolektivní, představovaný „*kolektivem pracujících*“, či individuální, představovaný jednotlivými „*individu*“, jimiž je třeba rozumět i skupiny individuů např. spoluvlastníci, společníci či společnosti, tedy pokud nejsou kolektivy pracujících³⁶⁰.

Pokud jde o vlastnictví představované kolektivními subjekty (socialistické), byl to jednak stát, coby „*představitel a orgán obecného kolektivu pracujícího lidu*“ a jím reprezentované vlastnictví státní, coby vyšší forma vlastnictví na straně jedné a lidová družstva, coby „*užší kolektiv*“ a tedy nižší forma vlastnictví na straně druhé³⁶¹.

Podle § 149 odst. 1 Ústavy veškerý národní majetek byl zásadně v rukou státu. Toto právní ustanovení bylo však v příkrém rozporu se samotnou marxistickou doktrínou, podle níž je za vlastníka národního majetku považován všechen pracující lid³⁶². Knapp tuto disonanci interpretoval tak, že lid je subjektem národního majetku jako takového a stát je pak oprávněn s tímto majetkem nakládat, neboť podle něj: „*Při státním vlastnictví k národnímu majetku je tedy skutečným subjektem vlastnictví pracující lid, je to tedy kolektivní vlastnictví všeho pracujícího lidu, který je v právních vztazích vlastnických representován lidově demokratickým státem*“³⁶³.

Stát podle § 150 Ústavy spravoval národní majetek sám³⁶⁴ bezprostředně svými orgány bez právní subjektivity, sem je možno zařadit i výše zmíněné státní podniky - ty však byly v té době spíše ojedinělou formou výkonu státního vlastnictví³⁶⁵ nebo prostřednictvím národních podniků. O národních podnicích bude pojednáno v následující kapitole věnované omezování vlastnického práva. Podle § 149 odst. 2 Ústavy části národního majetku, které *nebyly celostátního významu a sloužili veskrze nebo převážně obyvatelstvu některého správního celku (obce, okresu, kraje), mohli být v rukou svazků lidové správy (komunální vlastnictví)*. Z dikce tohoto ustanovení by se mohlo zdát, že se snad jednalo o samostatnou formu vlastnictví. Tuto tezi navíc zintenzivňoval §

³⁶⁰ Blíže: Knapp V. Vlastnictví v naší společnosti, Právník, 1949, str. 305

³⁶¹ Blíže: tamtéž

³⁶² Ostatně i sovětská stalinská ústava v článku 5. považovala socialistické vlastnictví za společný majetek všeho lidu.

³⁶³ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 253, blíže: J. Kuklík a kol. Vývoj česko-slovenského práva 1945-1989, Linde Praha 2009, str. 539-540.

³⁶⁴ Jednalo se o situaci, kdy stát spravoval národní majetek přímo svými orgány, které nebyly samostatnými právními osobami, neměli tedy právní subjektivitu, nejednali vlastní mocí ani jménem, ale jménem a mocí státu. Tato správa byla upravena zejména vl. nař. č. 200/50 Sb. o správě národního majetku ústředními úřady.

³⁶⁵ Státním podnikem byly např. státní veřejné nemocnice. Zestátnění nemocnic bylo provedeno zákonem č. 185/1948 Sb., o zestátnění léčebných a ošetrovacích ústavů a o organizaci státní ústavní léčebné péče. Nemocnice zmíněným zákonem přešly se všemi právy a závazky do vlastnictví státu a vrchní dozor nad nimi mělo ministerstvo zdravotnictví. K nezpůsobilosti státních veřejných nemocnic být stranou v soudním řízení srov.: Rozhodnutí krajského soudu v Ostravě z 19. ledna 1950, R IV 235/49, publikované pod č. 219 ve Sbírce rozhodnutí československých soudů, ročník 1950, vydané Ministerstvem spravedlnosti v Praze.

156 Ústavy, podle nějž „*Hospodářství svazků lidové správy vedou národní výbory. Toto hospodářství nebo jeho části mohou být organisovány ve formě obdobné národním podnikům*“. Ústava tedy doslovně jednak zakotvovala komunální vlastnictví, coby samostatný a samosprávný majetek oddělený od státního majetku, jehož subjekty byly svazky lidové správy a co více zakotvovala bipolární postavení národních výborů, coby orgánů státní moci a orgánů disponujících majetkem svazků lidové správy. Realita byla však zcela opačná a uvedená právní ustanovení činila obsolentními. Už Venediktovrazil doktrínu o tom, že státní socialistické vlastnictví „*tvoří bez výjimky veškeré státní majetky, at' jsou ve vedení kohokoliv, jednotnou podstatu státního socialistického vlastnictví. Jednotlivé státní orgány jen spravují přidělené jim části této jednotné podstaty, nejsou však jejich vlastníkem*³⁶⁶. Z této teze vycházela ostatně i sovětská stalinská Ústava, která v článku 6 prohlašovala „*státem organizované zemědělské velkopodniky (sovchozy, strojně traktorové stanice atp.), jakož i komunální podniky a základní bytový fond ve městech a v průmyslových oblastech*“ za „*státní vlastnictví, tj. společný majetek všeho lidu*“. Soudobá československá právní literatura ani v tomto případě nevyšla ze stínu svého sovětského vzoru, a tak Knapp učinil přítrž všem shora uvedeným právním konstrukcím, když uvedl: „*Lidově demokratický stát je vnitřně jednotný, není v něm dělení moci ve starém smyslu montesquieuovském, nýbrž jest jen jediná a jednotná lidová státní moc, není v něm územní samosprávy, nýbrž orgány lidové správy jsou vykonavateli moci státní (...) stát jako vlastník je zároveň vykonavatelem státní správy, což by mutatis mutandis musilo platit i pro svazky lidové správy. Lidové orgány (...) nejsou vykonavateli své vlastní samosprávné moci, nýbrž jednotné moci státní. A konečně lidové orgány nejsou samostatnými orgány samostatných kolektivů pracujícího lidu, nýbrž jsou jen organickými součástmi státu, jakožto nejvyššího představitele všech pracujících*³⁶⁷. Na základě těchto argumentů dospěl Knapp k závěru, že komunální vlastnictví je pouze species vlastnictví státního³⁶⁸. Aby nebylo do budoucna ponecháno nic náhodě, byly zákonem č. 279/1949 Sb. ze dne 19. 12. 1949, O finančním hospodaření národních výborů tyto zcela napojeny na státní rozpočet³⁶⁹.

Kolektivní vlastnictví představované „užším kolektivem“ tedy vlastnictví, jehož subjektem bylo družstvo, bylo ústavně zakotveno v § 157 odst. 1, který lidová družstva charakterizoval jako „*sdružení pracujících k společné činnosti*,

³⁶⁶ Venediktov A. V. Státní socialistické vlastnictví, Orbis, Praha 1950, str. 25

³⁶⁷ Blíže: Knapp V. Vlastnictví v naší společnosti, Právník, 1949, str. 306

³⁶⁸ Tamtéž str. 307

³⁶⁹ § 4 odst. 1 tohoto zákona doslovně uváděl „*Rozpočetní výdaje a příjmy národních výborů jsou výdaji a příjmy jednotného rozpočtu státního*“. Vládní nařízení č. 90/1950 Sb. výslovně považuje národní výbory za „*správce národního majetku*“.

jejímž účelem je zvýšit životní úroveň členů i ostatního pracujícího lidu, nikoli však dosáhnout co nejvyššího zisku z vloženého kapitálu. Odst. 2 pak deklaroval podporu státu lidovému družstevnictví a to „*v zájmu rozvoje národního hospodářství a blahobytu*“. Přídomek „*lidové*“ dával družstevnictví zcela nový obsah a cíl, diametrálně odlišný od těch, které charakterizovali družstevnictví v jeho vývoji od 19. století³⁷⁰. Ostatně v citovaném ustanovení § 157 odst. 2 Ústavy, které by se na první pohled mohlo zdát jako pouhý deklarovaný cíl právní úpravy, je třeba podle Knappa vidět povinnost lidového družstva ve vztahu „*k dílčím úkolům, které jsou lidovému při naší výstavbě socialismu dány*“³⁷¹. Lidová družstva se tak měla nově stát především účelovým prostředkem převodu soukromého vlastnictví do vlastnictví družstevního resp. státního. Tento postup není žádné novum, již Engels v dopise Bebelovi v roce 1855 píše „*Že při přechodu ke komunistickému hospodářství budeme muset jako přechodného článku široce používat družstevní výroby, o tom jsme Marx ani já nikdy nepochybovali*“³⁷². Ostatně již při přípravě znárodnovacích dekretů se jasně ukázal negativní postoj komunistů vůči družstevnictví v kontrastu s možností mít majetek přímo ve státním vlastnictví a to za situace, kdy Demokratická strana a Lidovci se snažili zmírnit rozsah znárodnění právě s poukazem na možnost využití role družstevnictví³⁷³. Lidové družstvo co do právní formy bylo právnickou osobou a vykonávalo vlastnictví přímo a svým jménem. *K předmětu vlastnictví lidových družstev srov. poznámku č. 45.*

Dalšími kategoriemi vlastnického práva dle Ústavy 9. května byly „*soukromé*“ a „*osobní*“ vlastnictví³⁷⁴. Pro další výklad bude nutné předně odlišit pojem a výraz „*soukromé vlastnictví*“.

Pojem soukromé vlastnictví³⁷⁵, vymezuje obecně subjekt vlastnického práva odlišného od státu, či jiné veřejnoprávní korporace (obce, kraje), popř. právnické osoby. Komunistickou doktrínou používaný výraz „*soukromé*

³⁷⁰ Družstevnictví se v českých zemích rozvíjelo od druhé poloviny 19. století. Prvním právním předpisem, který problematiku družstevnictví upravoval byl spolkový patent č. 253/1852 ř.z. Následoval pak družstevní zákon (zákon o hospodářských a výrobních společnostech) č. 70/1873, který družstva charakterizoval jako „*svépomocná spolčení s neuzavřeným počtem členů, jejichž účelem je podporovat živnost nebo hospodářství svých členů*“ a zároveň otázku družstevnictví vyloučil z působnosti shora uvedeného spolkového patentu.

³⁷¹ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 354

³⁷² K. Marx - B. Engels, Vybrané spisy II, Svoboda 1950, str. 35

³⁷³ Kuklík, J., Mýty a realita takzvaných Benešových dekretů, Linde, Praha 2002, str. 330

³⁷⁴ Oba termíny jsou si navzájem velmi podobné a i dnes se termínu osobní vlastnictví používá jak v hovorové mluvě, tak i v právní terminologii pro označení předmětu v soukromém vlastnictví, např. zákon č. 72/1994 Sb. zavádí termín „*byť v osobním vlastnictví*“.

³⁷⁵ Podle O. Šika se soukromé vlastnictví se „*projevuje jako určité množství individuálních práv určitých subjektů nakládat podle své vůle s určitými výrobními prostředky (jež proto z hlediska tohoto právního vztahu jsou zároveň v tom kterém sledovaném okamžiku majetkem těchto subjektů), avšak tyto individuální projevy jsou jenom vnějšími projevy určitého historicky daného, ve své podstatě dlouhodobě se opakujícího, společenského ekonomického procesu*“. Srov.: O. Šik, Ekonomika zájmy politika, NPL, 1962, str. 273-27

vlastnictví“ představoval dle tehdejší teorie nesocialistickou a tedy nižší formu vlastnictví k výrobním prostředkům, naproti tomu „osobní vlastnictví“ od socialistického práva odvozenou formu vlastnictví, jehož zdrojem je práce a z ní plynoucí odměna za práci s cílem je uspokojovat výhradně osobní potřebu vlastníka a jeho rodiny, jehož subjektem může být pouze občan tj. fyzická osoba³⁷⁶.

Byť soukromé vlastnictví bylo neslučitelné s marxistickou doktrínou, jeho dočasné „strpění“ bylo určitou taktickou nutností. Komunisté si nemohli dovolit okamžitě toto vlastnictví eliminovat, neboť se oprávněně obávali širší společenské nevole vůči tomuto kroku, atak hledali schůdný způsob, jak tento typ dočasně začlenit do struktury jejich pojetí vlastnických vztahů. Knapp k tomu nepokrytě uvádí *„Soukromé vlastnictví se jasně s myšlenkou socialismu nesnáší a je odsouzeno k zániku. Bylo by ovšem nesprávné přehlížet, že soukromé vlastnictví u nás ještě existuje a že jeho náhlé, papírové zlikvidování by byla chyba, která by naší cestě k socialismu nijak neprospěla“*³⁷⁷. Knapp používá výrazu „papírové zlikvidování“³⁷⁸, neboť i jemu muselo být jasné, že pojem soukromé vlastnictví nelze zlikvidovat, pouze výrazově, tj. změnou terminologie ho transformovat v osobní vlastnictví a to jeho omezením co do objektu a subjektu vlastnictví. Ideologicky se komunistická doktrína vyrovnala s existencí soukromého vlastnictví k výrobním prostředkům s odkazem na jeho rozdílný obsah v nové společnosti, na rozdíl od společnosti buržoasní. Nově tak soukromé vlastnictví bylo pod kontrolou dělnické třídy, jež využívala státní moci k likvidaci *„absolutní libovůle soukromého vlastníka, klade meze jeho individuální ziskuchtivosti a nutí ho k tomu, aby i on využíváním výrobních prostředků, které má ve svém vlastnictví, nesledoval pouze své soukromé ziskové zájmy, nýbrž aby pomáhal při budování socialismu, ať se mu to líbí nebo ne“*³⁷⁹. Hlavní negativum soukromého vlastnictví bylo z dnešního pohledu úsměvně spatřováno v zájmu soukromého vlastníka³⁸⁰ v „přisvojováním nadhodnoty a sobeckém

³⁷⁶ K pojmu osobní vlastnictví blíže: V. Čížková, Vývoj pojetí osobního vlastnictví v československém právu, in. Vznik a vývoj socialistického práva II. Část, UK Praha, Praha 1976

³⁷⁷ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 386

³⁷⁸ Ústava ČSSR z roku 1960 nazývána též ústavou vítězného socialismu se již o soukromém vlastnictví nezmiňuje, připouští pouze drobné soukromé hospodářství v mezích socialistické hospodářské soustavy, založené na osobní práci a vylučující vykořisťování pracovní síly, Srov. čl. 9 ústavního zákona č.100/1960 ze dne 11. července 1960.

³⁷⁹ Tamtéž

³⁸⁰ Knapp navíc diferencoval soukromé vlastnictví na „soukromé kapitalistické vlastnictví“ a „vlastnictví drobných výrobců“. Drobné výrobce prezentoval jako subjekty, které byly v minulosti „zatlačovány až na samotnou periferii buržoasie, až k určitým sympatiím k boji dělnické třídy“. Celý výklad ovšem zakončuje tezí, že „i forma soukromého vlastnictví drobných výrobců v socialistické společnosti nemá místo a že je odstraňována.“ Srov.: Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 388-389

zvyšování své vlastní životní úrovně“ namísto „rozmnožování a zlepšování osobní konzumace kolektivu pracujících³⁸¹“.

Osobní vlastnictví bylo pak soudobou literaturou charakterizováno jako jisté beneficium pro pracující *„kteří se podílejí na výrobě a berou za to odměnu v poměru, jak k ní přispěli, opatřují spotřební předměty, jimiž zabezpečují a zvyšují svou hmotnou a kulturní existenci. Tyto předměty přecházejí do jejich vlastnictví, ale jsou určeny především spotřebě a ne výrobě anebo i výrobě, ale pro bezprostřední osobní spotřebu (např. šicí stroj v domácnosti)³⁸²“.*

³⁸¹ Tamtéž str. 388

³⁸² Právnícká příručka, kolektiv autorů, Orbis 1958, str. 249

6.2. Pojetí vlastnictví podle Občanského zákoníku 1950

Ústava 9. května vstoupila v účinnost ještě za platnosti občanské zákoníku z roku 1811. Koexistence těchto dvou z hlediska vlastnictví naprosto neslučitelných právních norem, byla řešena ve prospěch Ústavy a to prostřednictvím již zmíněného interpretačního pravidla³⁸³ a to až do 1. 1. 1951 tedy do data, od kterého začal platit nový občanský zákoník.

Nový občanský zákoník č. 141/1950 Sb. vzešlý z procesu právníkové dvouletky upravoval vlastnické právo již v souladu s Ústavou 9. května v hlavě VII. konkrétně v §§ 100 až 154. §§ 100 až 106 navazovaly na ústavní diferenciaci vlastnického práva. Podle Knappa úprava v občanském zákoníku „*vychází z občanskoprávních hledisek, takže systematika je tu provedena poněkud jinak, nežli v ústavě a je pro potřeby právníkové uvažování jasnější a pregnantnější nežli systematika ústavy, která vychází především z momentů ekonomických*“³⁸⁴.

Zákon vyšel z tripartizace vlastnického práva, když rozlišoval statní socialistické vlastnictví, vlastnictví osobní a vlastnictví soukromé. Socialistické vlastnictví představující „nedotknutelný zdroj bohatství a síly republiky a blahobytu pracujícího lidu“ upravoval § 100 a to buď ve formě státního či družstevního vlastnictví (§101). § 102 stanovil výlučnost státního socialistického vlastnictví ve vztahu k národnímu majetku, což v kontextu s následujícím § 103 odst. 1, který stanovoval, že část národního majetku může být svěřena národním a komunálním podnikům či jiným právníkým osobám, znamenalo definitivní právní konec komunálního vlastnictví coby samostatné formy vlastnictví. Jisté omezení dispozice zejména pak zcizování věcí v socialistickém vlastnictví představoval § 104, který toto omezoval pouze na rámec obvyklého hospodaření, jinak pouze na případy, kdyby tak stanovil zvláštní právní předpis³⁸⁵. Tímto byla výrazně posílena ochrana majetku v socialistickém vlastnictví a rovněž právní garance nemožnosti převodu národního majetku v majetek soukromý či osobní. Nedotknutelnost osobního vlastnictví spolu s jeho demonstrativním vymezením zakotvoval § 105, když podle něj předmětem tohoto vlastnictví byly „*zejména předměty domácí a osobní spotřeby, rodinné domky a úspory nabyté prací*“. Ona výše zmíněná proklamace nedotknutelnosti osobního majetku byla však v kontextu celého systému vlastnictví značně pofiderní. Stačilo pouze, aby samotná povaha věci tj. předmětu vlastnictví byla posouzena jako výrobní

³⁸³ Srov. § 171 odst. 3 zákona 150/1948 Sb.

³⁸⁴ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha, str. 210

³⁸⁵ Tímto předpisem byl zejména zák. č. 103/1950 Sb.

prostředek a rázem se změnil i právní režim, ve kterém se subjekt dříve osobního vlastnictví ocitl, a o nějaké nedotknutelnosti již nemohla být řeč.

Komunistickou ideologií pohrzané soukromé vlastnictví upravoval § 106, jenž suše konstatoval, že „soukromé vlastnictví se spravuje ustanoveními danými pro právo vlastnické, pokud z nich neplynulo, že platí jen o vlastnictví socialistickém nebo osobním. Kontinentální tradici a to i navzdory sovětské právní úpravě³⁸⁶ zachovával, alespoň formálně § 107, jenž vymezoval vlastnictví po obsahové stránce a to tak, že „*vlastník smí s věcí v mezích právního řádu nakládat, jí požadovat od každého, kdo jí má neprávem v své moci, a neoprávněnému zásahu se opřít*“. Takto široce vymezený obsah vlastnického práva a s tím spojené vlastnické svobody neměly v soudobé realitě místo. Že se jednalo pouze o formální vyjádření, jasně dokazuje text soudobé učebnice práva, podle které „*V naší společnosti vlastnictví omezené není. (...) V naší společnosti působí objektivní ekonomický zákon plánovitého, proporcionálního rozvoje národního hospodářství, který umožňuje a vyžaduje, aby naše národní hospodářství bylo řízeno státním plánem rozvoje národního hospodářství. To má vliv i na vlastnické právo, které – pokud jde o výrobní prostředky a vyrobenou produkci – není možno realizovat libovolně, nýbrž toliko ku prospěchu všeho lidu, v souladu se státním plánem rozvoje národního hospodářství a s generální linií výstavby socialismu*³⁸⁷“. § 110 stanovil subsidiaritu občanského zákoníku ve vztahu k vlastnictví k půdě, neboť občanský zákoník platil pouze podpůrně tam, kde, chyběla speciální úprava. Z dikce § 110 by se mohlo zdát, že se snad jedná o samostatnou kategorii vlastnického práva, což však Knapp rezolutně popírá³⁸⁸.

Pokud jde o nabývání vlastnického práva, nebyla v zákoně obsažena obecná ustanovení o nabývání vlastnictví, nýbrž byly postupně uvedeny právní důvody jeho nabytí (srov. §§ 114-129). Nově zákon umožnil u věcí jednotlivě určených nabytí resp. převod vlastnického práva již samou smlouvou (§ 111 odst. 1). U věcí určených podle druhu bylo k převodu vlastnictví vyžadováno jejich odevzdání (§ 111 odst. 2)³⁸⁹. Právní vztahy k nemovitostem byly dále zapisovány

³⁸⁶ Čl. 58 občanského zákoníku RSFR z roku 1922 vymezoval obsah vlastnického práva tak že „*Vlastníku patří – v mezích stanovených zákonem – právo držby, užívání a nakládání s majetkem*“, Srov.: Občanský zákon RSFR, Svoboda 1946, str. 26

³⁸⁷ Knapp, V. et al., Učebnice občanského a rodinného práva. Svazek I. II. Přepřacované a doplněné vydání, Praha, Orbis, 1955, str. 279

³⁸⁸ Srov.: Knapp, V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha 1952, str. 211

³⁸⁹ Předlohou pro tuto koncepci byl opět občanský zákoník RSFR, konkrétně čl. 66, podle nějž: „*Vlastnické právo k věci přechází na základě smlouvy, uzavřené mezi zcizovatelem a nabyvatelem. Vlastnické právo nabyvatele vzniká v ohledu individuálně určitelných předmětů okamžikem uzavření smlouvy, avšak v ohledu věcí, určených druhovými znaky (počtem, vahou, měrou) teprve okamžikem jejich odevzdání*“. Srov.: Občanský zákon RSFR, Svoboda 1946, str. 28

do pozemkové knihy, ale tyto zápisy měly povahu čistě deklaratorní³⁹⁰. Zákon však v případě socialistických právnických osob zachovával princip materiální publicity zápisů do veřejných knih a to výrazně v jejich prospěch³⁹¹. Zákon připustil i vydržení jako jeden ze způsobů nabytí vlastnického práva, přičemž stanovil, že vydržet nelze nezcizitelné věci, které jsou v socialistickém vlastnictví (§ 115 zákona).

§ 133 a násl. upravoval spoluvlastnictví, tedy situaci, kdy „*věc náležela několika osobám společně*.“ I zde byla patrná preference socialistického vlastnictví resp. socialistického spoluvlastníka a to jednak při rozhodování spoluvlastníků o hospodaření se společnou věcí, kdy za rovnosti hlasů rozhodoval hlas socialistického spoluvlastníka, pokud však nebyl subjektem spoluvlastnictví socialistický spoluvlastník, rozhodoval v případě rovnosti hlasů soud (§ 135 odst. 1). V případě důležité změny společné věci mohli přehlasování spoluvlastníci požadovat na většině jistotu – na socialistickém spoluvlastníkovi však jistotu žádat nebylo možno (§ 135 odst. 2). Socialističtí spoluvlastníci byli upřednostňováni rovněž v případě žádosti spoluvlastníka o rozdělení spoluvlastnictví a to za situace, kdyby soud přikazoval věc vzhledem k její povaze za náhradu jednomu ze spoluvlastníků (§ 140).

Novým způsobem byla uzákoněna úprava držby. Předně v rozporu s romanistickými tradicemi³⁹² ustanovení pojednávající o držbě (§ 309-352) byla zařazena až za úpravu vlastnictví a spoluvlastnictví. Zákoník nově úpravu držby zjednodušil, když rozlišoval pouze držbu oprávněnou a neoprávněnou³⁹³, a oprávněnému držiteli přiznával identická práva jako vlastníkov. Novum představovalo též nerozlišování služebností a věcných břemen, když zákon zavedl v § 166 a násl. jednotný termín věcných břemen tj. práv, jež jsou spojena buď s vlastnictvím určité nemovitosti (in rem) nebo svědčí určité osobě (in personam). Práva odpovídající věcným břemenům byla nabývána obdobně jako práva vlastnická.

Zcela zásadní pro budoucí vývoj majetkových vztahů bylo opuštění superficiální zásady, jež do budoucna vyvolalo v majetkových vztazích nemalé problémy³⁹⁴. Zákon v ustanovení § 25 věta druhá zrušil zásadu „superficies solo

³⁹⁰ Za situace, kdy byla uzavřena převodní smlouva k nemovitosti ještě před nabytím účinnosti OZ 1950, a k převodu práva nedošlo intabulací, došlo k převodu práva již smlouvou (§ 562 zákona).

³⁹¹ Srov.: §§ 168, 190 a 204 OZ 1950.

³⁹² Klasické ius civile systematicky řadilo držbu na první místo mezi věcnými právy.

³⁹³ na rozdíl od AGBG, který rozeznával např. držbu pořádnou a nepořádnou, pravou a nepravou, poctivou a nepoctivou.

³⁹⁴ Diferenciovaný právní režim pozemků a staveb narušil evidenci právních vztahů k nemovitostem, kdy evidence nemovitostí byla zaplňována údaji o stavbách, jejichž význam nebyl podstatný a contrario nebyla evidence majetkových změn k socializovaným pozemkům dostatečná a důsledná. Zrušení konstitutivních účinků zápisů do pozemkové knihy mělo za následek, že tyto zápisy byly

cedit“, když konstatoval, že „stavby nejsou součástí pozemků“ a určil, že pozemky a stavby jsou věci nemovité (§ 26 zák.) a že vlastníkem stavby může být osoba rozdílná od vlastníka pozemku (§ 155 zákona). Důvodem této nové právní konstrukce byla obava o majetek (stavby) v družstevním vlastnictví, jež by však byly postaveny na pozemku člena družstva³⁹⁵. *„Kdyby byla zachována zásada superficies solo cedit, nebyly by družstevní stavby postavené na půdě člena družstva vlastnictvím družstevním, nýbrž by se staly vlastnictvím tohoto člena. JZD by tedy nemohlo stavět pro sebe a v zájmu zemědělského družstevnictví. Kravíny, vepřince a jiné stavby pořízené společným úsilím všech družstevníků by se staly soukromým majetkem jednotlivých rolníků, čímž by byla posilována soukromovlastnická složka v našem zemědělském družstevnictví. Proto bylo třeba dát v novém občanském zákoníku i v této otázce ustanovení nová, oproštěná od všeho, co je odsouzeno k zániku, ustanovení taková, která slouží zformování a upevnění nové, socialistické ekonomické základy naší společnosti.“*³⁹⁶

Zákon zachoval právo stavby vznikající ze zákona nebo na podkladě úředního rozhodnutí. Připustil též zřízení práva stavby smlouvou, které však podmínil souhlasem příslušného okresního národního výboru (§ 160 zákona). Mezi vlastníky pozemku a vlastníky stavby zřídil zákonné předkupní právo (§ 157 zákona).

Svobodná dispozice s vlastnickými právy k nemovitostem deklarovaná v občanském zákoníku byla bohužel jen iluzorní. Dne 14. 8. 1951 nabyl účinnosti zákon č.65/1951 Sb., o převodech nemovitostí a o pronájmech lesní a zemědělské půdy, jímž byla stanovena povinnost nechat si převod nemovitosti, resp. pronájem zemědělské nebo lesní půdy odsouhlasit (přivolit) příslušným okresním národním výborem³⁹⁷, který měl právo vydání souhlasu odepřít „*přičil-li se převod nebo pronájem obecnému zájmu*“ (§ 1 odst. 2). Smlouva o dispozici s nemovitostí neměla pak podle cit. ustanovení zákona žádných právních účinků, dokud výkonný orgán okresního výboru k převodu nepřivoli.

Problematikou kupních smluv, u nichž nedošlo k perfekci právního jednání na základě neposkytnutí souhlasu ONV se zabýval i Ústavní soud ČR,

pouze fakultativní, tím došlo v mnoha případech k nepřesnostem v evidenci vlastnických vztahů k nemovitostem.

³⁹⁵ Blíže: Dvořák. J. K některým otázkám vývoje občanského práva in. Příspěvky k vývoji právního řádu v Československu 1945-1990, str. 238

³⁹⁶ KNAPP, V. et al., Učebnice občanského a rodinného práva, sv. I., 1. vydání, Praha: Orbis, 1953, str. 121

³⁹⁷ Přivolení národního výboru nemohlo být nahrazeno rozhodnutím jiného orgánu např. krajského národního úřadu, referátu pro církevní záležitosti, k tomu srov.: Rozhodnutí krajského osudu v Nitře z 10. července 1953, 5 Co 243/53 publikovaný pod č. 19 ve Sbírce rozhodnutí československých soudů 1954.

který v nálezu ze dne 10. 5. 2005 sp. zn. I. ÚS 382/04³⁹⁸ posoudil v té době požadovaný souhlas ONV s trhovou smlouvou jako zákonnou odkládací podmínku pro účinnost takové smlouvy. Ústavní soud v jiném svém rozhodnutí III. ÚS 397/10 ze dne 4. 3. 2010 mimo jiné konstatoval, že *„je samozřejmé mít pochybnosti o smyslu a účelu ustanovení § 1 odst. 1, zejména pak pojmu „obecný zájem“ uvedeného ve druhém odstavci citovaného ustanovení tehdy platného zákona č. 65/1951 Sb. jako projevu konfliktu systému nedemokratického, byť legálního, se systémem demokratickým. Takové úvahy však nemohou nic změnit na skutečnosti, že k perfektnosti právního úkonu – tržové smlouvy, bylo ve smyslu tehdy platného práva třeba naplnění podmínky udělení souhlasu ONV, který udělen nebyl“*. Přivolení bylo vyžadováno při všech převodech nemovitostí, vč. převodů mezi osobami blízkými³⁹⁹. Schvalovacímu režimu naopak nepodléhaly převody nemovitostí do státního socialistického vlastnictví, nájmy zemědělské a lesní půdy, pokud nájemcem byl orgán státní správy nebo socialistická právnická osoba a převody nebo pronájmy z národního majetku (§ 2 odst. 1), 2), 3).

Z důvodové zprávy k tomuto zákonu plyne, že schvalovací proces měl omezovat politicky i hospodářsky nežádoucí převody půdy, dále spekulativní převody a nepřiměřené hromadění nemovitostí v rukou jednotlivců. Jednak bylo tímto zákonem citelně zasaženo do práva jednotlivce vlastnit majetek a volně s ním disponovat, rovněž pak byla prolomena zásada smluvní volnosti. Zcela absurdní na celé této právní úpravě bylo to, že výkonný orgán ONV v případě schvalovacího řízení neměl přihlížet k právním otázkám převodu (např. způsobilost stran, náležitost vůle aj.), ale sledovat pouze cíle politické.

A ještě jednu ze stěžejních právních zásad shora citovaný zákon porušil a sice *lex retro non agit* a to tím, že v § 5 odst. 2 stanovil, že *„převody a pronájmy, uskutečněné ze spekulativních důvodů po 1. lednu 1946, mohl ONV přezkoumat a prohlásit za neplatné“*.

Z dosud provedeného rozboru vlastnických vztahů je zcela zřejmé, že po roce 1948 byly tyto flagrantním způsobem narušeny, zejména ve vztahu k jejich diferenciaci vedoucí k nerovnému obsahu jednotlivých forem vlastnického práva, což mělo za následek jejich značnou destabilizaci. Příčinu je třeba hledat především v nerespektování a opuštění vžitých tradic soukromého práva, kdy došlo k degradaci tradičních principů soukromého práva, jež měla za následek roztříštěnost právní úpravy, která byla vtělena často i do podzákoných právních

³⁹⁸ Dostupné on-line na: <http://nalez.usoud.cz>.

³⁹⁹ Pouze u drobných pronájmů měl být brán „zvláštní zřetel na převody mezi osobami blízkými“ (§3).

předpisů a to vše za situace, kdy správním orgánům byla poskytnuta široce konstruovaná faktická i právní oprávnění zásahu do vlastnických vztahů.

6.3. Ochrana vlastnického práva

„Jestliže kapitalisté prohlásili soukromé vlastnictví za posvátné a nedotknutelné a tím upevnili svého času kapitalistický řád, musíme my, komunisté, tím spíše prohlásit společenské vlastnictví za posvátné a nedotknutelné, abychom tím upevnili nové socialistické formy hospodářství ve všech oblastech výroby a obchodu. Trpět rozkrádání a vylupování společenského vlastnictví, ať už jde o vlastnictví státní nebo o vlastnictví družstevní a kolchozní, a chodit kolem podobných kontrarevolučních zlořádů, znamená přispívat k podlomení sovětského řádu, jehož základem je společenské vlastnictví“⁴⁰⁰

Až doposud bylo pojednáno o nerovnosti vlastnického práva z hlediska obsahu jeho jednotlivých forem. Jak již však bylo předestřeno i ochrana vlastnictví měla rozdílnou podobu a intenzitu v závislosti na druhu vlastnického práva. V. Knapp v úvodu XV. kapitoly nazvané „ochrana vlastnictví“ mnohokrát citovaného díla *Vlastnictví v lidové demokracii* konstatuje: *„Vládnoucí třída svým právem chrání své vlastnictví“⁴⁰¹*. Toto je však poněkud zavádějící teze i na dobu svého vzniku. Ne však proto, že by přesně neodpovídala realitě, ale její samotné vyjádření je v přímém rozporu s tehdy platnou Ústavou. Knapp zde operuje s filozofickým pojmem vládnoucí třída⁴⁰², ale Ústava 9. května v článku I. jasně deklarovala, že jediným zdrojem veškeré moci ve státě byl lid (jako celek). Lid byl tedy i zdrojem moci zákonodárné. Uvedená teze proklamovala existenci určité skupiny osob (elity), jež si usurpuje, tedy lidu bere, zákonodárnou moc a konstruuje právo, jehož účelem je ochrana vlastnictví této elity. Dalším diskrepancí uvedené teze je sama existence vlastnictví vládnoucí třídy, neboť za vlastníka národního majetku byl považován všechen pracující lid. Ale jak Knapp vzápětí uvádí nelze otázku ochrany vlastnictví chápat *„formálně juristicky“* a uvedenou tezi dále rozvíjí. Podle Knappa *„právo poskytuje ochranu vlastnictví zhruba v dvojím smyslu“⁴⁰³*. Tím prvním je *„ochrana stávajícího systému*

⁴⁰⁰ J. V. Stalin, *Otázky leninismu*, přeložil Jaroslav Procházka, Svoboda 1950, str. 383

⁴⁰¹ Knapp. V. *Vlastnictví v lidové demokracii*, Orbis Praha 1952, str. 403

⁴⁰² Termín vládnoucí třída je pojmem filozofickým, vycházejícím z teorie elit, podle níž dochází v každém státě ke stratifikaci moci a společnost je dělena na vládnoucí třídu (elitu) a ovládanou třídu (non-elitu). Marx k tomu uvádí: *„Ve státě se nám představuje první ideologická moc nad lidmi. Společnost si vytváří orgán na ochranu svých společných zájmů proti vnitřním i vnějším útokům. Tímto orgánem je státní moc. Sotvaže vznikl, osamostatňuje se tento orgán vůči společnosti, a to tím víc, čím víc se stává orgánem určité třídy, čím bezprostředněji prosazuje panství této třídy. Boj utlačované třídy proti třídě vládnoucí se stává nezbytně bojem politickým, bojem především proti politickému panství této třídy, vědomí souvislosti tohoto politického boje s jeho ekonomickou základnou slábne a může úplně zmizet. I když nezmezí úplně u účastníků boje, zmizí téměř vždy u dějepisců“*. Text převzat z: K. Marx, B. Engels: *Spisy*, Svazek 21, Svoboda, Praha 1967, str. 331-332.

⁴⁰³ Knapp. V. *Vlastnictví v lidové demokracii*, Orbis Praha 1952, str. 404

vlastnických vztahů“, tím druhým je ochrana „konkrétního právního poměru“⁴⁰⁴. Ochrana vlastnického práva byla poskytována jednak Ústavou 9. května, dále normami občanského práva, práva trestního a práva správního. Podle Knappa tvořily právní normy, jejichž obsahem byla ochrana vlastnictví „vnitřně souvislý a jednotlivý systém ochrany vlastnického práva, v němž je důsledně poskytována nejintenzivnější ochrana socialistickému vlastnictví (...), při čemž vůbec nejvyššího stupně ochrany se dostává státnímu socialistickému vlastnictví“⁴⁰⁵.

Ústava 9. května považovala ochranu národního majetku za doslova „vlasteneckou povinnost“⁴⁰⁶. Z dikce § 157 odst. 2, z něhož je patrná ingerence státu ve prospěch lidových družstev, lze dovodit zesílenou ochranu poskytovanou vlastnictví lidových družstev. Ústava poskytovala garanci nedotknutelnosti⁴⁰⁷ osobnímu vlastnictví⁴⁰⁸.

Co se týče přehlíženého soukromého vlastnictví základní čl. XII. odst. 1) toto vlastnictví chránil, když zaručoval „ochranu drobného a středního podnikání“ a §§ 158 odst. 1⁴⁰⁹) a 159 odst. 2⁴¹⁰) tento druh vlastnického práva zaručovaly. Zvláště u soukromého vlastnictví vzhledem k dobové realitě vyvstává otázka, jak je možné, že Ústava, tedy norma nejvyšší právní síly, zaručuje a chrání soukromé vlastnictví a komunistická ideologie se ho snaží zlikvidovat? V této souvislosti se nabízí teze, že právo a ideologie se dostaly do ostré kontroverze. Ale nebyl by to Knapp, kdyby nepřinášel nějaké ideologicko-právní rozřešení tohoto problému, když podle něj „Ústava 9. května přece nezaručuje a ani nemůže zaručit, že soukromé vlastnictví nebude zatlačováno, nýbrž z Ústavy plyne pravý opak (na příklad z preambulu apod.). Přitom však Ústava 9. května soukromé vlastnictví chrání. To znamená, že nikdo nesmí soukromému vlastníkovi jeho věc bezprávně zadržovat, odejmout, poškodit, bránit v jejím

⁴⁰⁴ Srov.: Tamtéž

⁴⁰⁵ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha 1952, str. 406

⁴⁰⁶ § 30 odst. 2 Ústavy 9. května doslova zdůrazňoval: „Zejména je vlasteneckou povinností každého občana podporovat udržování a zvelebování národního majetku a dbát o to, aby národní majetek nebyl zkracován a poškozen“.

⁴⁰⁷ Podle Knappa nelze zásadě nedotknutelnosti osobního vlastnictví rozumět v úzce juristickém smyslu, nýbrž ve velmi širokém smyslu v souvislosti se sociálně ekonomickými poměry a to tak, že se jedná o „ústavní ujištění, že občané mají nedotknutelné právo podle svých zásluh nabyvat pro sebe osobní majetek. Tato všeobecná zásada dojde zajisté určitého vyjádření i ve vlastní právní ochraně osobního vlastnictví, i když ovšem právní výraz této zásady nemůže ji nikdy úplně vystihnout. Bylo by tedy velmi mylné, kdyby někdo chtěl vysvětlit nedotknutelnost osobního vlastnictví tím, že by sbíral a sčítal jednotlivé předpisy našeho objektivního práva, které se této otázky týkají, a přitom neviděl základní politický význam této zásady“. Srov.: Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha 1952, str. 408

⁴⁰⁸ Srov.: Základní článek XII. Odst. 1) a § 158 odst. 2 Ústavy 9. května

⁴⁰⁹ „Soukromé vlastnictví drobných a středních podniků do 50 zaměstnanců je zaručeno.“

⁴¹⁰ „Soukromé vlastnictví půdy je u zemědělců, kteří na ní sami pracují, do výměry 50 hektarů zaručeno“.

*využití apod. Toto zaručuje právní ochrana poskytnutá soukromému vlastnictví, a více mu zaručit nemůže a více ani Ústava 9. května neslíbila*⁴¹¹“.

Normy občanského práva, pokud pomíneme zákaz imisí, šikan aj., poskytují vlastnickému právu přímou ochranu ve dvou směrech⁴¹² v závislosti na intenzitě zásahu do vlastnických oprávnění a to ve formě žaloby na vydání věci⁴¹³ a žaloby zápůrčí⁴¹⁴. OZ 1950 se inspiroval sovětskou úpravou⁴¹⁵ a oba druhy žalob spojil⁴¹⁶ do jednoho zákonného ustanovení a to § 152 odst. 1⁴¹⁷). Odst. 2) citovaného ustanovení oproti předchozí úpravě⁴¹⁸ poskytoval v případě reivindikační žaloby možnost jejího uplatnění jednak „*oprávněnému držiteli*“ a jednak i tomu „*kdo byl oprávněn mít věc u sebe*“. Bohužel i v případě obou vlastnických žalob došlo k diskriminaci nesocialistického vlastnictví, neboť § 153 zakotvoval automatickou domněnku existence socialistického vlastnictví, neboť v případě, kdy nešlo o věc v osobním vlastnictví, mělo se v pochybnostech za to, že věc byla ve vlastnictví socialistickém a pokud by vyvstaly pochybnosti, zda v majetku družstevním nebo státním byl tento rozpor řešen ve prospěch státního vlastnictví⁴¹⁹. Z uvedeného ustanovení je evidentní absence ochrany soukromého vlastnictví, naopak preference ochrany osobního vlastnictví, která je však jen zdánlivá a to vzhledem k již zmíněné pofidérnosti obsahu tohoto pojmu. V neposlední řadě je patrná gradace státního vlastnictví v poměru k družstevnímu. Ostatně Knapp sám uvádí: „*I v občanském zákoníku je velmi jasně patrné, že nejvyšší ochrany se dostává socialistickému vlastnictví, a to*

⁴¹¹ Knapp. V. *Vlastnictví v lidové demokracii*, Orbis Praha 1952, str. 408-409. Celou stať pak zakončuje: „*Nevidím tu nejmenší kontradikce, nýbrž oba tyto fakty jsou spolu slučitelné a přímo se důsledně doplňují, máme-li na mysli jednak základní politicko-ekonomické zákonitosti vývoje k socialismu a jednak zásadu socialistické zákonitosti. Právo poskytuje ochranu každému druhu i formě vlastnictví, tedy i soukromému. Je ovšem důsledné, že socialistickému vlastnictví, avšak i osobnímu vlastnictví právo poskytuje ochranu zvýšenou*“.

⁴¹² ABGB v § 372 upravoval navíc publiciánskou žalobu (actio publicita), kterou systematicky řadil k žalobám z vlastnického práva, jejímž obsahem je ochrana domnělého vlastnictví.

⁴¹³ Reivindikační žaloba (actio rei vindicatio), se uplatňuje v případě, kdy se vlastník věci domáhá vydání věci, kterou mu někdo neoprávněně zadržuje. Blíže: *Občanské právo hmotné I. svazek* - Marta Knappová, Jiří Švestka, Jan Dvořák a kol., 4. aktualizované a doplněné vydání, ASPI, str. 365-368.

⁴¹⁴ Negatorní žaloba (actio negatoria), se uplatňuje pro případ, kdy je zasahováno do vlastnických práv jinak než neoprávněným zadržováním předmětu vlastnictví. Blíže: *Občanské právo hmotné I. svazek* - Marta Knappová, Jiří Švestka, Jan Dvořák a kol., 4. aktualizované a doplněné vydání, ASPI, str. 368-369.

⁴¹⁵ Srov.: čl. 59 občanského zákoníku RSFR z roku 1922 in *Občanský zákon RSFR*, Svoboda 1946, str. 26

⁴¹⁶ Původní úprava ABGB 1811 byla diferenciována a to poněkud nešťastně, kdy žaloba reivindikační byla koncipována jako žaloba z vlastnického práva (srov. §366 a násl. ABGB), zatímco žaloba zápůrčí byla koncipována jako žaloba v příčině služebnosti (srov. § 523 ABGB).

⁴¹⁷ „*Vlastník může každého, kdo jeho věc neprávem zadržuje, aby ji vydal, jakož i žalobou se domáhat ochrany proti každému, kdo neprávem do jeho vlastnického práva zasahuje nebo je ruší jinak než tím, že mu věc zadržuje*“

⁴¹⁸ ABGB 1811 konstruoval reivindikační žalobu jako „vlastní“, tj., takovou, k jejímuž podání je aktivně legitimován jen vlastník.

⁴¹⁹ Blíže: Veselý, V.: *Ochrana socialistických právnických osob v občanském zákoníku* in *Lidové soudnictví, ročník II, Právnický ústav ministerstva spravedlnosti, Praha 1951*, str. 20-27.

*především státnímu*⁴²⁰. Jakési generální interpretační pravidlo OZ 1950 ve vztahu k ochraně vlastnického práva spatřoval Knapp v § 100, jež označoval společenské socialistické vlastnictví za „*nedotknutelný zdroj bohatství a síly republiky a blahobytu pracujícího lidu*“.

Trestní ochrana představovaná trestním zákoníkem č. 86/1950 Sb. snad nejlépe demonstruje rozdílnost ochrany vlastnického práva v závislosti na jeho druhu. Prof. Vladimír Solnař, významná osobnost trestního práva, rozlišoval trestní ochranu vlastnického práva na „*přímou*“ a „*nepřímou*“ a to v souladu s Knappem, kdy nepřímá zahrnovala ochranu celého společenského systému a hospodářské soustavy republiky a na ní navazující systematiky vlastnických vztahů⁴²¹. Podle Knappa pro tuto kategorii „*je společné, že antisociální útok směřuje proti socialistickému vlastnictví jakožto součásti našich výrobních poměrů (...). Není tedy třeba, aby trestným činem byl poškozen či ohrožen nějaký konkrétní národní podnik, či objekt socialistického vlastnictví, avšak není ani třeba, aby nastala nějaká porucha nebo ohrožení náležité funkce socialistického sektoru výroby či distribuce*⁴²²“. Do této kategorie patřily zejména trestné činy velezrady (§78), sdružování proti republice (§79), pobuřování proti republice (§§ 81,82), sabotáž (§§ 84, 85), ohrožení jednotného hospodářského plánu (§§ 135,136), pletichy při veřejných dodávkách (§ 137) aj⁴²³. Přímá ochrana vlastnického práva představovala ochranu konkrétního právního poměru. Tuto ochranu představovala hlava VIII. trestního zákona zahrnující „*trestné činy majetkové*“. Již ze systematiky této hlavy plyne jasná preference ochrany socialistického vlastnictví, kdy na prvním místě byly upraveny skutkové podstaty chránící socialistické vlastnictví (rozkrádání a poškozování majetku národního a majetku lidových družstev, §§ 245 a 246⁴²⁴) a až poté následovaly klasické instituty chránící soukromé vlastnictví (např. krádež § 247, zpronevěra § 248, či poškození cizí věci § 255). Pro názornou demonstraci je možno srovnat na jedné straně trestný čin rozkrádání národního majetku (§ 245) a krádeže (§ 247). Základní skutková podstata je u obou trestných činů stejná a to „*zmocnění se věci v úmyslu nakládat s ní jako s vlastní*“, jediným dělícím kritériem byla povaha věci, tj. zda tato byla v socialistickém nebo jiném vlastnictví. Atak zatímco

⁴²⁰ Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha 1952, str. 411

⁴²¹ Solnař. V. Trestní ochrana majetku v socialistickém vlastnictví proti rozkrádání, NČAV, Praha 1965, str. 29

⁴²² Knapp V. Trestní ochrana socialistického vlastnictví, Právník 1950, str. 308

⁴²³ Blíže: Solnař. V. Trestní ochrana majetku v socialistickém vlastnictví proti rozkrádání, NČAV, Praha 1965, str. 30-32.

⁴²⁴ Novelou trestního řádu provedenou zákonem č. 63/1956 Sb., kterým se mění a doplňuje trestní zákon došlo k podstatné změně systematiky § 245, kdy z původně jednotného ustanovení tohoto § byly vytvořeny dvě samostatná ustanovení (rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví §245 a poškozování majetku v socialistickém vlastnictví §§ 245a a 246). Důvodem dle důvodové správy byl „*požadavek správného rozlišení jednotlivých forem útoků*“ proti socialistickému vlastnictví.

v případě socialistického vlastnictví byla trestní sazba základní skutkové podstaty odnětí svobody tři měsíce až pět let (srov. § 245 odst. 1), v případě nesocialistického vlastnictví odnětí svobody až na dvě léta (§ 247 odst. 1). V případě kvalifikované skutkové podstaty byl rozdíl ještě více propastný (srov. §245 odst. 2), 3), 4) a § 247 odst. 2). Důvodová zpráva k tomu uváděla: „*Majetek národní a majetek lidových družstev slouží všem pracujícím a tvoří základ socialistické výstavby. (...) Rozkrádání a poškozování majetku národního a majetku lidových družstev je činem pro společnost zvláště nebezpečným a osnova jej proto postihuje přísnějšími tresty než činy namířené proti soukromému majetku*⁴²⁵“. O tom, že v dobách zostřené třídního boje se i banální dopravní nehoda mohla stát pro její účastníky velkým problémem, svědčí i případ, kdy menším střetem dodávkového auta, které nebylo v národním majetku s autobusem ČSAD, který ovšem v národním majetku byl, došlo u autobusu k promáčknutí přední masky, jinak však nehoda, jak soud konstatoval, „*neměla škodlivých následků pro národní majetek*“. I přesto Okresní soud v Novém Bydžově posoudil tento skutek jako trestný čin poškozování národního majetku z nedbalosti podle § 246 tr. zák.⁴²⁶, a to s odůvodněním, že daným jednáním došlo ke škodě nikoliv nepatrné na národním majetku. Oba obvinění si však podali odvolání, ve kterém namítali, že při neopatrném vyhýbání, při němž ke střetu došlo, mysleli na to, zda projedou nebo ne, ne však na to, že autobus je národním majetkem. Odvolací soud tuto námitku odmítl s odůvodněním, že v daném případě se jednalo o nedbalost vědomou. Naštěstí pro oba obviněné odvolací soud posuzoval i druhý znak této skutkové podstaty a to výši způsobené škody. Odvolací soud tu dospěl k názoru, že v souzené věci lze vzniklou škodu označit pouze za nepatrnou⁴²⁷, když nevycházel z ceny masky nové, ale z nákladu na opravu staré a tak rozsah škody nedosahoval takového stupně, aby bylo třeba řešit v rámci trestního řízení. Daná věc byla odvolacím soudem postoupena ONV do správního řízení.

Administrativně právní ochrana vlastnického práva reprezentovaná především trestním zákonem správním č. 88/1950 Sb. poskytovala zejména socialistickému vlastnictví širší ochranu než trestní právo, neboť postihovala mnohem širší řadu jednání méně závažného charakteru. Zvláštní část tohoto

⁴²⁵ Důvodová zpráva k § 245 trestního zákona 86/1950 Sb., text převzat z Trestní zákon, komentář, Právní ústav ministerstva spravedlnosti, Orbis, Praha 1958, str. 604

⁴²⁶ „Kdo na majetku národním nebo na majetku lidového družstva způsobí z nedbalosti škodu nikoliv nepatrnou, bude potrestán odnětím svobody až na jeden rok“

⁴²⁷ Škoda pouze nepatrná nebyla stanovena pevnou finanční částkou. Podle judikatury číselná výše škody byla sice vždy významná, ale bylo třeba přihlížet ke všem okolnostem, které jsou významné pro posuzování významu a rozsahu škody. Hodnocení dalších okolností při posuzování této otázky ovšem odpadlo, jestliže škoda byla již vzhledem ke své výši vyjádřená v penězích takového rozsahu, že by ji ani při běžném posuzování nebylo možno označit za nepatrnou.

zákona upravující jednotlivé skutkové podstaty hned v I. hlavě upravovala ochranu hospodářství. Tato ochrana byla soustředěna v převážné míře na socialistický sektor, tj. na ochranu náležitého využití státního socialistického vlastnictví, plánovitého plnění výrobních, dopravních a distribučních úkolů hospodářství, včetně ochrany řádného využití předmětu socialistického vlastnictví. Úvodní § 33 hlavy I. byl v tomto směru jakousi generální klauzulí, neboť podle něj *„Kdo ztíží nebo ohrozí anebo kdo ruší výstavbu hospodářské soustavy, zejména hospodářské podnikání státu nebo lidových družstev, bude potrestán, není-li dále stanoven jiný trest, pokutou do 10 000 Kč nebo veřejným pokáráním nebo odnětím svobody až na tři měsíce“*. Komentář k tomuto ustanovení uváděl: *„V úvodním obecném ustanovení hospodářské hlavy se výstavba hospodářské soustavy chrání proti jakýmkoli rušivým zásahům. (...) Toto základní ustanovení představuje vlastně politickou charakteristiku přestupků proti řádnému chodu a stavu našeho hospodářství, tyto přestupky bude nutno posuzovat ze stanoviska ohrožení společenských zájmů pracujícího lidu. Ustanovení § 33 je všeobecnou formulací (...) je zároveň podpůrným trestním ustanovením pro ty trestní případy, na které se nehodí žádná ze speciálních skutkových podstat (...)“*⁴²⁸. Na obecné ustanovení pak navazovaly typizované skutkové podstaty členěné do 5 oddílů⁴²⁹. Vyloženě ustanovení, které by přímo chránilo soukromé vlastnictví, trestní zákon správní neobsahoval⁴³⁰.

Z výše uvedeného je zřejmé, že ochrana nesocialistických forem vlastnictví byla odsunuta až na samou periferii právního zájmu. Na prvním místě stála intenzivní ochrana státního vlastnictví následována vlastnictvím družstevním projevující se zejména ve velkém množství skutkových podstat chránící tento typ vlastnického práva a též v přísných někdy až drakonických trestech za jejich porušení.

⁴²⁸Trestní zákon správní Trestní řád správní a předpisy související, Naše vojsko, Praha 1959, str. 51-52.

⁴²⁹Jednalo se o skutkové podstaty jako např.: přestupky proti zestátnění (§34), rozkrádání a poškozování majetku v socialistickém vlastnictví (§35a), či ochranu jednotného hospodářského plánu (§39).

⁴³⁰Nepřímo se ochrana soukromého vlastnictví dala vystopovat např. v § 45, jenž upravoval ochranu obchodní činnosti a mj. chránil obchodní podnikání a trestal neoprávněné provozování jakékoliv obchodní činnosti, což v sobě zahrnovalo i úpravu nekalé soutěže.

7. Omezování a zásahy do vlastnického práva v poválečném Československu

„La propriété étant un droit inviolable et sacré, nul ne peut en être privé, si ce n'est lorsque la nécessité publique, légalement constatée, l'exige évidemment, et sous la condition d'une juste et préalable indemnité“⁴³¹.

Shora citovanou pasáž Deklarace práv člověka a občana jsem si pro úvod této kapitoly vybral hned ze dvou důvodů. Tím prvním je, že přesně vystihuje podstatu ochrany vlastnického práva v demokratickém právním státě, a tím druhým je skutečnost, že Československá republika si po celou dobu své existence zakládala na úzkém spojení s Francií, která se tak stala do velké míry pro ni vzorem. Je nanejvýš tristní, že bezmála 160 let po vydání shora citované zásady dochází na území ČSR k devastaci vlastnických vztahů, která nemá v našich dějinách obdoby. Bohužel po roce 1948, resp. již v roce 1945 je obnovená ČSR nucena hledat vzor daleko východněji od našich hranic a to v zemi sovětů, jak Sovětský svaz nazývá Stanislav Neumann ve své Písni o Stalinu. ČSR místo toho, aby obnovila demokratické právní zřízení a garantovala jím ochranu soukromého vlastnictví, upadá do dějinné etapy, která si ve svých projevech a důsledcích pro vlastnické vztahy nic nezadá s dobou pobělohorskou a co hůř v negativním směru jí daleko předčívá. Ostatně komunistická ideologie ani nenabízí jiné řešení, podle ní totiž: *„Proletariát využije svého politického panství k tomu, aby postupně vyrval buržoazii všechny kapitál, soustředil všechny výrobní nástroje v ruku státu, tj. proletariátu zorganizovaného v panující třídu, a co nejrychleji rozmnožil sumu výrobních sil. To se ovšem může stát nejprve jen despotickými zásahy do vlastnického práva a do buržoazních výrobních vztahů, tedy opatřeními, která se zdají ekonomicky nedostatečná a neudržitelná, která však v průběhu hnutí přerůstají sama sebe a jsou nevyhnutelná jako prostředek k převratu v celém způsobu výroby. Tato opatření budou ovšem podle různých zemí různá. V nejpokročilejších zemích může však být téměř všeobecně použito těchto opatření:*

1. Vyvlastnění pozemkového majetku a použití pozemkové renty na výdaje státu.

2. Silně progresivní daň.

⁴³¹ „Protože vlastnictví je nedotknutelným a posvátným právem, nikdo ho nemůže být zbaven kromě případu, kdy by to vyžadovala zákonně zajištěná veřejná nezbytnost, a pod podmínkou spravedlivého a předchozího odškodnění“ – článek 17. Deklarace práv člověka a občana (francouzsky: *La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*) jež byla vydána [26. srpna 1789 francouzským Ústavodárným národním shromážděním](#). Citovaný článek představoval základ pro budoucí francouzský občanský zákoník z roku 1804, konkrétně pro čl. 545, jenž stanovil, že soukromé vlastnictví lze omezit jen zákonem.

3. Zrušení dědického práva.

5. Konfiskace majetku všech emigrantů a rebelů. Soustředění úvěru v rukou státu prostřednictvím národní banky se státním kapitálem a výhradním monopolem.

6. Soustředění veškeré dopravy v rukou státu.

7. Zvýšení počtu státních továren, výrobních nástrojů, získávání nové orné půdy a meliorace pozemků podle společného plánu.

8. Stejná pracovní povinnost pro všechny, zřízení průmyslových armád, zejména pro zemědělství.

9. Spojení zemědělské a průmyslové výroby, úsilí o postupné odstranění rozdílu mezi městem a venkovem.

10. Veřejná a bezplatná výchova všech dětí. Odstranění tovární práce dětí v její dnešní podobě. Spojení výchovy s materiální výrobou atd. atd.⁴³²

Komunistická ideologie považovala znárodnění tj. odejmutí výrobních prostředků⁴³³ buržoasii za pouhý začátek dlouhého procesu, na jehož konci měla být celková přestavba majetkových, pracovních, výrobních a hospodářských vztahů. Lenin k tomu uvádí *"Včera bylo jádrem současné situace co nejrozhodněji nacionalizovat, konfiskovat, bít a dobít buržoazii, potírat sabotáž. (...) A zespolečenštění se liší od prosté konfiskace právě tím, že konfiskovat je možno pouhou" rozhodností" bez schopnosti správně spočítat a správně rozdělit, kdežto zespolečnit bez této schopnosti není možné*⁴³⁴".

Každý zásah státu (veřejné moci) do soukromého vlastnictví je v demokratickém právním státě nežádoucí a je třeba ho užít jen jako "ultima ratio" a to navíc pouze za jasně předem deklarovaných podmínek⁴³⁵. Právní řád demokratického státu je povinen chránit soukromé vlastnictví jako jeden z nedílných atributů základních práv a svobod. Takto to ostatně činila Ústavní listina z roku 1920, která v § 109 deklarovala nedotknutelnost soukromého vlastnictví, které mohlo být omezeno jen zákonem a případné vyvlastnění bylo možné jen na základě zákona a za náhradu, pokud zákonem nebylo nebo

⁴³² K. Marx, B. Engels, Manifest komunistické strany, Spisy, sv. 4, Praha 1958, str. 448-450

⁴³³ Výrobní prostředek (Produktionsmittel) je marxistický termín pro materiální statek používaný k výrobě bohatství - produktu, nejedná se tedy již o koncový produkt, ale o předmět, který může být použit při výrobě konečného produktu a to i opakovaně vč. formy meziprojektu. Patří sem dvě hlavní kategorie subjektů a to 1. nástroje práce (Arbeitsmittel) jako jsou např. továrny, nástroje, infrastruktura a 2. přírodní zdroje a suroviny (die Arbeitsgegenstände, die unmittelbar in der Natur vorgefundenen) jako jsou např. ryby, půda, skála aj. Srov.: K. Marx, Das Kapital, Band I, Kritik der politischen Ökonomie str. 193-195 in Karl Marx - Friedrich Engels - Werke, Band 23, s. 11-802, Dietz Verlag, Berlin/DDR 1962, text převzat z http://www.mlwerke.de/me/me23/me23_000.htm.

⁴³⁴ V.I. Lenin, O „levém“ dětinství a maloměšťáctví, Spisy 27, str. 329-330, SNPL 1954

⁴³⁵ Institut vyvlastnění znal již základní zákon státní č. 142 z roku 1867 a to formou odkazu na zákony, které měly upravit případy a způsoby vyvlastnění. ABGB 1811 připouštěl vyvlastnění v § 365, podle nějž: "Vyžaduje-li toho všeobecné dobro, musí člen státu postoupiti proti přiměřenému odškodnění i úplné vlastnictví věci". Z období první republiky pochází např. zákon č. 20/1920 Sb., o vyvlastnění pozemků pro stavbu obytných nebo veřejných .

nemělo být stanoveno, že se náhrada dáti nemá⁴³⁶. Ze zcela stejného duchu vyšla, bohužel čistě jen formálně, i Ústava 9. května, která stanovila, že soukromé vlastnictví lze omezit jen zákonem⁴³⁷ a vyvlastnění je možné jen na základě zákona a za náhradu, není-li nebo nebude-li zákonem stanoveno, že se náhrada dávat nemá⁴³⁸.

Pro omezení resp. odejmutí vlastnického práva je používáno hned několik termínů a to: znárodnění (nacionalisace), zestátnění (etatisace) nebo vyvlastnění (expropriace)⁴³⁹, kdy tyto jsou užívány promiscue a rozumí se jimi převod soukromého majetku do veřejného, tj. především státního vlastnictví, ve veřejném zájmu⁴⁴⁰ a za náhradu. Homonymicky je používán termín konfiskace, který však označuje na rozdíl od všech předcházejících zabavení majetku bez náhrady a to jako důsledek předchozího zločinného jednání vlastníka⁴⁴¹.

Po roce 1945 došlo v Československu k rozsáhlým zásahům do majetkových práv fyzických a právnických osob, které měly za následek v mnoha případech prolomení výše uvedených principů. K naprosté devastaci a degradaci vlastnických vztahů došlo po únoru 1948, kdy institut znárodnění byl zneužit coby prostředek pro vytvoření totalitního, etatizovaného společenského systému s dominancí direktivního plánování.

⁴³⁶ § 109 odst. 1,2 zákona č. 121/1920. Ústavní listina 1920 nezjišťovala absolutní nedotknutelnost vlastnictví, neboť ani nemohla, protože musela reflektovat možnost změn vlastnických struktur, ke kterým došlo v rámci pozemkové reformy.

⁴³⁷ Srov. § 9 odst. 1 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.

⁴³⁸ Srov. § 9 odst. 2 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.

⁴³⁹ Rozdíl mezi znárodněním a vyvlastněním byl některými autory spatřován zejména v účelu takového opatření, kdy znárodnění je provedeno ve "vyšším veřejném zájmu", a jedná se tak o „speciální expropriaci vyššího stupně". Blíže: Nešpor Z., Znárodnění dolů a průmyslu, Kniha první, proces znárodněvací. Praha 1948, s. 173

⁴⁴⁰ Naproti tomu vyvlastněním není nucené odnětí vlastnického práva, pokud se jedná o individuální zájem účastníka, tj. nikoli v zájmu veřejném. Srov.: J. Hoetzel, Slovník veřejného práva, 5. díl, Brno 1948, s. 487 an., heslo vyvlastnění.

⁴⁴¹ Nutno však poznamenat, že ne vždy měla konfiskace povahu čistě trestněprávní sankce. Ostatně v poválečné ČSR byl tento termín použit i pro nucená vyvlastnění bez náhrady ex lege vůči přesně zákonně (dekretálně) určeným kategoriím osob. V tomto smyslu se tedy nejednalo o trestněprávní sankci, ale o opatření sui generis. To potvrdil i Ústavní soud v případě nálezu č. 55/1995 Sb., týkající se návrhu na zrušení dekretu prezidenta republiky č. 108/1945 Sb., o konfiskaci nepřátelského majetku. Ústavní soud v této souvislosti, ve vztahu k realizaci konfiskace podle tohoto dekretu, činil osoby německé a maďarské národnosti odpovědné za destrukci československé demokracie a okupaci, a s takovým to jednáním pak podle ÚS "bývá spojena sankce, jež je základní podmínkou toho, aby tato kategorie mohla plnit svou sociální funkci. Odpovědnost bez sankce by se promítla v existenci společenského vědomí natolik negativně, že by patrně znamenala, alespoň v určitých oblastech, jeho destrukci. Dekret prezidenta republiky č. 108/1945 Sb. takovou sankcí nepochybně je; a i když se na první pohled zdá být pouze "majetkové" povahy, obsahuje bezpochyby i důležitý sociální a etický podtext. Vzhledem k povaze, v tomto případě analyzované, odpovědnosti, nelze však na dekret nahlížet jako na trestní normu či trestní sankci, byť ke konfiskaci majetku došlo podle něj bez náhrady".

7.1. Znárodnění a likvidace soukromého podnikání

Blížící se konec války přinesl hned několik zásadních otázek, které se přímo dotýkaly sféry soukromého vlastnictví: 1. Jakým způsobem budou odčiněny majetkové újmy způsobené okupanty⁴⁴²? 2. Co s majetkem nepřátel státu tj. Němců a Maďarů, případně osob jiné národnosti jim pomáhajících? 3. Zda a jakým způsobem bude stát zasahovat do ekonomiky státu a to i formou zásahů do vlastnických práv? Zatímco první dvě otázky byly řešeny formou konfiskace trestního opatření vůči okupantům a jejich pomahačům spočívajícím v nuceném odejmutí vlastnického práva a jeho vrácení dřívějším majitelům resp. jejich právoplatným dědicům⁴⁴³, kterým byl protiprávně zcizen a tam, kde nebylo možno majetek vrátit jeho dáním pod národní správu⁴⁴⁴, odpověď na třetí otázku byla složitější. Zde totiž mělo být zasaženo do vlastnických práv osob, které se během války ničím protiprávním neprovinily, a přesto jim měl být majetek

⁴⁴² Jistota vlastnického práva byla výrazně zasažena po přijetí Mnichovské dohody a zejména po okupaci Československa v roce 1939 ve vztahu k určitým kategoriím osob v závislosti na jejich rasové a národnostní příslušnosti. Arizace židovského majetku, kolonizace zemědělských usedlostí německými osadníky, převod téměř všeho československého nemovitého státního majetku na německou okupační správu resp. její instituce, zřizování nucených kartelů, to byly jen některé zásahy do majetkových práv. Blíže: K. Malý a kol. Dějiny českého a česko-slovenského práva do roku 1945,3. přepracované vydání, Linde Praha 2003, str. 480-485

⁴⁴³ O restituci majetku nuceně odebraného v době nadvlády bylo rozhodováno, jak ve správním, tak soudním řízení. Právním základem pro restituci se stal § 24 dekretu prezidenta republiky č. 5/1945 Sb., o neplatnosti některých majetkoprávních jednání z doby nadvlády a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů, umožňující restituci majetku ve správním řízení, avšak ve prospěch omezeného okruhu osob. Soudní restituce byla provedena zákonem č. 128/1946 Sb. o neplatnosti některých právních jednání z doby nadvlády a o nárocích z této neplatnosti a jiných zásahů do majetku vycházejících. Zrušení a o změnu soudních rozhodnutí v občanských věcech právních z doby nadvlády upravoval zákon č. 76/1946 Sb.

⁴⁴⁴ Požadavek konfiskace majetku "válečných provinilců, zrádců, vědomých a aktivních pomocníků německých nebo maďarských utlačovatelů" zazněl již v článku X. a XI. Košického vládního programu. Majetek měl být převeden do národní správy. Z dekretální novotvorby konfiskaci majetku upravovaly: dekret č. 5/1945 Sb. o neplatnosti některých majetkoprávních jednání z doby nadvlády a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů, dekret Č. 12/1945 Sb. o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa, dekret Č. 28/1945 Sb. o osídlení zemědělské půdy Němců, Maďarů a jiných nepřátel státu českými, slovenskými a jinými slovanskými zemědělci a dekret Č. 108/1945 Sb. o konfiskaci nepřátelského majetku a o Fondech národní obnovy. Dekretem prezidenta republiky Č. 5/1945 Sb. byla nad konfiskovaným majetkem zavedena národní správa, kterou vykonávali jak jednotlivci, tak větší podniky. Pod národní správu spadaly i akciové společnosti, v jejichž vedení působily osoby, na něž se vztahovala retribuce (většina velkých podniků). V průmyslu podléhalo koncem srpna 1945 národní správě 9045 závodů s 923.000 zaměstnanci. Institut národní správy byl využit i v případech ohrožení chodu podniků zapříčiněných nepřítomností jejich majitelů, kteří byli např. v emigraci, či koncentračních táborech. Značná část majetku pod národní správou byla v říjnu 1945 vyvlastněna bez náhrady ve prospěch státu, v případě půdy se tak stalo již v červnu téhož roku. Právní osud konfiskovaného majetku byl dvojnásobný a to buď etatizace, nebo privatizace. Nakonec se ujalá koncepce, podle níž pokud šlo o drobné až střední zemědělské, výrobní a obchodní závody, jež byly předmětem zkonfiskovaných majetkových podstat, byly tyto transformovány v soukromé vlastnictví nových nabyvatelů (soukromé osoby, družstva), velké podniky měly být znárodněny. Otázkou však zůstával osud zkonfiskovaných průmyslových podniků, které nesplňovaly kritéria pro znárodnění. Až v roce 1947 rozhodla vláda, že zbývající průmyslové konfiskáty mají být přednostně včleňovány do národních podniků nebo předávány do správy obcí.

odebrán a to formou znárodnění (etatizace)⁴⁴⁵.

Z hlediska platných právních předpisů takový postup byl zcela legální a to v souvislosti se shora citovanými ustanoveními § 109 Ústavy č. 121/1920 Sb. a § 9 odst. 2 Ústavy č.150/1948 Sb. Otázkou však zůstává legitimita takového postupu, tj. jeho samotné ospravedlnění. Důvod a pozadí tohoto postupu je třeba vidět v komplexním rozboru poválečného stavu společnosti, kde začínaly jasně dominovat socializační tendence. Tyto tendence měly svůj charakter jednak v trpkých zkušenostech s hospodářskou krizí 30. let u značné části obyvatelstva, dále přetrvávající pachutí tzv. "mnichovské zrady" a s ní související změnou mezinárodních i vnitropolitických sil ve prospěch Sovětského svazu a komunistů, ve kterých byly viděny záruky pro vytvoření sociální spravedlnosti. To vše navíc umocňované všeobecnou neznalostí faktických poměrů v Sovětském svazu, který byl neustále prezentován jako nejpokrokovější forma uspořádání společenských a hospodářských vztahů. Na druhou stranu je třeba konstatovat, že program znárodnění, resp. systémových změn poválečného uspořádání ekonomiky, zazníval i z londýnského exilového vedení, kde měli početné zastoupení sociální demokraté (J. Nečas), kteří inklinovali ke keynesiánské myšlence⁴⁴⁶. Dalším důvodem byl bezesporu i čistě politický pragmatismus projevující se snahou politických subjektů získat co nejširší voličskou základnu. A v tomto směru znárodnění prezentované jako „jánošíkovská idea" o braní majetku bohatým a jeho přerozdělení chudým, jež nacházela kladnou odezvu zejména u početných skupin osob z nižších sociálních vrstev, u kterých navíc vzrůstal radikalismus. V neposlední řadě zestátněný majetek představoval i lákavou vidinu politických "trafik", což je, byl a bohužel bude velmi účinný prostředek udržování si politické moci.

Nutno podotknout, že ani nesocialistické strany tedy Česká strana lidová ani slovenská Demokratická strana si nedovolily vystoupit proti znárodnění jako celku, jejich výhrady se omezily pouze na dílčí procedurální otázky, zejména pak na zamýšlený rozsah znárodnění, jeho samotný průběh, úlohu družstevnictví a organizaci procesu znárodnění.

Košický vládní program požadavek znárodnění výslovně neuváděl⁴⁴⁷, ale

⁴⁴⁵ Etatizací je zde třeba rozumět převod soukromého majetku do státního jako konečný cíl znárodnění. V praxi je možno se setkat i s případy, kdy bylo znárodnění provedeno na omezenou dobu za účelem stabilizace majetku a následně byl tento majetek privatizován.

⁴⁴⁶ Socializační tendence motivované snahou po sociální spravedlnosti se táhly po skončení druhé světové války napříč celou západní Evropou. Proces znárodnění zasáhl např. Francii či Velkou Británii v tomto směru nebyla ČSR výjimkou.

⁴⁴⁷ Košický vládní program v článku XII. týkajícího se "obnovení hospodářského života" v této souvislosti proklamoval: urychlené obnovení národního hospodářství zrušované během války, položení základů nové sociální politiky. Samotné znárodnění bylo skryto za sousloví o potřebě "postavit celý peněžní a úvěrový systém, klíčové podniky průmyslové, pojišťovnictví přírodní a energetické zdroje pod všeobecné státní vedení".

všeobecně se s ním počítalo. O rozsahu znárodnění mělo být rozhodnuto až po osvobození celého státu.

První čistě znárodnovacím dekretem byl Dekret presidenta republiky ze dne 11. srpna 1945 o opatření v oblasti filmu⁴⁴⁸, který stanovil, že k provozu filmových atelierů, k výrobě osvětlených filmů kinematografických, k laboratornímu zpracování filmů, k půjčování filmů, jakož i k jejich veřejnému promítání je oprávněn výhradně stát, stejně jako k dovozu a vývozu filmů pro celé území Československé republiky. Organizace a správa podnikání ve filmové oblasti měla být upravena vládním nařízením, při čemž provoz veřejného promítání v zemích České a Moravskoslezské měl být svěřen zpravidla národním výborům. Za takto znárodněný majetek měla být poskytnuta náhrada⁴⁴⁹. Znárodnění filmu bylo specifickým případem znárodnění co do jeho důvodu. Motivem tohoto kroku byla na jedné straně obava tvůrců finančně tvorbu zvládnout, na druhé straně pak v zestátněném filmu viděli možnost, jak oprostít filmové umění od čistě komerčních zájmů producentů⁴⁵⁰. O soudobé atmosféře vypovídá dobový filmový týdeník: *"Dne 11. srpna 1945 se konal na Pražském hradě významný státní akt, podepsání Dekretu prezidenta republiky o opatřeních v oblasti filmu. Tímto dekretem, který předložili panu prezidentovi k podpisu ministr Kopecký a sekční šéf Nezval, se splnil plán na zestátnění filmu a československé filmové výrobě se otevírají nebyvalé možnosti. Pan president při podpisu prohlásil: Tento dekret podpisuji rád a s plným přesvědčením. (...) Zestátněna budou konečně i všechna kina a jejich výnos se bude vracet přímou, a tedy nejkratší cestou do filmové výroby⁴⁵¹".* Bohužel pro tvůrce i producenty realita, ve které se po zestátnění filmu ocitli, představovala velké rozčarování. Zatímco před tím jejich největším problémem bylo zabezpečení finančních prostředků na samotnou tvorbu a poté mohli točit svobodně téměř vše, nyní byli plně odkázáni na centrální státní instituci, kam si v pozdějších letech ÚV KSČ dosadil "svého" člověka, přes kterého muselo projít veškeré schvalování filmařské tvorby, což mělo přímý dopad na samotnou tvůrčí nezávislost

⁴⁴⁸ O zestátnění kinematografie se vedli diskuze již v 30. letech 20 století, kdy skupina tvůrců a producentů hledala způsob jak jednak zrovnoprávnit filmovou tvorbu s veřejně subvencovanou tvorbou divadelní a jednak oprostít filmové umění od čistě komerčních zájmů producentů. K tomu blíže: L. Ptáček, *Panorama českého filmu*, Rubico 2000, str. 88

⁴⁴⁹ Srov.: § 2 odst. 3 a odst. 4 Dekretu prezidenta republiky č. 501/1945 Sb.

⁴⁵⁰ O potřebě změn v poválečné kinematografii nikdo nepochyboval. Nutno ovšem podotknout, že zde existovali i jiné alternativy než zestátnění, jako např. koncepce do dnešní doby kontroverzního mediálního podnikatele Miloše Havla na vznik polostátní centralizované výroby a produkce filmů, kterou by řídila správní rada, v níž by 51 procent měl stát a zbytek soukromí akcionáři.

⁴⁵¹ Přepis dobového Československého filmového týdeníku z roku 1945, zdroj archiv ČT 24, dostupné on-line: <http://www.ceskatelevize.cz/dporady/I/O/1/6288585-archiv-ct24/2/045280/350006/video/>

filmařů⁴⁵².

Samotné těžiště znárodnovacího procesu spočívalo ve 4 dekretch prezidenta republiky ze dne 24. října 1945⁴⁵³. Prvním dekretem byly znárodněny (etatizovány) doly a podniky klíčového významu pro průmysl⁴⁵⁴, dalšími dekrety potravinářský průmysl⁴⁵⁵, akciové banky⁴⁵⁶ a pojišťovny⁴⁵⁷. Znárodnovací dekrety vedle rozsahu znárodnění obsahovaly též klauzuli o výlučnosti státu k zakládání a provozování nových podniků *"bez ohledu na jejich rozsah v odvětvích znárodněných"*⁴⁵⁸.

Dobovou realitu, v níž byly znárodnovací dekrety přijaty, dokumentuje soudobý filmový týdeník: *"Kdo tu byl dosud vlastníkem? Kdo těmto průmyslům vládl? Kdo zde byl pánem? Ten, kdo měl peníze. Ten, kdo dával peníze. Banky. To jsou sídla vládců našeho průmyslu. Tam se často určoval nejen osud celostátní výroby, ale i osud státu vůbec. Kde jsou ti neviditelní, kteří zde zasedají? A oč jim jde? O zisk, o podíly na zisku! Na zisku bez práce a bez ohledu na potřeby celku. Místo toho, aby průmyslu sloužili, hleděli se ho zmocnit. Byli lhostejní ke katastrofám. Spekulanti na burze bez práce a bez výčitek svědomí riskovali cizí a obohacovali se na účet národa skryti ve svých palácích. A lid stál na ulicích a měl němě přihlížet? A vláda měla mlčet? Vláda nemlčela a nezahlála, neboť už to nebyla vláda kapitálu, ale vláda lidu, vláda socialistické demokratické republiky. Prezident republiky sledoval od začátku úsilí vlády. Houževnatou spoluprací bylo docíleno dohody. Bude to navždy památná chvíle. Ve středu 24. října 1945 po patnácté hodině dává podpis prezidenta republiky*

⁴⁵² Neúprosná byla v tomto směru statistika, podle které bylo v roce 1938 natočeno 37 celovečerních hraných filmů, v roce 1937 45 filmů, v roce 1946 filmů 12 v roce 1948 17 filmů a v roce 1951 pouhých 14 filmů, mezi nimiž byly takové "skvosty" jak např. Cesta ke štěstí, AKCE B či Bylo to v máji a to vše za situace, kdy ve Státním filmu byly zaměstnány desítky režisérů a autorů. Zdroj statistických dat: www.ceskyfilm.web2you.cz.

⁴⁵³ Tyto dekrety spatřily světlo světa doslova za minutu dvanáct, neboť již 28. října 1945 se ujalo funkce Prozatímní národní shromáždění (PNS) a dekretální normotvorba tak skončila. Dodnes je předmětem diskusí, zda tak zásadní právní normy neměli být schváleny až PNS formou zákonů, aby se tak alespoň formálně posílila jejich legitimita. Dle mého názoru toto není až tak podstatné, neboť ústavním zákonem č. 57/1946 Sb. ze dne 28. března 1946 byla dekretální normotvorba PNS ratifikována a dekrety prohlášeny za zákony, resp. ústavní zákony.

⁴⁵⁴ Dekret č. 100/1945 Sb., o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků. Tímto dekretem byly znárodněny všechny podniky provozované podle obecního horního zákona, spolu s podniky energetického průmyslu, železáren, oceláren, sléváren, válcoven, zbrojního průmyslu aj. Blíže: Kuklík, J.: Mýty a realita takzvaných Benešových dekretů. Dekrety prezidenta republiky 1940-1945. Praha 2002, str. 334-336.

⁴⁵⁵ Dekret č. 101/1945 Sb., o znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského. Blíže: J.: Mýty a realita takzvaných Benešových dekretů. Dekrety prezidenta republiky 1940-1945. Praha 2002, str. 336-337.

⁴⁵⁶ Dekret č. 102/1945 Sb., o znárodnění akciových bank. Blíže: J.: Mýty a realita takzvaných Benešových dekretů. Dekrety prezidenta republiky 1940-1945. Praha 2002, str. 337-338.

⁴⁵⁷ Dekret č. 103/1945 Sb., o znárodnění soukromých pojišťoven. Blíže: J.: Mýty a realita takzvaných Benešových dekretů. Dekrety prezidenta republiky 1940-1945. Praha 2002, str. 337-338.

⁴⁵⁸ Srov. § 3 dekretu č. 100/1945 Sb.

*vládu nad průmyslem, doly a bankami do rukou lidu*⁴⁵⁹. Je patrné, že znárodnění bylo prezentováno jako jakýsi akt sociální spravedlnosti, s nadsázkou je možno říci, že se z tehdejšího pohledu jednalo o "vyvlastnění vyvlastňovatelů".

První vlna znárodnění se podle údajů publikovaných v *Černé knize kapitalistického hospodaření před únorem 1948* k 30. listopadu 1947 týkala více než 3000 průmyslových podniků reprezentujících 67 % jejich celkového počtu (v případě hornictví a hutnictví 100%), v nichž v březnu 1947 pracovalo 62 % zaměstnanců průmyslu. Výrobní kapacita znárodněných podniků představovala téměř dvě třetiny československého průmyslu. Po znárodnění akciových bank a soukromých pojišťoven v peněžnictví zůstalo jen 14 znárodněných bank, z toho 8 v českých zemích a 6 na Slovensku a neznárodněné peněžní instituce reprezentované družstevními a veřejnoprávními ústavy lidového peněžnictví. K podílu veřejného sektoru v průmyslu bylo třeba navíc ještě přičíst podíl komunálních a družstevních podniků vč. podniků, které byly již dříve ve vlastnictví státu⁴⁶⁰.

Období mezi první a druhou vlnou znárodnění Knapp popisuje jako období, kdy stál *"proti sobě jednak sektor socialistický a jednak rozsáhlý dosud sektor soukromokapitalistický, které oba tvořily základní bojové pozice v třídním boji tehdejšího času*⁴⁶¹".

Zatímco ještě v roce 1946 hovořil volební program KSČ o *„zachování široké sféry hospodářství soukromého a plné podpoře drobných a středních podnikatelů*⁴⁶²", dva roky na to již K. Gottwald hřímal v ÚNS⁴⁶³: *"Pokud běží o otázky průmyslu, domácího velkoobchodu, jakož i dovozu a vývozu, jsou to*

⁴⁵⁹ Úryvek z dobového filmového dokumentu k znárodnění z října 1945, zdroj: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10150778447-historie-cs>.

⁴⁶⁰ Blíže: Balcárková a kol., *Černá kniha kapitalistického hospodaření před únorem 1948*, Ministerstvo informací, Praha 1948, str. 14 a násl.

⁴⁶¹ Knapp, V. *Vlastnictví v lidové demokracii*, Orbis Praha, str. 188. Že se ze strany KSČ jednalo skutečně o pozice bojové svědčí fakt, že dne 30.12.1947 vznikla při ÚV KSČ specializovaná "trojka pro potírání soukromého sektoru". Náplní její činnosti měla být příprava koncepce postupu pro likvidaci soukromého podnikání. Mezi navrhované postupy patřila mj. řada rádo by legálních restrikcí jako drakonické prověřování plnění daňových povinností a dodržování zákonů. Všele "trojky" stál náměstek ministra financí Otto Fischl, který bude v roce 1952 popraven v procesu s protistátním spikleneckým centrem Rudolfa Slánského. Faktická činnost trojky skončila patrně již před únorem 1948.

⁴⁶² Srov.: Volební program KSČ pro volby v roce 1946, část programu nazvaná "Jaké bezprostřední požadavky budeme prosazovat". Text převzat z: http://www.totalita.c:dvoly/volby_1946_05_04.php, stejně i „S komunisty do lepších časů" článek Rudé právo č.123z neděle 26. května 1946.

⁴⁶³ Již 22.2.1948 se z iniciativy předsednictva Ústřední rady odborů konal v průmyslovém paláci v Praze sjezd závodních rad a odborových skupin. Přes osm tisíc delegátů se vyslovilo pro další znárodnění, které mělo nově postihnout všechny závody nad 50 zaměstnanců, celý zahraniční obchod a vnitřní velkoobchod. O cílech a pozadí sjezdu leccos napověděl i fakt, že hlavní referát za bouřlivých ovací přednesl Antonín Zápotocký. Na sjezdu vystoupil i K. Gottwald, který zcela účelově vyzdvihl hlavně úspěchy znárodněného průmyslu a dvouletého hospodářského plánu a zároveň varoval před nebezpečím reakce, která se podle něj snaží znovu nastolit kapitalismus, tzn. vrátit národní podniky kapitalistům a vzít zemědělcům půdu, kterou po válce dostali a zavést režim nezaměstnanosti. V roce 1988 vydal Supraphon soubor dokumentů a literární pásmo nazvané „40 let vítězného února", kde byly zachyceny úryvky jak Zápotockého, tak Gottwalda na tomto sjezdu.

otázky nové a vláda i ústavodárné Národní shromáždění k nim musí zaujmout stanovisko. Myslím, že toto stanovisko nemůže být jiné než kladné. Aniž bych zacházel do podrobností, chci zdůraznit, že ještě do voleb má být provedeno: Státní organizace všeho domácího velkoobchodu. Státní organizace vývozu a dovozu. Znárodnění kapitalistického podnikání u podniků všeho druhu nad 50 zaměstnanců, při čemž určité obory, na nichž má veřejnost obzvláštní zájem, mají být znárodněny úplně. Opatření toto je především odůvodněno národohospodářsky. Jím mají být pro národ, pro celek zachráněny desetimiliardové hodnoty, které dosud byly z národního důchodu odčerpávány a zneužívány k protinárodním cílům. Opatření toto je však současně nutné z důvodů státně politických. Oblast, již se má další znárodnění, případně zestátnění dotknout byla a je pařeništěm protistátních piklů a právě z ní rostou kořeny překonané únorové vládní krize. A tyto kořeny protistátního protilidového a protilidového nutno vtrhnout. A ony budou vytrhány⁴⁶⁴.

Komunisté po únoru 1948 na nic nečekali a již v dubnu 1948 Národní shromáždění započalo schvalovat sérii zákonů, jimiž započala druhá fáze znárodnění přesně v duchu shora citovaného projevu K. Gottwalda. Jednalo se jak o přímé novelizace znárodněvacích dekretů z roku 1945⁴⁶⁵, tak o řadu zcela nových právních norem⁴⁶⁶. Výsledkem účinnosti těchto nových norem bylo znárodnění podniků nad 50 zaměstnanců, stavebních podniků, velkoobchodu a zahraničního obchodu. Rozsah druhé fáze znárodnění ve stavu ke konci roku 1949 shrnul K. Gottwald v projevu na ÚV KSČ dne 24. 2. 1950, kdy vycházel ze sektorového dělení jednotlivých odvětví a to na sektor socialistický, kapitalistický a sektor drobných výrobců. Jasná dominance socialistického sektoru se projevila v průmyslu (98%, zbylá 2% patřila kapitalistickému sektoru), stavebnictví (94,3%) a dopravě (95,5%). Naopak v řemeslech participoval socialistický sektor pouhými

⁴⁶⁴ Projev Klementa Gottwalda na 94. schůzi Ústavodárného národního shromáždění republiky Československé, konané dne 10. března 1948. Text převzat ze společná Česko-Slovenská digitální parlamentní knihovna.

⁴⁶⁵ Dekret č. 100/1945 Sb., o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků, novelizoval nejprve zákon č. 114/1948 Sb., o znárodnění některých dalších průmyslových a jiných podniků a návodů a o úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků, a později zákon č. 106/1950 Sb., kterým se mění a doplňují předpisy o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků, dekret č. 10 1/1945 Sb., o znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského, novelizoval nejprve zákon č. 115/1948 Sb., o znárodnění dalších průmyslových a jiných výrobních podniků a závodů v oboru potravinářském a úpravě některých poměrů znárodněných a národních podniků tohoto oboru, a později zákon č. 108/1950 Sb., kterým se mění a doplňují předpisy o znárodnění některých podniků průmyslu potravinářského.

⁴⁶⁶ Zákon č. 119/1948 Sb., o státní organizaci zahraničního obchodu a mezinárodního zasilatelství, zákon č. 120/1948 Sb., o znárodnění obchodních podniků s 50 nebo více činnými osobami, zákon č. 121/1948 Sb., o znárodnění ve stavebnictví, zákon č. 122/1948 Sb., o organizaci a znárodnění cestovních kanceláří, zákon č. 123/1948 Sb., o znárodnění polygrafických podniků, zákon č. 124/1948 Sb., o znárodnění některých hostinských a výčepních podniků a ubytovacích zařízení, zákon č. 125/1948 Sb., o znárodnění přírodních léčivých zdrojů a lázní a o začlenění a správě konfiskovaného lázeňského majetku, zákon č. 126/1948 Sb., o znárodnění některých šlechtitelských podniků, zákon č. 185/1948 Sb., o zestátnění léčebných a ošetrovacích ústavů a organizací státní ústavní léčebné péče.

14,3%, jasnou dominanci tu měl sektor kapitalistický s 58,8% a drobní výrobci s 26,9%. I přes proklamovanou ústavní zásadu "*ochrany drobného a středního podnikám*" postihlo znárodnění i subjekty, které svou velikostí či formou měly být ze znárodnění vyloučeny.

Teorie zostřování třídního boje⁴⁶⁷ spolu s vizí přechodu malovýroby ve výrobu socialistickou ocejovala i drobné živnostníky jako nepřátele režimu. Od počátku roku 1949 lze vystopovat zesílený tlak na živnostníky spočívající mimo jiné v aplikaci diskriminačních opatření⁴⁶⁸, která ve svém důsledku podnikání znemožňovala, atak docházelo k odhlašování živností a jejich zánikům. Jen v lednu 1949 zaniklo v českých zemích 2 781 živností a během tohoto roku zaniklo 65 tisíc prodejen z původních 110 tisíc. Likvidace soukromých živností gradovala v letech 1950-52. Zatímco v roce 1948 bylo v českých zemích více než 172 000 živností s téměř 460 000 pracovníky, v roce 1950 jich zbývalo pouhých 47 500 s necelými 54 000 pracovníky. Počet živností byl dále redukován. Pokles se krátce pozastavil v roce 1956, ale po přitvrzení situace bylo kolem roku 1960 dosaženo již úplné likvidace soukromého podnikání⁴⁶⁹.

Majetkové podstaty znárodněných podniků se přetvářely v národní podniky⁴⁷⁰. Podobně jako mnoho právních institutů i národní podniky prodělaly v relativně krátkém časovém období svébytný právní vývoj, který měl zásadní význam pro pojetí a vlastní obsah této instituce⁴⁷¹. Časově první normou upravující instituci národních podniků byl dekret č. 100/1945 Sb. V "předúnorové" podobě byly národní podniky prohlášeny za "*majetek státu s postavením samostatných právnických osob*"⁴⁷². Původní znárodněný podnik chápaný ve smyslu objektivním, tj. jako předmět nehmotné povahy, byl přetvořen v národní podnik coby právnickou osobu.

Irena Pelikánová v této souvislosti mluví o "*splynutí předmětu se subjektem*", jež mělo za následek "*materializovanou personifikaci, přerod objektu v kvazisubjekt a zatlačení vlastnického práva do pozadí, neboť vše se stávalo vlastnictvím státu, tedy*" všech⁴⁷³. Zde bych si dovolil s vyřčeným názorem

⁴⁶⁷ Usnesením ÚV KSČ z 17. dubna 1950 byla schválena akce "Ř" tj. soubor opatření, jimiž mělo dojít k přechodu živností k vyšším, tedy socialistickým formám podnikání.

⁴⁶⁸ Živnostníci byli diskriminováni zejména omezením přidělů surovin, zboží a pracovních sil. Živnostníci byli vyřazeni z vázaného trhu, což mělo za následek nucený nákup veškerých surovin na volném trhu za neúnosně vysoké ceny. Pro názornost podle statistické ročenky z roku 1958 zatímco v roce 1952 stála např. 1 kg rýže na vázaném trhu 40,-Kč na volném 300,-Kč.

⁴⁶⁹ Statistická data ohledně počtu živností převzata ze serveru: www.totalita.cz.

⁴⁷⁰ Srov. § 12 odst. 1) dekretu č. 100/1945 Sb.

⁴⁷¹ Knapp rozeznával ve vývoji znárodnovacího zákonodárství 3 etapy a to: 1. představovanou znárodnovacími dekreti z konce roku 1945, 2. zahrnující znárodnovací zákony po únoru 1948 a 3. spojenou s novelami znárodnovacích zákonů z druhé poloviny roku 1950, které byly vyvolány mimo jiné potřebou organizačních změn národních podniků. Srov.: Knapp. V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha 1950, str. 281-282.

⁴⁷² Srov. § 13 odst. 1) dekretu Č. 100/1945 Sb.

⁴⁷³ Pelikánová, I. Obchodní právo. I. díl, Praha: ASP1, a.s., 2005, str. 77.

částečně nesouhlasit. Uvedená teze platí plně pro "poúnorové" pojetí národních podniků, ale ne tak zcela pro počáteční fázi vzniku národních podniků. Národní podnik v počáteční fázi svého vzniku byl charakterizován vysokou mírou aktivní participace zaměstnanců na jeho správě a činnosti a to prostřednictvím závodních rad, odborových organizací a přímého zastoupení v představenstvech národních podniků. Podmínkou pro jmenování ředitelů národních podniků bylo předběžné schválení Ústřední radou odborů. Členy představenstva národních podniků volili z jedné třetiny zaměstnanci a to z vlastních řad, dvě třetiny pak jmenovaly nadřízené orgány po dohodě s Ústřední radou odborů. Ředitel a představenstvo se pak měli řídit při správě podniku kritériem řádného hospodáře. Kladné hospodářské výsledky národních podniků v prvních poválečných letech je možno mimo jiné zdůvodnit i pocitem sounáležitosti a z něho plynoucí euforické pracovní aktivity jejich zaměstnanců s podnikem, na rozdíl od pocitu odcizení, který vzbudila faktická i právní situace národních podniků po roce 1948. Podle § 17 dekretu č. 100/1945 vlastnické či jiné právo zapisoval knihovní soud na návrh národního podniku na navrhovatele tj. národní podnik. Díkce tohoto ustanovení by se dala ve vztahu stát vs. národní podnik vs. majetek národního podniku parafrázovat feudální zásadou o tom, že vazal mého vazala není mým vazalem a to tak, že majetek mého majetku není mým majetkem. Takto založený právní vztah lze označit za jistou modifikaci feudální teorie děleného vlastnictví⁴⁷⁴. § 18 ukládal národním podnikům v jejich činnosti řídit se zásadami obchodního podnikání, avšak stát neručil za jejich závazky. Je evidentní, že národní podniky se v první fázi své geneze tj. do roku 1948 řídili klasickými komercionalistickými metodami, kdy to byli ještě podnikatelé, obchodníci, v pravém slova smyslu. Ostatně v řadě případů byla organizace a způsob řízení převzata z podniků podléhajících znárodnění zejména Baťových závodů. Obecným právním předpisem upravujícím národní podniky bylo vládní nařízení Č. 6/1946 Sb., kterým se vydává statut národních podniků průmyslových⁴⁷⁵.

Zásadní změnu ve vývoji právního i faktického pojetí národních podniků přinesl únor 1948. Základním pramenem práva národních podniků se stala Ústava 9. května⁴⁷⁶. Radikální změnu pojetí národního podniku přinesl zákon o národních podnicích průmyslových č. 103/1950 Sb. Hned § 1 tohoto zákona napověděl mnohé, podle něj totiž: "*Ze znárodněných dolů a jiných průmyslových*

⁴⁷⁴ SroV.: K. Malý a kol. Dějiny českého a česko-slovenského práva do roku 1945, 3. přepracované vydání, Linde Praha 2003, str. 43.

⁴⁷⁵ Vládní nařízení čítalo 43 §§ upravující mj. řízení podniku jeho orgány (ředitelem, představenstvem), financování, účtování a kontrolu. Pokud se týče financování národních podniků nařízení, zavádělo termín „jmění národního podniku“ skládajícího se z kmenového jmění a rezervního fondu.

⁴⁷⁶ Srov.: §§ 150, 154, 155 a 156 Ústavy 9. května.

podniků vyrostly národní podniky průmyslové, v nichž kolektivy pracujících v soudružské spolupráci ovládané uvědomělou kázní a vzájemnou pomocí plní úkoly výstavby socialismu". § 2 téhož zákona stanovil poslání národních podniků, jímž bylo *"podle plánu přispívat výrobou k vzestupu národního bohatství, ke zvyšování hmotné i kulturní úrovně pracujících a k upevnění moci pracujícího lidu".* Původní formulace o tom, že národní podniky jsou majetkem státu, citovaný zákon důsledně mění v podobě § 10 odst. 1) na formulaci *„vlastníkem majetku národního podniku je stát, národnímu podniku je takový majetek svěřen do správy“.* Nově se tedy do pozemkových knih zapisoval stát jako vlastník nemovitostí. Zde se již plně odrazil sovětský vzor, neboť podle Venediktova, který v souvislosti s národními podniky mluví o operativní správě státního vlastnictví, jejíž orgánem je *„státem organizovaný kolektiv dělníků a ostatních zaměstnanců v čele s odpovědným vedoucím, kterémužto kolektivu stát uložil plnit určité státní úkoly a přidělil přiměřenou část jednotného fondu státního vlastnictví k plnění těchto úkolů“*⁴⁷⁷. § 14 v 1. odstavci stanovil, že *"činnost národního podniku je určována jeho schváleným podnikovým plánem. Podnikové plány národních podniků jsou svým obsahem součástí jednotného hospodářského plánu"*, § 15 odst. 1) pak stanovil povinnost národních podniků *"hospodařit podle rozpočtu, který je základem finančního plánu, tvořícího součást jeho podnikového plánu"*. Zákon č. 103/1950 Sb. podle § 3 odst. 1) platil pro národní podniky z oboru ministerstva průmyslu, výživy, informací a zdravotnictví. Podle § 57 tohoto zákona, mohla vláda působnost tohoto zákona rozšířit i na podniky z oboru jiných ministerstev. Statut národních podniků průmyslových pak nově upravovalo vládní nařízení č. 105/1950 Sb. nahrazující dřívější statut č. 6/1946 Sb. Knapp, jak je ostatně jeho dobrým zvykem, opět zdůrazňuje, že při juristickém výkladu národních podniků nelze postupovat *"abstraktně a formálně juristicky"*. Podle něj nelze národní podnik chápat jako *"isolovaný institut, nýbrž jako orgán státu, jehož pomocí lidově demokratický stát plní své hospodářské úkoly, které nakonec směřují k budování socialismu a tudíž ke zvyšování životní úrovně našeho lidu"*⁴⁷⁸.

Dosud aktuálním právním problémem zůstávají nevyplacené náhrady za znárodněný majetek⁴⁷⁹. K výplatě náhrad došlo pouze v omezeném počtu případů. Oficiálně prezentovaným důvodem nevyplacení náhrad bylo nevydání prováděcích právních předpisů.

Z výše uvedeného je patrná poválečná tendence komunistů o cílenou a

⁴⁷⁷ Venediktov, Státní socialistické vlastnictví, II. Díl, Orbis 1950, str. 11.

⁴⁷⁸ Knapp, V. Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha 1952, str. 298-299.

⁴⁷⁹ Srov.: Nález Ústavního soudu ČR ze dne 22.10.1997 sp.zn. 11. ÚS 192/96, resp. nález Ústavního soudu ČR ze dne 21.12.1998, sp.zn. IV. ÚS 403/98.

programovou snahu zmocnit se téměř všeho rozsáhlejšího privátního majetku⁴⁸⁰. Po únoru 1948 komunisté k této snaze široce zneužívali státní moc a jimi k tomu uzpůsobené právní normy včetně postupů, které byly daleko za hranicemi těchto norem.

⁴⁸⁰ Příkladem takového postupu je i kontroverzní zákon č. 143/1947 Sb., hovorově označovaný jako Lex Schwarzenberg.

7.2. Kolektivizace zemědělství, zakládání JZD

Říkají nám dále, že sice dnes jsme pro rozdělení půdy, ale zítra, že zaženeme rolníky do kolchozů. (...). Tím víc, jak se blíží volby, reakce znovu tuto lež opakuje a straší rolníky, že komunisté po volbách sáhnou ke zřizování kolchozů. Tyto reakční lži rozšiřují v předvolební kampani i někteří řečníci druhých politických stran. A jaká je skutečnost? Komunisté, kteří nesou plnou odpovědnost za zemědělskou politiku v nové republice, ani v nejmenším se nedotkli soukromého majetku rolníků. Nezřídili ani jediný kolchoz. Naopak za 1 rok bylo rozděleno a dáno do soukromého vlastnictví celkem 1,500.000 ha půdy pro 140.000 rolnických rodin. (...) Správně řekl na našem sjezdu soudruh Nepomucký, že nikdy v dějinách českého národa nebyl selský stav tak početný, jako právě dnes, a ani čeští zemědělci neměli ve svém vlastnictví tolik půdy, jako dnes, kdy zemědělskou politiku dělají komunisté. Komunisté se soukromého vlastnictví rolníků nedotkli a nedotknou. To je jasné stanovisko komunistické strany a český národ, český zemědělec, měl již příležitost, přesvědčit se o tom, že u nás se slova a činy nerozcházejí⁴⁸¹.

Termín kolektivizace označuje proces transformace soukromého zemědělského majetku v majetek kolektivní (družstevní). Pro komunisty tento proces představoval ideologickou nutnost, neboť jednu ze skupin výrobních prostředků představovaly právě ty "které se nemohou zatím odpoutat od přírodních podmínek své existence a tvoří tak materiální základ zemědělské výroby" (orná půda, stáda dobytka aj.).⁴⁸² Byla by tedy do budoucna ideologicky těžko obhajitelná existence soukromého vlastnictví k výrobním zemědělným prostředkům. Komunisté k této problematice přistupovali takřkajíc "od lesa", zvolením naprosto pokryteckého, za to ale mimořádně pragmatického postupu, kdy obratně využili poválečné situace ve svůj prospěch. Vzhledem k tomu, že post ministra zemědělství zastával již ve Fierlingerově a později i Gottwaldově vládě komunista Július Ďuriš, mohli komunisté profitovat z rozdělování zemědělského majetku po osobách, kterým byl zkonfiskován⁴⁸³. Takto získávali

⁴⁸¹ Volební program KSČ pro volby v roce 1946, část programu nazvaná "Pomluvy proti straně".

Text převzat z: http://www.totalita.cz/volby/volbL1946_05_04.php

⁴⁸² Srov.: Šik, O.: *Ekonomika zájmy politika*, NPL, 1962, str. 114

⁴⁸³ K převodu vlastnického práva na německé subjekty za okupace došlo mj. aplikací záborového zákona první pozemkové reformy. Po válce byl konfiskovaný zemědělský majetek rozdělen v rámci nové pozemkové reformy a došlo i k odstranění původních dispozic v pozemkových knihách. Pozemková reforma byla v diki komunisty ovládaného ministerstva zemědělství. Právním podkladem pro pozemkovou reformu byl Dekret prezidenta republiky ze dne 21. června 1945 o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa, podle kterého byla konfiskovaná půda přidělována bezzemkům, zemědělským dělníkům a deputátníkům v nejvyšší možné výměře 13 ha. V českých

podporu především drobných zemědělců a bezzemků a celkově i širší veřejnosti, neboť pozemkovou reformu prezentovali jako jimi prováděnou nápravu nejen válečných křivd, ale i pozemkové reformy první republiky, kdy majetek podle jejich interpretace končil převážně v rukou velkostatkářů a nyní se díky jim dostává do rukou drobných pracujících zemědělců. Dále bylo třeba rozptýlit oprávněné obavy obecně mezi českými zemědělci rozšířené o tom, že komunisté chystají po vzoru sovětských kolchozů zavádět združstevňování a získat tak drobné zemědělce, v nichž komunisté viděli svůj voličský potenciál⁴⁸⁴. Že tato snaha nezůstala bez odezvy, svědčí i výsledky voleb v roce 1946⁴⁸⁵. Po volbách v roce 1946 představil ministr Ďuriš osnovy šesti zákonů a 4. 4. 1947 vyhlásil v Hradci Králové tzv. Hradecký program, jež představoval konečné vyřešení otázek souvisejících mj. s vlastnictvím a novými půdními přídělky z pozemkového fondu, vč. přidělů zemědělských strojů a koncepce scelování půdy. Takovéto návrhy spolu s nezměněnou rétorikou získávaly komunistům širokou podporu zejména menších zemědělců.

Kruté vystřízlivění mělo nastat již záhy po únorovém převratu. Ovšem zprvu tomu nic nenasvědčovalo. Národní shromáždění během jednoho dne (21. 3. 1948) přijalo řadu zemědělských zákonů, vycházejících z osnov již zmiňovaných Ďurišových zákonů⁴⁸⁶. Tyto zákony byly zemědělskou obcí hodnoceny vesměs kladně, neboť upravovaly mimo jiné půjčky zemědělcům na nákup strojů, revizi pozemkové reformy, kdy byly zavedeny rolnické komise složené z uchazečů o půdu, které ovlivňovaly přiděly půdy, ztížení možnosti převodu pozemkového majetku, zakotvení zásady "půda patří těm, kdo na ní pracují", omezení držby půdy na 50 ha a regulace přerozdělování půdy, scelování půdy a stanovení zemědělské daně. Ovšem již na listopadovém zasedání ÚV KSČ přišel Ďuriš s konceptem omezování soukromého vlastnictví zemědělců a "*vybudovanie pol'nohospodárskeho družstevníctva*" s čímž

zemích byl konfiskován majetek o rozloze cca 1.400.000 ha zemědělské a 1.000.000 ha lesní půdy. Do konce roku 1947 se především v pohraničí usídlilo 150000 uchazečů o půdu, kterým bylo přiděleno 1.200.000 ha půdy, blíže: J. Kuklík a kol. vývoj česko-slovenského práva 1945-1989, Linde Praha 2009, str. 28-29.

⁴⁸⁴ Viz.: shora citovaný úryvek z volebního programu KSČ z roku 1946

⁴⁸⁵ Komunistická strana získala v českých zemích nejlepších výsledků právě v okresech, odkud bylo vysídleno německé obyvatelstvo, tj. v celých severozápadních Čechách, v části severní Moravy a Slezska a několika okresech najihu Čech a Moravy, úplně nejlepší výsledek pak měla v okrese Tachov (70,45% hlasů). Srov.: mapu vítězných stran podle okresů, dostupné on-line: [http://www.czso.cz/jcsulredakce.nsf/i/volby-do_ustavodarneho_narodniho_shromazdeni_1946_mapa/\\$File/ns_l_1946.jpg](http://www.czso.cz/jcsulredakce.nsf/i/volby-do_ustavodarneho_narodniho_shromazdeni_1946_mapa/$File/ns_l_1946.jpg).

⁴⁸⁶ Zákon č. 43/1948 Sb., o zemědělském úvěru, zákon č. 44/1948 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon o revizi první pozemkové reformy, zákon č. 45/1948 Sb., o rozdělení pozůstalostí se zemědělskými podniky a o zamezení drobení zemědělské půdy, zákon č. 46/1948 Sb., o nové pozemkové reformě (trvalé úpravě vlastnictví k zemědělské a lesní půdě), zákon č. 47/1948 Sb., o některých technicko-hospodářských úpravách pozemků (scelovací zákon), a zákon č. 49/1948 Sb., o zemědělské dani.

Gottwald souhlasil⁴⁸⁷. Zpočátku komunisté využívali předúnorové právní normy k šikaně soukromých zemědělců⁴⁸⁸. Další možností šikany soukromých zemědělců byl právní postih za neplnění nespelnitelných dodávek či za naprosté absurdity, v nichž byly spatřovány ty nejhorší trestné činy (např. sabotáž, či ohrožení jednotného hospodářského plánu⁴⁸⁹). Na pořadu dne tak byly trestní postihy v podobě nepodmíněných trestů vězení, citelné a mnohdy likvidační sankce či umístění do TNP na základě správního aktu spolu s vysídlením celých zemědělských rodin. Atak si např. mlynář a rolník v jedné osobě Alois Melkus, ročník 1907, dne 9. září 1950 vyslechl u Okresního soudu v Moravských Budějovicích rozsudek "Jménem republiky" pro trestný čin sabotáže dle § 85 odst. 1a) tr. zákona. Skutková podstata spočívala v tom, že „ze zaujatosti proti lidově demokratickému zřízení nechal zkazit 22 g ječmene, který předal OHD v Mor. Budějovicích". Trestní sankce byla doslova likvidační: odnětí svobody v trvání 7 let nepodmíněně, ztráta čestných práv občanských na dobu 10 let, propadnutí poloviny jmění a peněžitý trest 300.00,- Kč a v případě jeho nedobytnosti další vězení v trvání půl roku. S trochou sarkasmu a nadsázky, které jistě nejsou na místě, bych mohl tehdejší justici pochválit za mimořádnou rychlost, neboť odsouzený Melkus byl zatčen 28. srpna a 9. září si již vyslechl rozsudek⁴⁹⁰.

Ovšem označit soukromé zemědělce jako celek za nepřátele socialismu si komunisté nedovolili. Jejich taktika ideologického boje spočívala ve vytvoření propasti mezi jakoby "vykořisťovanými chudými rolníky" a "vykořisťovateli" v podobě bohatých sedláků označovaných původem ruským slovem kulak a ve vedení třídního boje právě s těmito kulaky⁴⁹¹. Ministr zemědělství Július Ďuriš

⁴⁸⁷ Blíže: Zápis ze zasedání ÚV KSČ ze dne 17.11.1948, Národní archiv f. 01/5, a.j. 20

⁴⁸⁸ Zákonem č. 55/1947 Sb., o pomoci rolníkům při uskutečňování zemědělského výrobního plánu, byly zemědělcům odebírány mechanizační stroje, zákon o některých technicko-hospodářských úpravách pozemků (scelovací zákon) č. 47/1948 Sb. umožňoval odebírání kvalitní orné půdy za náhradu představující nekvalitní ornice, později docházelo např. k výměnám dobrých krav za nekvalitní dojnice a to na základě rozhodnutí předsednictva ÚV KSČ ze 7. dubna 1951.

⁴⁸⁹ Např. rolník, který nedopatřením poslal 250 Kg žita zamořeného pilousem do filiálky hospodářského družstva byl odsouzen pro trestný čin ohrožení jednotného hospodářského plánu podle § 135 odst. 1,2 tr. zákona. (Srov.: Rozhodnutí krajského soudu v Hradci Králové z 12. října). Mnohem hůře co kvalifikace trestného činu dopadl vesnický boháč, který odevzdal 300 kg pšenice Okresnímu hospodářskému družstvu. V dodávce však bylo menší množství staré pšenice napadené pilousem. V tomto případě však jednání vesnického boháče, právě proto, že byl takto označen, "ačkoliv nikdy veřejně nevystupoval proti lidově demokratickému zřízení, nenáviděl je, neboť se obával, že zejména pronikáním družstevní myšlenky ztratí v obci dosavadní hospodářskou převahu a vliv a tím i prostředky k stálému obohacování na úkor drobných rolníků", bylo posouzeno jako přísněji trestaný trestný čin sabotáže podle § 85 odst. 1 písm a), b) tr. zák. (Srov.: Rozhodnutí okresního soudu v Mladé Boleslavi z 9. prosince 1950, T 173/50). Obě rozhodnutí byla publikována ve Sbírce rozhodnutí československých soudů ročník 1951.

⁴⁹⁰ Blíže: Navara, L., Kasáček, M.: Mlynáři od Babic, Nová fakta o osudovém dramatu padesátých let, Host, Brno 2006, str. 18-19.

⁴⁹¹ Pojem "sedlák" nebylo možno ideologicky použít, neboť s ním bylo historicky spojeno postavení váženého zemědělce. Proto se běžně hovořilo o "vesnických boháčích" a "kulacích". Zejména druhý pojem z domácněl, ačkoliv se jednalo o slovo původem z ruštiny označující nejprve vesnického lichváře, později bohaté rolníky. Jak uvádí Jech, oba pojmy byly velmi vágní a nebylo z

dosavadní opatření považoval za nedostatečná a prosazoval zpřísnění represí, kdy nově za odebrané stroje se sedlákům již neměla vyplácet náhrada a kulakům (mezi něž zahrnoval již i hospodářství menší než 20 ha) měl být znemožněn prodej půdy, aby nemohli uniknout z "kulacké třídy". První požadavek byl schválen ÚV KSČ 4. května 1951, kdy za "kulaka" mohl být považován i majitel 8-20 ha půdy (rozlišeno podle bonity půdy), druhý požadavek byl naplněn zákonem č. 65/1951 Sb., o převodech nemovitostí a o pronájmech zemědělské a lesní půd⁴⁹². Taktikou komunistů bylo zlikvidování všech zemědělců bránících se vstupu do JZD, čímž chtěli docílit, aby na vesnicích zbyli pouze nekonkurenceschopní drobní zemědělci, pro něž bude výhodou a zároveň ekonomickou nutností začlenit se do vznikajících JZD. V drtivé většině případů byli soukromí zemědělci souzeni aplikací norem trestního práva správního. Podle Jecha od srpna 1950 do března 1951 takto bylo potrestáno celkem 48 485 rolníků, což představovalo 39 % z celkového počtu potrestaných občanů. Ačkoli propaganda hlásala boj proti "vesnickým boháčům", 82 % odsouzených rolníků vlastnilo půdu o rozloze maximálně 20 ha a jen 18 % spadalo do kategorie "kulaků" podle starší definice. Trestní řízení soudní zůstávalo vyhrazeno jen pro závažné případy: soudy pak ve vykonstruovaných procesech trestaly za většinou smyšlenou protistátní či teroristickou činnost a mezi udělovanými tresty nechyběly ani tresty smrti. Sedláci vlastníci více než 20 ha půdy opět tvořili v první třetině roku 1951 menšinu (14 %), většinu z 389 odsouzených tvořili drobní a střední rolníci⁴⁹³. Pod statistickými čísly se skrývaly neuvěřitelné tristi životní osudy. Jako názorný příklad jednoho takového osudu uvádím osud soukromého zemědělce pana Bedřicha Marjanka, ročník 1913, příímého příbuzného mých dnešních sousedů. Pan Marjanko hospodařil na zemědělské usedlosti ve Velkém Újezdu v okrese Mělník o výměře 20 ha zemědělské půdy. K tomu měl pronajato dalších 20 ha polností. Ke statku patřilo ještě přes 5 ha lesní půdy a půl hektaru zahrad. První zásah do jeho hospodaření se odehrál v roce 1949, kdy mu nebylo umožněno sehnat potřebné pracovní síly a byly mu vyměřeny nepřiměřeně velké povinné dodávky. Na základě toho mu byl dne 21. 12. 1949 zaslán výměr o nuceném vykoupení traktoru. Uvedený stroj musel být urychleně předán JZD Hořín. Toto správní rozhodnutí bylo odůvodněno zaviněným nesplněním smlouvy o výrobě nebo o výkupu a dodávce zemědělských výrobků s poukazem na fakt, že uvedené mechanizační prostředky nejsou plně využity. Pan Marjanko byl

nich zřejmé, zda jsou definovány podle výměry půdy (vlastník půdy nad 20 ha), podle míry vykořisťování nebo podle jiného hlediska. Tato vágnost ovšem komunistům poskytovala prostor pro libovůli. Srov.: Jech, K., Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha, Vyšehrad, 2008, str. 59-62.

⁴⁹² Blíže: Jech, K.: Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha, Vyšehrad, 2008, str. 85-88.

⁴⁹³ Jech, K.: Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha, Vyšehrad, 2008, str. 92

poučen, že jakékoli znemožňování provedení tzv. výkupu je trestné. Celý výměr byl ukončen právně prazvláštní formulací o tom, že: *"Proti tomuto rozhodnutí se lze odvolat ve lhůtě 15 dnů ode dne jeho doručení ke krajskému národnímu výboru v Praze prostřednictvím okresního národního výboru v Mělníku. Odvolání odmítá ONV, odkladný účinek, protože naléhavý zájem veřejný to vyžaduje. Proti rozhodnutí, jímž se vylučuje odkladný účinek odvolání, není ve smyslu § 77, odst. 4 spr. říz. odvolání přípustné"*. Osm dní nato byl pan Marjanko předvolán před mimořádnou vyživovací komisí ONV Mělník a MNV ve Velkém Újezdě, aby vypověděl a udal důvody, proč nesplnil svoji dodávkou povinnost. Pan Marjanko se odvolával na nedostatek pracovních sil a fakt, že zůstal na celou práci s manželkou sám. Z důvodu nesplnění dodávek byl přinucen dát veškeré hospodářství k dispozici JZD Velký Újezd s tím, že se stane členem JZD a to s příslibem, že mu nebude bráněno v dokončení studií (před válkou studoval vysokou školu veterinární v Brně) a že mu nebude činěno nějaké příkoří v bytové otázce. Ani jedna podmínka nebyla splněna. Již 13. června 1950 byl předvolán na MNV ve Velkém Újezdě, kde s ním byla sepsána dohoda o "dobrovolném" výkupu pozemků a hospodářských usedlostí dle zákona 46/1948 Sb. o nové pozemkové reformě. Ve zmiňovaném předvolání je mimo jiné uvedeno následující poučení: *"V případě nedostavíte-li se k jednání, budeme mít za to, že souhlasíte s předáním, bez výhrad pro vlastníka, a jednání 1 podpis provede za Vás místní národní výbor z moci úřední"*. Nakonec tato jednání o tzv. dobrovolném výkupu vyústila k "dobrovolnému darování" veškerých nemovitostí státu. Pan Marjanko se musel co nejdříve vystěhovat z obce Velký Újezd a mohl si sebou vzít jenom to, co se vešlo na dva žebříňáky. Odstěhoval se ke své matce do Mělníka, kde v jejím rodinném domku mohl obývat pouze jednu místnost, neboť v celém domě byli nuceně nastěhováni nájemníci, neboť se jednalo se o tzv. nadměrný byt, který tak byl tzv. administrativně rozdělen. O nějaké možnosti dostudování nemohlo být ani řeči, takže až do důchodu pracoval jako veterinární prohlížeč na místních jatkách. Do Velkého Újezda se již nikdy nepodíval. Do zemědělské usedlosti byly nastěhovány romské rodiny, objekt nebyl udržován, postupně chátral a v roce 1973 byl zbořen⁴⁹⁴.

Hrůznou realitou doby zůstal i fakt, že trestáni byli i rodinní příslušníci souzených sedláků, např. dětem bylo znemožněno studium na školách. 11. 6. 1952 vypracoval Politický sekretariát ÚV KSČ návrh zásad k provedení očisty zemědělských škol od dětí vesnických boháčů v době prázdnin. Návrh byl

⁴⁹⁴ Příběh byl sestaven z osobních vzpomínek pana PhDr. Bedřicha Marjanka, mého mělnického souseda, syna pana Bedřicha Marjanka. Detailně byl osud Bedřicha Marjanka zpracován v projektu Příběhy bezpráví - kapitoly z československé historie 1948-1989, dostupné online: <http://www.jedensvetnaskolach.cz>.

odůvodněn potřebou *"třídně uvědomělých, politicky vyspělých odborných pracovníků"* a vzhledem k tomu, že podle sociálního původu bylo v zemědělských školách asi 500 dětí, jejichž rodiče vlastnili více než 15 ha zemědělské půdy, bylo třeba tyto žáky vyloučit z dalšího studia, neboť *„jejich školení si vyžaduje značných nákladů, které se lidově demokratickému státu v žádné formě nevrací, neboť těmto absolventům nemohou být svěřena odpovědná místa"*. Vyloučení žáci pak měli být umístěni na státních statcích⁴⁹⁵. Obdobně bylo postupováno i v případech nežádoucích studentů vysokých škol a to na základě zásad k provedení očisty vysokých škol zemědělských a veterinárních od dětí vesnických boháčů a městské buržoazie schválených politickým sekretariátem ÚV KSČ dne 13. srpna 1952⁴⁹⁶.

Tajným rozkazem ministra národní bezpečnosti ze dne 22. 10. 1951 č. 27, jež obsahoval směrnici ministrů národní bezpečnosti, vnitra a spravedlnosti o úpravě poměrů rodinných příslušníků odsouzených vesnických boháčů, byla spuštěna akce "K". Tato směrnice v čl. 1 těmto rodinným příslušníkům určovala *"nové pracovní místo a místo pobytu mimo obvod dosavadního bydliště"*. Podle čl. 2 se rodinnými příslušníky rozuměly všechny osoby žijící se sedlákem ve společné domácnosti v době, kdy prokurátor nebo bezpečnostní orgány podnikly první opatření směřující k jeho stíhání. Deportované osoby si se svolením prokurátora mohly, pokud to bylo *"nevyhnutelně třeba"* z propadlého majetku vyjmout nejnutnější majetek k zaopatření rodiny (čl. 9). Pro případ, kdy zemědělská usedlost nebo její samostatná součást kromě odsouzeného patřila i jinému (spolu)vlastníkovi, byla na nekonfiskovanou část zavedena dle dekretu č. 5/1945 Sb. národní správa s tím, že tato byla bez náhrady převedena dle díkce čl. 5 "pronajmuta" do užívání JZD nebo státního statku. Akce "K" byla ukončena v roce 1953 ústním rozkazem ministra národní bezpečnosti K. Bacílka mj. pro nedostatek finančních prostředků k jejímu uskutečňování a míst pro deportované rodiny.

Události, ke kterým došlo v červenci 1951 v malé obci na Vysočině jménem Babice, svědčí o tom, že komunisté se při prosazování kolektivizace nehodlali zastavit doslova před ničím⁴⁹⁷.

Napříště se jedinou formou "podnikání" v zemědělství mělo stát Jednotné zemědělské družstvo. Právní zakotvení této instituce provedl zákon ze dne 23.

⁴⁹⁵ Blíže: Návrh zásad k provedení očisty zemědělských škol od dětí vesnických boháčů v době prázdnin ze dne 11.6.1952, Národní archiv f. 02/5, Politický sekretariát ÚV KSČ, svazek 29.

⁴⁹⁶ Blíže: Zásady k provedení očisty vysokých škol zemědělských a veterinárních od dětí vesnických boháčů a městské buržoazie schválený politickým sekretariátem ÚV KSČ dne 13. srpna 1952, Národní archiv, fond Komunistická strana Československa - Ústřední výbor, svazek 3, archivní jednotka 119.

⁴⁹⁷ K babickému případu blíže: Rázek, A.: StB + justice: nástroje třídního boje v akci Babice, Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2002.

února č. 69/1949 Sb. o jednotných zemědělských družstvech⁴⁹⁸. §1 tohoto zákona pak "v zájmu zajištění blahodárného rozvoje zemědělského družstevnictví" stanovil výlučnost JZD, která měla nahradit všechny dosavadní typy družstev s výjimkou družstev spotřebních, řemeslných, živnostenských a bytových. V každé obci mělo vzniknout jediné univerzální družstvo. Pro případ, kdy bylo v obci více družstev, měla družstva splynout v jediné JZD, výjimku mohlo stanovit ministerstvo zemědělství (§ 4). JZD podle dikce (bohužel jen podle ní) § 1 měla "být zakládána na podkladě dobrovolnosti". Co do právní formy pak JZD bylo lidovým družstvem tak, jak jej upravoval § 157 Ústavy 9. května, tedy právní osobou. JZD přebírala majetek, závazky a členskou základnu dosavadních družstev. K založení JZD bylo podle § 5 nejprve třeba vytvořit přípravný výbor o pěti až deseti členech, který měl vzniknout jednak z dosavadních členů zemědělských družstev, jednak z potenciálních zájemců o vstup do JZD. Členem JZD se podle § 7 odst. 1) mohl stát "dobrovolně každý pracující zemědělec" nebo osoba, která "by svou účastí nějak mohla přispět k chodu budoucího družstva". Členové již existujících družstev přecházeli do JZD automaticky, pokud včas neoznámili vystoupení. Podle vzorových stanov JZD⁴⁹⁹ se členy mohli stát i velcí rolníci za předpokladu, že nebudou ve vedení JZD. Jak bylo již zmíněno, v souvislosti se zrušením superficiální zásady bylo, alespoň formálně, zachováno soukromé vlastnictví jednotlivých družstevníků. Knapp v této souvislosti hovoří o "setkávání prvků socialistických s prvky soukromovlastnickými". Jako vzor pro své tvrzení uvádí provozní řád JZD na Velehradě ze dne 8. 3. 1950, jenž v odst. 1) stanovil, že "vlastnictví pozemků, spojených takto v jeden celek, zůstává nezměněno a trvá tak, jak je zapsáno v pozemkových knihách⁵⁰⁰". Především bylo zachováno soukromé vlastnictví družstevníků k půdě. Knapp ovšem uvádí, že "Rolník vstupem do JZD nepozbývá svého soukromého vlastnictví k půdě. Přesto však se s jeho soukromým vlastnictvím dějí velmi zajímavé právní změny. (...). I tu musíme šít botu podle nohy a vidět, jak základní společensko-ekonomický vývoj si vynucuje změny i v soukromém vlastnictví⁵⁰¹". Knapp v souvislostech shora nastíněných mluví o "ubývání nejzákladnějších znaků soukromého vlastnictví". Tuto svoji tezi demonstruje na příkladech přisvojování, resp. nepřisvojování pozemkové renty, v dispozičních oprávněních jednotlivých vlastníků, která jsou

⁴⁹⁸ Návrh zákona o JZD se připravoval na ministerstvu zemědělství od prosince 1948. Po sérii menších úprav poslanců schválilo zákon o Jednotných zemědělských družstvech 23. února 1949 Národní shromáždění.

⁴⁹⁹ Vyhláška ministerstva zemědělství Č. 548 Úř. L. II. Ex 1949. Vzorové stanovy upravovaly základní hospodářské a jiné společenské vztahy JZD. Blíže: Fábry, V. Zemědělskodružstevní právo, Orbis Praha 1963, str. 47-51.

⁵⁰⁰ Knapp, V.: Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis Praha 1950, str. 357

⁵⁰¹ Tamtéž str. 358

omezena, v rozdělování čistého zisku společného hospodaření, který se nerozděluje mezi členy družstva, nýbrž je použit ke zvelebování družstva a konečně v rozdělení likvidační podstaty při zániku družstva⁵⁰².

Vzorové stanovy formálně vycházely z demokratických zásad řízení družstva, kdy ústřední roli v rozhodování měla členská schůze, do její kompetence spadala zejména volba družstevních orgánů a rozhodování představenstva v souladu s většinovým stanoviskem družstevníků. Původní princip "kolik členských podílů, tolik hlasů", reflektující velikost vloženého majetku transponovanou do síly hlasu, nahradil princip "co člen, to hlas". Ve složení představenstvech JZD a dozorčích radách byla patrná preference zemědělců s malou nebo střední výměrou půdy, kdy tito měli obsadit nejméně čtyři pětiny v těchto orgánech. Cílem komunistů v rámci zemědělské politiky bylo učinit ze svobodných rolníků ovladatelné zaměstnance, tzn. odebrat jim půdu a stroje, což se jim formou násilně prosazované kolektivizace postupně podařilo. Dříve soukromý zemědělec se tak v lepším případě stal námezdním dělníkem hospodařícím na svém pozemku vloženém do JZD, ke kterému pozbyl veškerých práv, v horším případě nepřitelem pracujícího lidu se všemi důsledky z toho pro něj plynoucími.

Ovšem stav shora pospaný odpovídal komunistické představě o JZD tzv. IV. typu. Na cestě k tomuto "ideálu" uspořádání zemědělsko-družstevních vztahů se při zakládání JZD používaly tzv. "přechodné" či "nižší" formy JZD, které měly přispět k přetvoření mentality zemědělců směrem od individuálního ke kolektivnímu způsobu hospodaření. Přechodným typem byly tzv. JZD I. a II. typu. Společným znakem obou typů bylo zachování soukromého vlastnictví družstevníků k půdě a k výrobním nástrojům. Rozdíl mezi oběma typy spočíval v intenzitě společného hospodaření, aťak zatímco I. typ se vyznačoval společnou organizací osevu, sklizně a společného užívání mechanizace, u II. typu došlo k rozorání mezí a zavedení společné rostlinné výroby. V rámci obou typů jednotlivým rolníkům byla přidělena taková část úrody, která odpovídala výměře jejich půdy, s níž do JZD vstupovali. Živočišná výroba zůstala i nadále soukromá⁵⁰³

Ve vyšších formách JZD reprezentovaných III. a IV. typem byla společná jak rostlinná tak živočišná výroba. Družstevníci byli z větší části odměňováni na základě tzv. pracovních jednotek vykonaných pro JZD, jen menší část finančních

⁵⁰² Oddíl 6 vzorných stanov stanovil, že: „Majetek zaniklého družstva, který zůstane po vyrovnání jeho dluhů a po výplatě členských podílů, se nerozdělí mezi členy. Zůstane zachován rolníkům v té formě, že bude spravován ve zvláštním fondu pro zvelebování zemědělského družstevnictví při ÚŘ/Y'. Srov.: Knapp, V.: Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis, Praha, 1950, str. 358-359.

⁵⁰³ 23 K pojmu JZD 1. a 11. typu blíže: Fábry, V. Zemědělskodružstevní právo, Orbis Praha 1963, str. 72

zdrojů obdrželi jako náhradu za užívání půdy předané do jednotného zemědělského družstva. IV. typ se odlišoval pouze tím, že členové JZD byli zásadně odměňováni již pouze podle množství a kvality práce odvedené pro JZD bez ohledu na vloženou půdu⁵⁰⁴.

Od roku 1950 byl kladen důraz na JZD II. typu, od roku 1951 byla prosazována společná živočišná výroba a preferovány tak družstva III. a IV. typu a od roku 1953 se družstva "vyššího" typu staly hlavní formou JZD. Červnové plénum ÚV KSČ v roce 1955 doporučilo již nezakládat družstva I. typu, stejný osud potkal po roce 1956 i družstva II. typu. Podle dostupných údajů bylo ke konci roku 1953 evidováno 6 679 JZD vyšších typů, z toho 5 215 v českých zemích a 1 464 na Slovensku. Družstva sdružovala 380 983 rolníků z toho 240 913 v českých zemích a 140 070 na Slovensku. Obhospodařovala 2 171 908 ha zemědělské půdy, z toho 1 360 931 ha v českých zemích a 810 977 ha na Slovensku, tj. 3,8 % celkové výměry zemědělské půdy celé republiky. Mimo to bylo 671 JZD II. typu a 1 039 přípravných výborů JZD. Členové strany tvořili v těchto letech asi 70 % členů JZD a 80 - 90 % členů řídicích orgánů (představenstev) družstev⁵⁰⁵.

S delším časovým odstupem bylo stále více patrné, že způsob a rychlost, s jakou byla kolektivizace prosazována, nespĺnila očekávání, která byla ze strany komunistů do ní vkládána. Proces kolektivizace stál mnoho nevinných osob životy, či dlouhé roky vězení, zničil mnoho rodin, vedl k odstranění tradičního zemědělského hospodaření, rozbíral tradiční venkovské vazby. Mimo jiné kolektivizace vedla k devastaci zemědělství jako celku, neboť značná část nově založených družstev měla neuspořádané vnitřní poměry, způsob řízení a organizace práce pak vedly k tristním hospodářským výsledkům. V některých případech byla JZD vytvořena toliko administrativně, ale fakticky nevyvíjela jakoukoliv činnost. S dědictvím kolektivizace se naše zemědělství a potažmo celá společnost vyrovnává do dnes.

⁵⁰⁴ K pojmu JZD III. a IV. typu blíže: Fábry, V. Zemědělskodružstevní právo, Orbis Praha 1963, str. 72-73.

⁵⁰⁵ Jech, K.: Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy, Praha, Vyšehrad, 2008, str. 256

8. Rodinné právo

„Na rozdíl od ústavy první republiky ustanovení ústavy o ochraně rodiny nezůstávají pouhými deklamacemi, nýbrž jsou postupně uskutečňovány dalekosáhlými opatřeními lidově demokratického státu⁵⁰⁶“.

V úvodu kapitoly citovaná pasáž z důvodové zprávy k vládnímu návrhu zákona o právu rodinném z roku 1949 je přímým důkazem pokrytectví a ideologické zvrácenosti minulého režimu. Text se odvolává na ústavní garanci rodinných práv. Ta skutečně de iure existovala, neboť Ústava 9. května deklarovala přímo ochranu státu poskytovanou manželství, rodině a mateřství⁵⁰⁷. Podle § 10 odst. 2) Ústavy stát pečoval o to, aby „rodina byla zdravou základnou rozvoje národa“. Podle stejného ustanovení měly být rodinám s mnoha dětmi poskytovány zvláštní úlevy. § 11 přinášel ústavní garanci zvláštní péče a ochrany lidově demokratického státu ve vztahu k dětem a podpory populačního rozvoje národa. Podle tohoto § původ dítěte mu nesměl být na újmu a mládeži „zaručoval stát všechny možnosti plného tělesného i duševního rozvoje“.

Shora uvedené de iure ústavní garance ochrany rodiny lze jistě označit za vznešené a záslužné ideje, ale jaký byl stav de facto. Jak asi muselo být členům rodin, jejichž členové byli nespravedlivě odsouzeni k trestům smrti ve vykonstruovaných procesech a přišli tak zejména o citovou vazbu k těmto osobám, ale též v mnoha případech i o materiální zázemí. Těžko si lze představit, co museli prožívat často nezletilé děti a jiní rodinní příslušníci ve strachu o své příbuzné, kteří jeden den odešli v doprovodu neznámých pánů od státní bezpečnosti s tím, že budou do večera zpátky a pak na dlouhé měsíce nebyly o nich žádné zprávy. O čem to Ústava mluví, když říká, že původ dítěte nesmí být na újmu, snad ne o nuceném odchodu stovek středoškolských a vysokoškolských studentů ze škol jen proto, že jejich rodiče byli považováni za nepřítel socialistických idejí. Jak studenti tj. mládež, kterým byla znemožněna možnost studia na základě politických důvodů, asi vnímali slova o „zaručení plného duševního rozvoje“.

Uvedené teze by mohly vést k zjednodušení, že zmiňované případy se týkaly pouze rodin, jejichž členové se nějakým způsobem režimu znelíbili. Ale to nebyla pravda, již v kapitole 5.2. této práce bylo poukázáno v souvislosti

⁵⁰⁶ Z důvodové zprávy k vládnímu návrhu zákona o právu rodinném, parlamentní tisk 378

⁵⁰⁷ Srov. § 10 odst. 1 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.

s výkladem § 13 občanského zákoníku z roku 1950 na zamýšlený účel tohoto ustanovení, kterým byla snaha o omezení vlivu rodičů na dospívající děti. Pro rodiče musela být těžká i samotná výchova dětí včetně vnitřní komunikace v rodině, neboť děti jsou od přírody velmi zvědavé a např. nesprávně položená či nešťastně formulovaná otázka ve škole mohla rodičům způsobit nemalé problémy. Navíc dobová propaganda jasně opustila křesťanský princip „cti otce svého a matku svou“ a nahradila ho principem „bdělosti a ostražitosti“. Vzorem dospívajících dětí se měl stát Pavlík Morozov, který podle oficiální sovětské propagandy udal svého otce úřadům jako kulaka. Jeho otec byl pak poslán do Gulagu a Pavlík Morozov byl brutálně zavražděn vesničany⁵⁰⁸. V tomto směru se jednoznačně ztotožňuji s názorem P. Bělovského, podle něhož manželství a právní úprava výchovy dětí byly založeny na kolektivistickém přístupu vyplývajícím z tezí marxismu-leninismu. Manželství a rodina byly chápány jako společenská jednotka, jejíž účel a funkce jsou podřízeny zájmu státu⁵⁰⁹.

Marxismus-leninismus odvozoval podobu rodiny od materiálních vztahů ve společnosti, neboť jak uvádí B. Engels: „*Předpokládejte určitý vývojový stupeň výroby, směnného styku, spotřeby, a dostanete určitou formu společenského zřízení, příslušnou organizaci rodiny, stavu nebo tříd, zkrátka odpovídající občanskou společnost*“⁵¹⁰. V tomto směru bylo nově se utvářející „pokrokové socialistické“ rodinné právo dáváno do ostrého protikladu k rodinnému právu „vykořisťovatelskému buržoaznímu“. B. Engels k tomu uvádí: „*Rodina v buržoazním státě podává v malém měřítku, v miniatuře obraz týchž protikladů a rozporů, v nichž se pohybuje společnost rozpolcená v třídy, společnost, která není schopna odstranit a překonat tyto protiklady*“⁵¹¹.

⁵⁰⁸ Blíže: Gubarev, V.: Pavlík Morozov, Státní nakladatelství dětské knihy, Praha, 1952, 75 str. Tato kniha byla napsána na přímou objednávku Stalina, v 50. letech minulého století patřila u nás mezi povinnou školní četbu. Ještě v roce 1959 v publikaci nazvané „Co má znát pionýr“ se dočteme: *Pavlík Morozov, sovětský chlapec, byl bystrý a veselý. První ve své obci se stal pionýrem. Bylo to roku 1930. Po jeho příkladu vstoupily do pionýrské organizace i ostatní děti. Oddíl mladých pionýrů žil velmi družně. Děti kreslily plakáty, nástěnné noviny, chodily do lesa, v zimě se koulovaly. Když starší soudruzi začali budovat nový kolchozní život, začal Pavlík i celý pionýrský oddíl pomáhat dospělým. Kulaci, bohatí sedláci, ze všech sil škodili sovětské vládě. Pavlík se svými kamarády hledal zatajené zásoby obilí a zbraní. S velikým zármutkem Pavlík zjistil, že i jeho otec Trofin Morozov je na straně kulaků. Pavlík - mladý leninec - nezradil. Odhalil otce před lidovým soudem. Kulaci Pavlíkovi vyhrožovali, ale ten se nezalekl. Věděl, že bojuje za správnou věc. Pavlík byl kulaky 3. září v lese se svým mladším bratrem Fedou zabít. 7. listopadu 1932, v den výročí Velkého října, přišel pionýrský oddíl vesnice Gerasimovky k hrobu Pavlíka Morozova. U hrobu hrdiny přísahali jeho kamarádi, že budou takoví, jakým byl jejich odvážný a čestný přítel Pavlík“.* Co má znát pionýr, Pionýrské oddělení ÚV ČSM, Mladá Fronta, Praha 1959, str. 43

⁵⁰⁹ Blíže: Bělovský, P.: Rodinné právo, In Bobek, M. – Molek, P. – Šimíček, V. (eds) Komunistické právo v Československu, Kapitoly z dějin bezpráví. Mezinárodní politologický ústav, Masarykova univerzita: Brno, 2009, str. 463

⁵¹⁰ Marx K., Engels B.: Vybrané spisy, sv. II, SNPL, Praha 1954, str. 456

⁵¹¹ Engels, B.: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, Svoboda, Praha 1948, str. 62

Oficiální ideologie prezentovala právní úpravu rodinných vztahů jako jeden ze stěžejních institutů komunistické revoluce⁵¹², o čemž svědčí i to, že materie rodinného práva se stala samostatným právním odvětvím vyčleněným z občanského práva. Nově komplexně a jednotně pro celé území státu byla materie rodinného práva upravena zákonem ze dne 7. prosince 1949 č. 265/1949 Sb. o právu rodinném, jež nabyl účinnosti dne 1. ledna 1950⁵¹³. Tento zákon byl zároveň první normou, jež vzešla z procesu tzv. právnícké dvouletky. Zákon byl ovlivněn sovětskou právní úpravou a bez zajímavosti rovněž není, že byl připravován společnou československo-polskou komisí⁵¹⁴. Zákon byl uvozen preambulí, která v podstatě shrnula všechny ústavní principy rodinného práva a nově charakterizovala manželství jako dobrovolný svazek muže a ženy⁵¹⁵. Zákon byl členěn do tří hlav a to I. manželství, II. rodiče a děti, III. poručenství. Napříště byl zaveden obligatorní občanský sňatek⁵¹⁶, který musel být uzavřen před věcně i místně příslušným národním výborem. Ke zjednodušení svatební procedury přispělo i zrušení ohlášek⁵¹⁷, kdy nově bylo k uzavření manželství vyžadována kromě obecných podmínek (věk, přičetnost, pohlaví aj.) pouze předložení příslušných dokladů uvedených v § 3 zákona. Ze závažných příčin bylo povoleno uzavřít sňatek nezletilci staršímu než 16 let. Ideově byla nová úprava uzavírání manželství vyzdvihování pro překonání antagonismů ve společnosti, neboť jak pravil B. Engels: *„Úplná svoboda při uzavírání sňatku může být obecně uskutečněna teprve tehdy, až zmizí kapitalistická výroba a vlastnické poměry jí vytvořené a až zmizí také všechny vedlejší hospodářské přívěsky, které stále ještě mají k uzavření manželství jiný motiv nežli vzájemná náklonnost“*⁵¹⁸. § 15 zákona stanovil rovnost manželů ve vztahu k právům a povinnostem. Tímto ustanovením bylo zrušeno dominantní postavení manžela coby hlavy rodiny⁵¹⁹.

⁵¹² Srov.: Marx, K., Engels, B., Manifest komunistické strany. SPN, 1972, str. 30

⁵¹³ Právo rodinné bylo tradičně považováno za součást občanského práva, atak se ani této právní oblasti nemohl vyhnout právní dualismus. V českých zemích byla úprava manželských a rodinných poměrů upravena v ABGB 1811 (§§ 44 až 284), na Slovensku platil v oblasti manželských vztahů zákon čl. XXXI/1894, o právu manželském, ostatní rodinné záležitosti upravovalo zejména obyčejové právo. V průběhu 1. republiky do úpravy manželských záležitostí zasáhl významně zákon č. 320/1919 Sb. běžně označovaný jako manželská novela. Ta přinesla mj. změny ve formě uzavírání manželství, rozlučitelnosti manželství či překážek uzavírání manželství. Blíže: K. Malý a kol. Dějiny českého a česko-slovenského práva do roku 1945, 3. přepracované vydání, Linde Praha 2003, str. 291-293.

⁵¹⁴ Polský zákon o právu rodinném byl publikován pod č. 27/1950 polské Sbírky zákonů č. 34 bod 308. Vzhledem k činnosti společné československo-polské kodifikační komise se příliš od našeho rodinného kodexu nelišil. Zásadním rozdílem polské reality byl fakt, že v našem případě rodinný kodex vycházel z principů Ústavy 9. Května, kdežto v polském případě zásady rodinného kodexu byly zapracovány do ústavy PLR z roku 1952 ex post.

⁵¹⁵ Doposud bylo na manželství nahlíženo jako na smlouvu „Ehervertrag“, srov. § 44 ABGB 1811.

⁵¹⁶ § 1 odst. 1 zákona č. 265/1949 Sb.

⁵¹⁷ Srov. § 70-82 ABGB 1811

⁵¹⁸ Engels, B.: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, Svoboda, Praha, 1948, str. 81

⁵¹⁹ Podle §91 ABGB muž byl hlava rodiny, žena byla zcela podrobena jeho moci. Podle §92 ABGB musela žena muže následovat, pomáhat mu v hospodářství a obydli a plnit jeho nařízení, muž byl povinen ji poskytovat přiměřenou stravu a oděv.

Co se týče majetku manželů, zákon zakotvil nový institut a to zákonného majetkového společenství manželů, jež bylo tvořeno jměním, které nabyl kterýkoliv z manželů v době trvání manželství. Do zákonného majetkového společenství nespadal majetek nabytý za trvání manželství dědictvím nebo darem vč. toho, co sloužilo osobním potřebám nebo výkonu povolání jednoho z manželů⁵²⁰.

§ 30 a násl. zakotvoval institut rozvodu, který přinesl značné zjednodušení úpravy zániku manželství⁵²¹ z vůle jednoho popř. obou manželů. Nově o zániku manželství rozhodl autoritativně soud a to za situace pokud došlo mezi manželi k hlubokému a trvalému rozvratu manželství, přičemž soud zjišťoval vinu na rozvodu. O rozvod manželství nemohl žádat manžel, který rozvrat způsobil, ledaže by druhý manžel projevil s rozvodem souhlas. Stejně tak soud nepovolil rozvod manželství, pokud by rozvod byl v rozporu se zájmy nezletilých dětí manželů (§ 30 odst. 3). Za předpokladu, kdy oba manželé soud požádali, soud mohl opustit od výroku o vině⁵²². Pokud šlo o pojem „hluboký a trvalý rozvrat“, bylo možno o něm uvažovat pouze v případě: „*když rodina nemůže, a to trvale, plnit své stěžejní společenské úkoly, tj. zůstat základem společenského zřízení, který především slouží ke zdravé obnově společnosti*“⁵²³. Judikatura pak dospěla k názoru, že důležitým důvodem hlubokého a trvalého rozvratu mezi manželi je protistátní činnost manžela. Rozhodnutí krajského soudu v Ostravě z 8. května 1951 ve svém odůvodnění přímo uvádí: „*Nemůže být pochybností o tom, že už sama protistátní činnost, kterou se odpůrce projevil jako nepřítel lidově demokratického státu a postavil do řad nepřátel pracujícího lidu, musila u manželky, oddané lidově demokratickému zřízení, vzbudit opovržení a odpor a rozleptat jakýkoliv citový vztah k odpůrci, pokud tu takový vztah ještě byl*“.⁵²⁴

Druhá část kodexu upravovala vztah rodičů a dětí. Významným přínosem nové úpravy v tomto směru bylo odstranění rozdílu mezi dětmi manželskými a nemanželskými, které si měly být napříště co do práv a povinností rovny. Rovni si ve vztahu k výchově dětí byli i oba rodiče, kteří byli povinni se starat o tělesný a duševní rozvoj dětí, aby tyto „*byly náležitě připraveny přispívat svou prací, podle*

⁵²⁰ ABGB 1811 znalo pouze oddělené jmění manželů (§1237). Nové úpravě se podobá na Slovensku aplikovanému obyčejovému institutu tzv. koakvizice. Rozdíl oproti rodinnému kodexu z roku 1949 byl zejména, v tom, že koakvizice znamenala majetkové společenství manželů jen pro případ zániku manželství. Blíže: Steiner, J.: Koakvizice a zákonne majetkove společenstvo, Právny Obzor č. 8/1952, str. 755 a násl.

⁵²¹ ABGB 1811 znalo dvě varianty ukončení manželství. Rozvod od stolu a lože a rozluku. V případě rozvodu od stolu a lože (§104 ABGB) bylo manželům opakovaně (třikrát) domlouváno prostřednictvím orgánu církve. Rozvod od stolu a lože umožňoval obnovení manželství. K rozluce manželství mohlo být přistoupeno, pokud byly splněny taxativně vymezené podmínky, rozluka měla trvalý ráz.

⁵²² K rozvodu manželství blíže: Petrželka, K.: O rozvodu manželství, Právnik, 1950, str. 12-21.

⁵²³ Srov.: Petrželka, K.: O rozvodu manželství, Právnik, 1950, str. 17.

⁵²⁴ Rozhodnutí krajského soudu v Ostravě z 8. května 1951 sp. zn. 11 Ok 34/51 publikované ve Sbírce rozhodnutí československých soudů ročník 1952.

*svých schopností a náklonností k prospěchu společnosti*⁵²⁵. Rodičovskou moc pak zákon definoval v § 52 příkladným výčtem jako „zejména práva a povinnosti rodičů řídit jednání dětí, zastupovat děti a spravovat jejich majetek“. Tato moc měla být vykonávána nejen v zájmu dětí, ale jak je typické pro dobovou realitu též ve „*prospěch společnosti*“. Druhá část rodinného kodexu dále upravovala mj. vymezení pojmu rodičů, zákonné domněnky otcovství, otázky osvojení a dále vyživovací povinnosti.

Třetí hlava rodinného kodexu upravovala institut poručenství, které vykonával nad nezletilcem poručník ustanovený soudem, pokud zde byly důvody takového postupu zejména, když nezletilec neměl žádného z rodičů nebo tito nemohli z rozličných důvodů rodičovskou moc vykonávat⁵²⁶.

V návaznosti na zákon byly vydány další právní předpisy týkající se oblasti rodinného např. zákon č. 69/1952 Sb., o sociálně právní ochraně mládeže, či zákon č. 59/1952 Sb., o uzavírání manželství s cizinci.

Je nesporné, že nový kodex značně zmodernizoval oblast rodinného práva, přinesl mnoho potřebných změn, zejména zrušení moci otcovské nad dětmi, zrovnoprávnění manželů, zrovnoprávnění manželských a nemanželských dětí, vytvoření majetkového společenství manželů, zjednodušení možnosti rozvodu aj.

V této souvislosti je ale zároveň třeba říci, že dané změny nelze považovat za výlučný výsledek „demokratické socialistické revoluce“, jak se nás snažila přesvědčit dobová rétorika⁵²⁷. Vývoj v nesocialistických evropských poválečných státech jasně prokázal, že k těmto změnám směřovala postupně většina evropských států a že byly zákonitým důsledkem vývoje společnosti.

Bohužel zásadní, v čem se naše rodinné právo odlišovalo od rodinných práv nesocialistických států, byla enormní ingerence státu do rodinných záležitostí, což zcela nepokrytě deklaroval tehdejší ministr spravedlnosti Čepička, když podle něj: „*nové rodinné právo je ovládáno zásadou, že rodina jako součást společnosti a pevný článek lidově demokratického zřízení není záležitostí soukromou, nýbrž má významnou společenskou funkci a poslání. Především, aby rodina posilovala společenské zřízení a zejména zabezpečovala socialistickou výchovu dětí*⁵²⁸“.

⁵²⁵ Srov.: § 35 zákona č. 265/1949 Sb.

⁵²⁶ Blíže k novému kodexu např.: Veselá, R.: Vývoj rodinného práva v letech 1945-1989 in Vývoj práva v Československu v letech 1945 - 1989. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2004, str. 889-894.

⁵²⁷ Např.: Blažke, J.: Ideové základy nového rodinného práva, Právník, 1950, str. 8-11.

⁵²⁸ Projev dr. Čepičky ze dne 7. prosince 1949 na 37. Schůzi NS, text převzat ze stenoprotokolu 37. Schůze NS, dostupné on line: <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/037schuz/>

9. Socialistické pojetí práce a pracovního práva

„Ó, zazni písní vznešená, o práci, která vrozena přírodou lidstvu jest. Vše, čeho člověk užívá, z šlechtné práce vyplývá. Bud' práci čest, bud' práci čest. (Ta čest.)“⁵²⁹

Slovo práce skloňované ve všech pádech zaznívalo za minulého režimu snad nejčastěji ze všech slov vůbec. „Čest práci“ byl druh pozdravu, který se za komunismu hojně rozšířil⁵³⁰ do všech vrstev společnosti, čsl. stát byl pak charakterizován jako „představitel všeho československého lidu, vedeného dělnickou třídou“⁵³¹, „pracující lid“ a jeho ochranu bylo možno označit za již zažitý terminus technicus používaný trestními soudy v procesech, ať již politických⁵³² či ne⁵³³. Je tedy zřejmé, že na samotný pojem práce v duchu tehdejší doby je třeba nazírat, jednak coby na samotnou činnost nejrůznějšího charakteru⁵³⁴, za kterou pracovníkovi náleží odměna a jednak jako na čistě ideologický prvek.

Marxismus chápe práci jako „výrobní sílu společnosti“. Stalin k tomu uvádí: „Výrobní nástroje, jimiž se vyrábějí materiální statky, lidé, kteří uvádějí výrobní nástroje do pohybu a uskutečňují výrobu materiálních statků díky jisté výrobní zkušenosti a pracovní zručnosti – všechny tyto prvky dohromady tvoří výrobní síly společnosti“⁵³⁵. Komunistická ideologie vycházela z antagonismu kapitalistické a socialistické výroby právě ve vztahu k práci. V této souvislosti se jako hlavní dogma uplatňovala Marxova teorie nadhodnoty. Nadhodnota v Marxově pojetí představovala nezaplacenou práci dělníka, kterou si ponechá kapitalista, který ho tímto vykořisťuje⁵³⁶. „Účelem kapitalistické výroby je však

⁵²⁹ Píseň práce, Hudba: J. Scheu, Slova: J. Zapf, český překlad: F. Hlaváček

⁵³⁰ Záměrně opomíjeným faktem bylo, že tento pozdrav byl poprvé použit dělníky Baťových závodů ve Zlíně.

⁵³¹ Základy práva, Orbis, Praha 1958, str. 116

⁵³² „Náš pracující lid řekl v únoru 1948 jasně všem rozvratikům a zrádcům: „Ne, republiku si rozvracet nenecháme“. Projev prokurátorky L. Brožové, při procesu s Miladou Horákovou a spol., text převzat z: Proces s vedením záškodnického spiknutí proti republice, Ministerstvo spravedlnosti 1950, str. 253.

⁵³³ O „otřesení důvěry pracujících“ hovoří např. rozhodnutí krajského soudu v Brně ze 7. Zář 1951, 5 Tk 159/51, publikované ve Sbírce soudních rozhodnutí z roku 1952 pod č. 31 zabývající se trestným činem rozkrádání národního majetku.

⁵³⁴ „Pracovní silou či pracovní schopností rozumíme souhrn fyzických a duševních schopností, jimiž disponuje organismus, živá osobnost člověka, a které člověk uvádí v činnost, kdykoli vyrobí nějaké užité hodnoty“, Blíže: Marx, K., Kapitál I. díl, SNPL, Praha 1953, str. 186

⁵³⁵ Stalin, J., V., Dialektický a historický materialismus, Dějiny VKS(b), Svoboda 1949, str. 121

⁵³⁶ Dělník svou prací vytvoří hodnotu větší, než je hodnota pracovní síly, a právě tento rozdíl je podle Marxe ona zmiňovaná „**nadhodnota**“. Marx pro svoji teorii vytvořil následující vzorec: $O = c + v + m$. „O“ je hodnota zboží, „c“ je hodnota budov, strojů a zařízení vytvořená minulou prací, které se při výrobě opotřebují, a tím se jejich hodnota „přenášá“ na vyráběné zboží. „Nová“ hodnota vytvářená současnou prací je „ $v + m$ “, kde „v“ je hodnota pracovní síly (mzda dělníka) a „m“ je nadhodnota (zisk kapitalisty).

*zhodnocení kapitálu, tj. přivlastnění nadpráce, výroba nadhodnoty, zisku*⁵³⁷. Marx k tomu uvádí: „*Ve svém bezmezně slepém pudu, ve své vlkodlačí chtivosti nadpráce strhává kapitál nejen morální, nýbrž i čistě fyzické maximální hranice pracovního dne. Uzurpuje dobu nutnou k růstu, vývoji a udržování těla ve zdravém stavu. Loupí čas potřebný k užívání čistého vzduchu a slunečního světla. Ukrádá čas z doby na jídlo a připojuje jej pokud možná k výrobnímu procesu samému, takže dělníkovi se dodává potrava jako pouhému výrobnímu prostředku, jako uhlí parnímu kotli nebo jako lůj či olej strojům. Omezuje zdravý spánek, potřebný k nabrání, obnovení a osvěžení životní síly, na tolik hodin strnulosti, kolik je nezbytně nutné k znovuoživení absolutně vyčerpaného organismu*“⁵³⁸.

Ideologické pojetí musela zákonitě reflektovat i právní úprava, atak zásadní změna po roce 1948 postihla i oblast pracovního práva⁵³⁹. Učebnice práva k tomu konstatovala: „*Je třeba si uvědomit, že právo je odrazem materiálních životních podmínek politicky vládnoucí třídy ve vědomí této třídy, a je těmito podmínkami určováno. Tuto skutečnost nelze přehlížet při výkladu pracovních předpisů*“⁵⁴⁰. Pilířem právní úpravy společenského uspořádání práce se stala Ústava 9. května. Hned na dvou místech Ústava deklaruje všeobecnou pracovní povinnost a to v odst. 1) III. základního článku coby „*obecnou povinnost*“ a v § 32, podle kterého: „*Každý občan je povinen pracovat podle svých schopností a svou práci přispívat k prospěchu celku*“⁵⁴¹. III. základní článek ve 3. odstavci zakotvoval obecně právo na práci spolu se spravedlivou odměnou za vykonanou práci a odpočinkem po práci. Posledně zmiňované garance práv podrobněji rozváděly §§ 26-28 podrobných ustanovení Ústavy. § 25 zajišťoval garanci spolčovacního práva zaměstnanců v „*jednotné odborové organizaci*“, jež

⁵³⁷ Marx, K., Kapitál I. díl, SNPL, Praha 1953, str. 192

⁵³⁸ Marx, K., Kapitál I. díl, SNPL, Praha 1953, str. 293-294

⁵³⁹ Těžiště úpravy pracovněprávních vztahů obsahoval ABGB 1811 upravujících námezdní smlouvu v §§ 1152-1162. Podle § 1152 ABGB „*Je-li někdo povinen jinému konati po určitou dobu služby, vznikne služební smlouva, převezme-li někdo závazek zhotoviti nějaké dílo za plat, vznikne smlouva o dílo*“. Novelizace ABGB provedená v roce 1916 císařským nařízením č. 276/1914 ř. z. byla původní jednodílná námezdní smlouva rozdělena na 2 smluvní typy a to smlouvu služební a smlouvu o dílo.

⁵⁴⁰ Československé pracovní právo, II. přepracované vydání, Orbis, Praha 1960, str. 25

⁵⁴¹ § 188a trestního zákona č. 86/1950 Sb., ve znění od 1. ledna 1957 nově zavedl trestný čin příživnictví, jehož skutková podstata spočívala „*živením se nekalým způsobem a vyhýbáním se poctivé práci*“, pod sankcí odnětí svobody na tři měsíce až dvě léta. Komentář k příslušnému § za nekalý způsob obživy považoval každý způsob obživy, jímž si pachatel získává prostředky ke své obživě způsobem odporujícím zásadám socialistické morálky. Vyhýbání se poctivé práci stačilo, když pachatel přijímal jen občas příležitostně práci, nebo byl sice v zaměstnaneckém poměru, avšak jeho pracovní morálka byla špatná, nepodával pracovní výkon odpovídající jeho schopnostem a fyzické zdatnosti, byl absentér, fluktuant, předstíral nemoc. Blíže: Trestní zákon, komentář, Orbis, Praha 1958, str. 483-484. Jistou historickou paralelu v úpravě příživnictví lze nalézt v úpravě postihu tuláctví podle ustanovení § 1 zákona č. 89/1885 ř. z., o robotárnách a polepšovnách, podle něhož: „*Kdo bez zaměstnání a práce se potuluje nemoha prokázati, že má prostředky ku své výživě nebo že jich poctivě nabýti hledí, budiž potrestán jako tulák. Trestem jest tuhé vězení od jednoho až do tří měsíců; také nalezeno býti může na jedno nebo více zostření, jež v § 253 trestního zákona ze dne 27. května 1852 pod lit. a) až e) jsou uvedena*“.

pak měla mít „širokou účast na kontrole hospodářství a při řešení otázek týkajících se zájmů pracujícího lidu“.

Pracovní právo po roce 1948 je možno dát do ostrého protikladu k ostatním kodifikovaným a tím i unifikovaným právním odvětvím. Stav pracovněprávních předpisů byl velmi chaotický, byl tvořen souborem nesourodých právních norem. Občanskoprávní kodex z roku 1950 již neobsahoval pracovněprávní normy. Blažke to zdůvodňoval tak, že: „S hlediska systematického je nutno dále na to upozornit, že také pracovní právo nebylo pojato do občanského zákoníka. Jeho úprava jest vyhrazena zvláštnímu zákonu, čímž je již v právní systematice vyjádřeno, že pracovní poměr v lidově demokratickém státě není jen obvyklou majetkoprávní záležitostí, nýbrž základní podmínkou společenské existence, že práce je ctí a hrdinstvím“⁵⁴². O samostatném pracovním kodexu, který „shrne všechny dnes roztráštěné předpisy o pracovním poměru“ se v září 1949 na manifestačním sjezdu československých právníků vyjádřil tehdejší ministr spravedlnosti jako o „jednom z nejdůležitějších nových zákonů, které budou součástí nového lidově demokratického práva“⁵⁴³. O pracovním kodexu se hovořilo mimo jiné i na 41. schůzi NS dne 22. 2. 1950, kdy zpravodaj posl. Burda uvedl ve zprávě výboru sociálně-politického a zdravotnického k vládnímu návrhu zákona o placené dovolené na zotavenou: „Bylo shledáno, že zatím není účelné provést úpravu trvalou, neboť poměry ve výrobě stále ještě vyžadují, aby se úprava dovolené pružně přizpůsobovala potřebám výroby a byla i nástrojem ke zvyšování produktivity práce, jakož i k potírání nezaměstnanosti, absence a fluktuace. Mimoto trvalou úpravu by bylo třeba sladit se zásadami připravovaného zákoníku práce, který dosud není vypracován“⁵⁴⁴. Faktem zůstalo, že až do 1. ledna 1966, kdy nabytí účinnosti zákoník práce tj. zákon č. 65/1965 Sb. byla úprava pracovněprávních vztahů včetně na ní navazující úpravou sociálního zabezpečení nejednotná. Odpověď na otázku, proč v rámci procesu právníkové dvouletky, event. v krátkém sledu na ní navazujícím zákonodárstvím, nebyl přijat pracovní kodex, není jednoznačná. Mimo jiné je argumentováno nemožností přijmout pracovní kodex v tak krátkém období. Tento fakt ovšem ve světle ostatních, v rámci právníkové dvouletky přijatých kodexů, těžko obstojí. Atak se mnoho autorů kloní k odůvodnění nepřijetí pracovního kodexu s odkazem čistě na pragmatismus režimu, pro který v době masivní mobilizace pracovních sil byla neexistence pracovního kodexu

⁵⁴² Blažke, J.: O zásadách nového občanského práva, Právník 1951, str. 18

⁵⁴³ Rais, Š, Za socialistické právo! – Manifestační sjezd československých právníků ve dnech 23. - 25. září 1949, Praha, 1949, str. 48

⁵⁴⁴Text převzat ze stenoprotokolu 41. schůze NS, dostupné on-line: http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/041_schuz/s04001.htm.

výhodná, neboť pracující se nemohli při uplatňování svých práv o případný kodex opřít⁵⁴⁵.

Pokud jsem se v předcházejícím textu zmínil o nesourodosti pracovněprávních norem, měl jsem na mysli zejména fakt, že některé byly již pouónorové, jiné ještě z doby předválečné. Např. v roce 1949 byl pod č. 4/1949 přijat zákon o pracovním poměru domovníckém a vedle něj zůstal v platnosti zákon č. 154/1934 Sb. o pracovním poměru soukromých úředníků, obchodních pomocníků a jiných zaměstnanců v podobném postavení. Služební pragmatika, jak byl nazýván zákon č. 15/1914 ř.z., byl nahrazen zákonem č. 66/1950 Sb. o pracovních a platových poměrech státních zaměstnanců. V platnosti i nadále zůstala, a to až do roku 1965, právní úprava služební smlouvy dle ABGB 1811. Na pracovní poměr platila obecná občanskoprávní pravidla, co se týče právní subjektivity, projevu vůle, vzniku změn a zániku závazku apod.

V případě domovníckého pracovního poměru, tj. poměru domovníka vůči vlastníku domu nebo jeho zástupci se již zmiňovaný domovnícký zákon odklonil od koncepce dosavadního zákona č. 82/1920 Sb.⁵⁴⁶. Domovnícký poměr nemohl nově vzniknout mlčky, tj. např. pouhým výkonem práce za tichého souhlasu vlastníka, ale vždy na základě předchozího souhlasu Úřadu ochrany práce. Stejně tak výpověď z domovníckého poměru mohla být dána jedině u soudu. Na duch doby zřejmě zapomněl J. Chyský, který k uvedenému zákonu vydal v roce 1950 komentář⁵⁴⁷. J. Pužman mu ho, ale rychle připomenul, když v recenzi na tento komentář mezi jeho nedostatky uvedl: „*Výklady se omezují jen na právní stránku, politické odůvodnění jednotlivých úprav zákona o pracovním poměru domovníckém jest obsaženo jen v důvodové zprávě, k jednotlivým §§ citované*⁵⁴⁸“.

Zákon č. 66/1950 Sb. o pracovních a platových poměrech státních zaměstnanců nově upravil pracovněprávní vztahy státních zaměstnanců. Zrušená byla tzv. definitiva⁵⁴⁹, kdy nově byla zavedena rozvazatelnost pracovního poměru výpovědí a byl tak de facto odstraněn rozdíl mezi pracovním poměrem státních zaměstnanců a jiných pracujících. § 6 citovaného zákona upravoval podmínky pro vznik pracovního poměru, když kromě obvyklých podmínek jako československé občanství, spolehlivost a bezúhonnost zcela

⁵⁴⁵ Srov.: Kuklík a kol.: Vývoj československého práva 1945 – 1989, Linde, Praha 2009, str. 220.

⁵⁴⁶ Zákon č. 82/1920 Sb., kterým se upravují právní poměry domovníků

⁵⁴⁷ Chyský, J.: Zákon o pracovním poměru domovníckém, Orbis, Praha 1950, 129 str.

⁵⁴⁸ Pužman, J.: JUDr. Jiří Chyský: Zákon o pracovním poměru domovníckém, Právník 1950, str. 341

⁵⁴⁹ Státně zaměstnanecké pracovní právo bylo doposud charakterizováno zvláštní povahou pracovního (služebního) poměru, který se považoval za jiný pracovní poměr než pracovní poměr ostatních zaměstnanců a to s odkazem na doživotnost tohoto pracovního poměru, neboli tzv. definitivu. Charakteristické pro ni bylo, že pracovní poměr trval i po přeložení do výslužby.

v duchu doby, byla vyžadována i „*potřebná politická a odborná způsobilost*“⁵⁵⁰. Skončení pracovního poměru upravoval zákon v §§ 18 – 21. Podle těchto ustanovení mohl pracovní poměr skončit výpovědí, zrušením bez výpovědi, dohodou, odsouzením zaměstnance ke ztrátě občanských práv. Jak již bylo uvedeno, novum představovala vypověditelnost pracovního poměru a to jak ze strany zaměstnance, tak ze strany příslušného úřadu. Zaměstnanec měl však možnost výpovědi výrazně ztíženou, neboť ho mohl rozvázat „*z vážných osobních důvodů*“, přičemž přijetí výpovědi mohlo být odepřeno s odkazem na veřejný zájem⁵⁵¹. V případě vzniku sporu o tom, zda důvody zaměstnancem uváděné jsou vážnými osobními důvody či ne, byly dle dikce § 31 příslušné k projednávání a to výlučně rozhodčí komise⁵⁵². I za předpokladu, kdy nebyly pochybnosti o tom, že zaměstnanec vypovídá pracovní poměr z vážných osobních důvodů, nemusela být automaticky ze strany úřadu přijata jeho výpověď a to s odkazem na veřejný zájem. Podle důvodové zprávy bylo účelem tohoto ustanovení umožnit státní správě, aby si mohla udržet na příklad odborníky, jichž odchodem by utrpěl chod veřejné správy nebo zaměstnance, na jejichž výcvik vynaložila značné náklady (např. ošetrovatelský personál). „*Obsah veřejného zájmu není ovšem těmito příklady z daleka vyčerpán. Za veřejný zájem bude nutno tu považovat jakýkoliv zájem pracujícího lidu, který by odchodem zaměstnance mohl býti nepříznivě dotčen*“⁵⁵³. Zaměstnaneckého pracovního poměru se dál týkal zákon č. 67/1950 Sb. o pracovních a platových poměrech soudců z povolání, prokurátorů a soudcovských čekatelů. Tři současně vyhlášená vládní nařízení upravovala platové řády státních zaměstnanců a to vl. nař. č. 68/1950 Sb. platový řád pro učitele, vl. nař. č. 70/1950 Sb. platový řád pro zaměstnance zdravotní péče a vl. nař. č. 71/1950 Sb. platový řád pro soudce z povolání, prokurátory a soudcovské čekatele.

Ožehavým problémem při obnově poválečné ekonomiky se stala otázka rozmisťování pracovníků a absolventů škol⁵⁵⁴. Nově byla tato oblast upravena v roce 1951 vl. nařízením č. 128/1951 Sb. o organizaci nábory pracovních sil.

⁵⁵⁰ Srov. § 6 odst. 1 písm. e) zákona č. 66/1950 Sb.

⁵⁵¹ Srov.: § 19 odst. 1 zákona č. 66/1950 Sb.

⁵⁵² Podle § 31 odst. 3 zákona č. 66/1950 Sb. byla stížnost k správnímu soudu ve věcech sporu pracovního poměru vyloučena

⁵⁵³ Blíže: Brynda, A.: Nové pracovní a platové právo státně zaměstnanecké, Právník, Praha, 1950, str. 210 – 219.

⁵⁵⁴ Tato tendence měla za cíl co možná nejefektivněji rozmístit pracovní síly, aby tak bylo dosaženo co nejrychlejší obnovy poválečného hospodářství. Prvním právním předpisem upravující tuto problematiku byl dekret č. 88/1945 Sb., o všeobecné pracovní povinnosti, který poskytoval okresním úřadům ochrany práce ovlivňovat rozmístění pracovních sil a to formou udělení předchozího souhlasu k sjednání i rozvázání pracovního poměru. Na základě zmíněného dekretu bylo možno pracovní síly přidělit k práci, jejíž provedení bylo naléhavé v obecním zájmu. Pro oblast zemědělství byl vydán zvláštní zákon č. 121/1946 Sb. upravující přidělování na lesní a zemědělské práce. Zákon č. 87/1947 Sb. o některých opatřeních k provedení národní mobilizace pracovních sil, zajišťoval pracovní síly pro provedení dvouletého hospodářského plánu.

Novum představovalo ukončení monopolu okresních a krajských národních výborů tj. orgánů státní správy na zajištění pracovních sil. Nadále národní výbory prováděly nábor pracovníků jen pro nejdůležitější organizace, míněno z pohledu plnění národohospodářského plánu, ostatní tj. „méně důležité“ organizace si měly nábor provádět samy ovšem v souladu se směrnicí příslušných ONV⁵⁵⁵. V roce 1951 zavedený systém rozmísťování pracovníků platil až do přijetí zákona č. 70/1958 Sb., o úkolech podniků a národních výborů na úseku péče o pracovní síly.

S otázkou rozmísťování pracovních sil souvisela i odborná příprava budoucích pracujících pro výkon povolání. Zákon č. 110/1951 Sb. o státních pracovních zálohách uvedl do právního života institut pracovních záloh, který byl odůvodňován plánovitým rozvojem národního hospodářství a za tímto účelem nutností zajištění stálého přílivu nových pracovních sil do důležitých pracovních odvětví. Pracovní zálohy byly vytvářeny tak, že *„se pro důležitá hospodářská odvětví vychovával každoročně potřebný počet kvalifikovaných dělníků z řad mládeže ve věku od 15 let. Výchova se prováděla v odborných učilištích a školách závodního typu⁵⁵⁶“*. Takto založený způsob výchovy pracovního dorostu nebyl však výlučný, patřičnou kvalifikaci bylo možno získat v učňovských školách socialistických organizací nebo i přímo v rámci pracovního poměru⁵⁵⁷.

V prosinci 1948 vydala vláda usnesení, na jejímž základě proběhla akce 65 000 úředníků do výroby. Ovšem spíše než faktické výsledky přinesla výsledky propagandistické. Organizace, do kterých byli vybraní úředníci převedeni, o ně neměly větší zájem a to z důvodu jejich nekvalifikace a v mnoha případech i pokročilého věku. Do výroby tak přešla necelá třetina plánovaného počtu. Jiný záměr představovala v roce 1951 vyhlášená akce 77 000 úředníků do výroby. I když byla oficiálně odůvodňována zvyšováním hospodářských úkolů, nebyla ze strany komunistického režimu pojmána jen jako prostředek k zajištění nových pracovních sil, ale i jako prostředek politických čistek na pracovištích, kdy byli jednotlivci prohlášeni za politicky nespolehlivé a bezodkladně propuštěni⁵⁵⁸.

Mzdovou problematiku, jak zaměstnanců soukromé, tak státní sféry upravil rámcově zákon č. 244/1948 Sb. o státní mzdové politice. Řízením mzdové politiky bylo pověřeno ministerstvo práce a sociální péče, které mělo při plnění tohoto úkolu vycházet ze zásad stanovených vládou a z jednotného

⁵⁵⁵ Srov.: Novotná, E.: Vznik a vývoj socialistického pracovního práva v ČSSR, in: Vznik a vývoj socialistického práva, II. část, Praha 1976, str. 92-93.

⁵⁵⁶ § 2 zákona č. 110/1951 Sb.

⁵⁵⁷ V roce 1958 byl přijat zákon č. 89/1958 Sb., o výhově dorostu k povolání v učebním poměru, který sjednocoval organizaci výchovy dorostu pro dělnická povolání.

⁵⁵⁸ Na toto téma byl v roce 1949 natočen jako dar IX. Sjezdu KSČ propagandistický film „Pan Novák“ s Jindřichem Plachtou v titulní roli.

hospodářského plánu⁵⁵⁹. Do pravomoci ministerstva náleželo vydávat a měnit mzdové předpisy a pouze po dohodě s jednotnou odborovou organizací⁵⁶⁰. V roce 1951 na základě vládního nařízení č. 27/1951 Sb., o řízení státní mzdové politiky a zřízení Státní mzdové komise přešla pravomoc v oblasti mzdové politiky z ministerstva na Státní mzdovou komisi. Povaha odměňování zaměstnanců na podkladě mzdových předpisů byla kogentní, atak nebylo přípustné jakékoliv sjednání odchylek např. v kolektivní či pracovní smlouvě.

Z dalších pracovněprávních předpisů přijatých po roce 1948 je možno uvést zákon č. 67/1951 Sb. o bezpečnosti při práci, který přenášel péči o bezpečnost práce na odbory. Bylo též přijato několik dílčích změn v oblasti placené dovolené na zotavenou. I přes tyto změny právní úprava dovolené vycházela ze zákona č. 82/1947 Sb. a to až do roku 1956, kdy byl vydán zákon o placené dovolené na zotavenou. V oblasti sociálního zabezpečení byl vydán zákon č. 64/1950 Sb. o sociálním zabezpečení osob povolanych k službě v branné moci, bylo též sjednoceno národní pojištění a to zákonem č. 99/1948 Sb. z. a n. V roce 1951 bylo nemocenské pojištění odděleno od důchodového a jeho správa přenesena na ROH (Revoluční odborové hnutí).

Komunisté neustále proklamovali snahu o co nejširší účast pracujících na řízení záležitostí, s nimiž byly spojeny zájmy pracujících⁵⁶¹. E. Novotná shrnuje postavení ROH v počáteční fázi výstavby socialismu takto: „*Revolučnímu odborovému hnutí jako nejmasovější organizaci dělnické třídy připadl v období výstavby socialismu odpovědný úkol organizovat co nejširší účast pracujících na řízení hospodářství a na správě státu. K plnění tohoto úkolu se zaměřovala organizátorská i výchovná činnost odborových organizací.*“⁵⁶² Dobová realita však byla zcela opačná od očekávání, která byla do ROH pracujícími vkládána. Na místo zájmové organizace hájící zájmy zaměstnanců představovalo ROH jakousi převodovou páku stranické politiky v závodech a organizacích.

Nastupující totalitní ideologie se však nemohla smířit s faktem, že některé pro ně stěžejní pracovní pozice zastávali politicky nespolehlivé osoby. Již 22. 2. 1948 v projevu na Staroměstském náměstí v Praze vyzval K. Gottwald k založení akčních výborů Národní fronty, které měly provést „očistu veřejného života“. Tato „uskupení“ vznikající spontánně v obcích, továrnách, školách, na úřadech a to vč.

⁵⁵⁹ § 1 odst. 1) zákona č. 244/1948.

⁵⁶⁰ Srov.: § 1 odst. 1) písm. a) – d) a § 1 odst. 2) zákona č. 244/1948.

⁵⁶¹ Dekretem prezidenta republiky č. 104/1945 Sb. o závodních a podnikových radách a zákonem č. 144/1946 Sb. o jednotné odborové organizaci došlo v našem právním řádu k zakotvení nových institucí reprezentujících zájmy pracujících, tj. závodních a podnikových rad a jednotné odborové organizace. Zmiňovaný dekret zakotvil právní postavení úkoly a pravomoc závodních rad. Zákon č. 144/1946 Sb. obsahoval úpravu úkolu a organizace sjednoceného Revolučního odborového hnutí.

⁵⁶² Novotná, E.: Vznik a vývoj socialistického pracovního práva v ČSSR, in: Vznik a vývoj socialistického práva, II. část, Praha 1976, str. 92.

ministerstev byla složená převážně z členů KSČ či přívrženců komunistické ideologie z ROH, Svazu československé mládeže či jiných politických stran⁵⁶³. I přesto, že jejich vznik se uskutečnil zcela mimo právní rámec, ve faktických podmínkách probíhající politické krize začaly AV vydávat rozhodnutí a výzvy, kterými jim nepohodlné osoby zbavovaly funkcí, resp. rušily jejich pracovní poměry. Rozhodnutí AV byla velmi strohá a nebylo proti nim žádného opravného prostředku. Atak např. v roce 1947 zvolený rektor University Karlovy Karel Engliš, o kterém současná literatura píše jako o: „vůdčí postavě jak české akademické obce, tak i praktické hospodářské politiky, zejména v oblasti finanční a měnové“⁵⁶⁴, obdržel od předsedy akčního výboru následující dopis:

„Pane profesore,

v dnešní rozhodující chvíli našeho národního života nemohou zůstat vysoké školy stranou. Akční výbor Národní fronty na pražských vysokých školách si položil úkol zabezpečit, aby české vysoké školy se aktivně zařadily mezi budovatele lidové demokracie, mezi strůjce nového hospodářského i politického osvobození českého pracujícího lidu od kapitalistického vykořisťování, mezi strůjce socialistické společnosti.

Chceme, aby vysoké školy jako první plnily budovatelský program nové Gottwaldovy vlády, aby zvláště Karlova univerzita razila v našem národním životě cestu pokroku v duchu svých slavných tradic. Aby mohly plnit tuto svou úlohu, je třeba, aby v čele vysokých škol stáli lidé, prodchnutí touto myšlenkou a cele oddáni nové vládě Klementa Gottwalda. Jsme odpovědni svému rodnému pracujícímu lidu za to, abychom nepřipustili, aby se i nadále vysoké školy hlásily k posluhování ideologii kapitalistické reakce, škodily našemu lidu a odcizovaly mu mladou inteligenci...

Dvoutetce zdar!

V Praze dne 27. 2. 1948

*Jiří Pelikán*⁵⁶⁵

Zatímco dopis adresovaný K. Englišovi je možno posoudit jako výzvu, na základě které abdikoval na všechny univerzitní funkce, je posluchači brněnské filozofické fakulty Z. Rotreklovi doručeno následující rozhodnutí datované 3. května 1948:

⁵⁶³ Členy Ústředního akčního výboru NF byly např.: [Neuman](#), [Šlechta](#) za [ČSNS](#), [Plojhar](#) a [Petr](#) za [ČSL](#) nebo [Polák](#) za [Demokratickou stranu](#).

⁵⁶⁴ Holman, R. a kol.: Dějiny ekonomického myšlení. Praha, C. H. Beck, 2005, s. 504.

⁵⁶⁵ <http://www.euroekonom.cz/osobnosti-clanky.php?type=jz-englis>.

„V poslední schůzi akčního výboru filosofické fakulty MU vyslovila Vám studentská komise se zřením k Vaší dosavadní činnosti politické nedůvěru. Vzhledem k tomu usneslo se plenum AV jednomyslně vyzvatí Vás, abyste až do doby, kdy dostanete písemné definitivní rozhodnutí, nenavštěvoval filosofickou fakultu, nestýkal se se studenty a nekonal státní zkoušky“⁵⁶⁶.

Byť předchozí text je co do formulace též výzvou, formálně se však jedná již o rozhodnutí sui generis. Komunisté si však brzy uvědomili, že činnost AV bez jakékoliv legální licence je neudržitelná a jako taková by se mohla stát předmětem kritiky režimu. Právní rámec byl AV dodán retroaktivně a to zákonem č. 213/1948 Sb. ze dne 21. července 1948 „o úpravě některých poměrů na ochranu veřejných zájmů“, podle nějž byla všechna opatření AV od 20. února až do 8. srpna 1948 prohlášena za zákonná, pokud „směřovala k ochraně nebo k zabezpečení lidově-demokratického zřízení“ a to i v těch případech, pokud by jinak nebyla v souladu s příslušnými předpisy⁵⁶⁷. Zákon č. 213/1948 Sb. byl výslovně zrušen ustanovením § 253 tzv. služebního zákona č. 218/2002 Sb.⁵⁶⁸, jehož účinnost byla opakovaně posunuta, naposledy k 1. lednu 2015. Ústředním řídicím orgánem AV byl Ústřední akční výbor Národní fronty. Akční výbory na pracovištích zanikly po provedení tzv. prověrek. Na úřadech v obcích, okresech a ve státní správě byly AV přejmenovány na Výbory Národní fronty a existovaly až do roku 1989 jako součást Národní fronty Čechů a Slováků.

Petra Skřejpková pak faktickou realitu, ve které se nacházely právní normy pracovního práva na počátku 50. let, shrnuje takto: *„Obecně je možné říci, že v oblasti pracovního práva, ale pochopitelně nejen zde, panovala nezákonnost, a dokonce ji nalézáme přímo v právním řádu. Zákony totiž byly v rozporu s ústavou a nezákonnost se dále prohlubovala tím, že jednotlivá nařízení byla v rozporu s již protiústavními zákony. Kromě toho právní normy obsahovaly třídní hledisko, které bylo opět třídně vykládáno soudy a dalšími institucemi při posuzování konkrétních případů, samozřejmě i dělnických. Také dělníci byli propuštěni ze zaměstnání za to, že nehlasovali ve volbách pro vládní kandidátku.*

V praxi pak nebyly právní normy respektovány a staly se tak pouhými proklamacemi; týkalo se to i tak základních ustanovení, jako byla osmihodinová pracovní doba, zákaz noční práce žen a mládeže a předpisů bezpečnosti práce. Kolektivní smlouvy nejenže nebyly dodržovány, ale dokonce často ani

⁵⁶⁶ Text převzat z: http://www.totalita.cz/gallery/gall_1_007.php

⁵⁶⁷ Srov.: § 1 odst. zákona č. 213/1948 Sb.

⁵⁶⁸ Srov. § 253 zákona č. 218/2002 Sb., o službě státních zaměstnanců ve správních úřadech a o odměňování těchto zaměstnanců a ostatních zaměstnanců ve správních úřadech (služební zákon).

*registrovány. Zanikly úřady práce a samostatné pracovní soudnictví. Především však bylo právo na práci doplněno pracovní povinností.*⁵⁶⁹

⁵⁶⁹ Skřejpková, P.: In: Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989), Zásahy státu v oblasti pracovního práva a jeho deformace a v poválečném období, Karolinum, Praha, 2004, str. 523.

10. Zánik obchodního práva, přechod k centrálně řízené ekonomice

Obchodní právo je stavovské právo třídy příživníků, pravých společenských cizopasníků⁵⁷⁰.

Když v roce 1947 vyšla Příručka obchodního práva⁵⁷¹ z pera významného českého komercialisty Arnošta Malovského Weniga, sotva kdo tušil, že další vyjde až v roce 1990. Důvod byl prostý, neboť od roku 1948 do roku 1990 zkrátka nebylo možno o obchodním právu psát, neboť toto právní odvětví zaniklo. V ideologii, která se opírá o centrálně řízenou ekonomiku, likvidaci soukromého vlastnictví a podnikání, která chce mít absolutní kontrolu nad vším a všemi, nemůže existovat moderní obchodní právo, jehož základy byly položeny na počátku 19. století. Je třeba si uvědomit, že ekonomické vztahy byly marxismem považovány za samou kvintesenci celého společenského systému, neboť právě v nich byla viděna materiální základna, z níž měla vycházet ideologická nadstavba. *„Ekonomická situace je základem, avšak rozličné momenty nadstavby: politické formy třídního boje a jeho výsledky – ústavy stanovené vítěznou třídou po vyhrané bitvě atd. – právní formy a pak zejména reflexy všech těchto skutečných zápasů v mozcích zúčastněných, politické, právní, filosofické teorie, náboženské názory a jejich další rozvedení v systému dogmat, také působí na průběh dějinných zápasů a v mnoha případech převážně určují jejich formu⁵⁷²“.*

Již v kapitole této práce věnované socialistickému pojetí práva při výkladu vztahu materiální základny a nadstavby, mezi kterou bylo řazeno též právo, bylo řečeno, že faktická situace byla zcela opačná, tedy že to byla právě nadstavba v podobě práva, která měla za úkol vytvořit základnu. Ostatně to potvrzuje i Blažke, když uvádí: *„Díváme-li se na občanské právo s hlediska marxistického světového názoru, jeví se nám jako ta část nadstavby, která je nejtěsněji spjata s materiální základnou, s výrobními poměry společnosti, s oblastí výroby a směny hmotných statků. Jako součást nadstavby materiální bási nejbližší je občanské právo přímo závislé na struktuře výrobních poměrů. Marxismus nás učí, že společenské, politické a právní instituce nelze vykládat rozborem jejich formy a ideové náplně, nýbrž že je nutno hledat kořeny těchto institutů v tom, jak*

⁵⁷⁰ Engels, B.: Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu, Svoboda, Praha 1948, str. 209

⁵⁷¹ Malovský-Wenig, A.: Příručka obchodního práva, Praha : Československý kompas, 1947, 510 s.

⁵⁷² Marx, K...: Ke kritice politické ekonomie, Státní nakladatelství politické literatury Praha 1953, str. 170

lidé vyrábějí a směňují a v jaké vztahy přitom vstupují⁵⁷³. V tomto směru komunistická ideologie vycházela dogmaticky z díla K. Marxe s názvem *Kapitál* s podtitulem *Kritika politické ekonomie*⁵⁷⁴, jehož obsah spočíval v analýze a následné kritice jednak kapitalistické společnosti jako celku a zejména pak kapitalistického způsobu výroby a distribuce statků⁵⁷⁵.

O. Šik popisoval nový systém ekonomických vztahů tak, že: „V socialistické společnosti se rozvíjí veškerá ekonomická činnost podle řídicích direktiv společenských orgánů, jež se snaží přihlížet k vnitřním, objektivním souvislostem těchto činností a zajišťovat tak předem jejich objektivně nutný vývoj. Poprvé v historii určují lidé výrobu v jednotlivých závodech a podnicích nikoli ze žabomyšího hlediska jednotlivého podnikatele či několika sdružených podnikatelů, nýbrž se znalostí vývoje výroby v celém národním hospodářství⁵⁷⁶“.

Jak bylo již řečeno obchodní právo, coby samostatné odvětví práva zaniklo. Právně byl tento fakt stvrzen přijetím nového občanského kodexu č. 141/1950 Sb., kterým byl zrušen dosavadní obchodní zákoník⁵⁷⁷ a žádná jiná norma, která by systematicky upravovala materii obchodního práva, přijata nebyla. Část původně obchodněprávních institutů byla inkorporována do občanského zákoníku. V této souvislosti se někdy mluví o tzv. komercialisaci občanského práva. Blažke k tomu uvádí: „Nastala komercialisace občanského práva v technickém smyslu, to znamená, že vedle občanského zákoníka neexistuje zvláštní právní zákoník obchodní a že nejdůležitější instituce, které byly dosud upraveny zákonem obchodním, jako prokura, podnikové zmocnění, ustanovení o nekalé soutěži, smlouvy, nákladní a zprostředkovatelská byly pojaty

⁵⁷³ Blažke, J.: O zásadách nového občanského práva, Právník 1951, str. 12

⁵⁷⁴ Kapitál (německy Das Kapital) s podtitulem Kritika politické ekonomie je stěžejní dílo německého filozofa [Karla Marxe](#). První díl byl vydán v roce 1867 pod názvem „Výrobní proces kapitálu“ (*Der Produktionsprozess des Kapitals*) a popisuje proces výroby, tvorbu [nadhodnoty](#) a vznik moderního kapitalismu, zbylé dva díly „Proces oběhu kapitálu“ (*Der Zirkulationsprozess des Kapitals*), popisující kapitalistické zbožní a peněžní vztahy a „Celkový proces kapitalistické výroby“ (*Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion*), analyzuje tvorbu zisku a v podstatě shrnuje celé dílo. Tyto dva díly byly vydány až po smrti Marxe [Friedrichem Engelsem](#) v letech 1885 a 1894. Někdy je za součást Kapitálu jako čtvrtý díl považována „Teorie nadhodnoty“, jež, poprvé publikoval [Karl Kautsky](#) v letech 1905 až 1910.

⁵⁷⁵ Bezesporně zajímavé vidění Kapitálu přinesl britský spisovatel a novinář Francis Wheen, který ji považuje za knihu, která je na hony vzdálena představě suchého národohospodářského pojednání. Více než poučky obsahuje [hypotézy](#), nejrůznější odbočky, anekdotická vyprávění, příklady z praxe, citace novinových článků o různých tragédiích a otravných podmínkách dělníků či [dětské práci](#), jedovaté výpady proti kapitalismu apod.. V tomto kontextu přirovnává Kapitál k „*chmurnému gotickému románu, jehož hrdinové se stávají otroky kapitalismu jako obludy, kterou sami přivedli k životu*“, srov.: Wheen, F., Marxův kapitál, BETA 2007, str. 100.

⁵⁷⁶ Šik, O.: Ekonomika, zájmy, politika, NPL, Praha 1962, str. 14. Bez zajímavosti jistě není ani fakt, že na této publikaci je zcela zřetelný proces destalinizace, patrný už ze samotné tiráže knihy, která otevřeně uvádí: „Ukázalo se však, že některé základní kategorie a souvislosti, z nichž musel při tom vycházet (Šik – pozn. autora), jsou pod vlivem Stalinových prací zejména jeho díla „*Ekonomické problémy socialismu*“, vykládány buď zkráceně, nebo zjednodušeně, takže jejich obsah neodpovídal zcela tomuto pojetí, které nacházíme u Marxe, Engelse a Lenina“.

⁵⁷⁷ § 568 odst. 2) zákona č. 141/1950 výslovně zrušil obecný obchodní zákon, uvedený zákonem č. 1/1863 ř. z.

do občanského práva. I v některých jiných ustanoveních se jeví tato komercialisace, např.: solidární ručení při koreálních závazcích, ustanovení o tom, že při druhových závazcích nutno plnit věci prostřední jakosti, předpoklad, že nabyvatel nemá námitek proti dodané věci, jestliže neoznámí zciziteli vady bez zbytečného odkladu potom, kdy měl možnost věc prohlédnout a p. Tato ustanovení odpovídají modernímu směnnému hospodářství, neznamenají však, že občanský zákoník nabyl obchodnický ráz⁵⁷⁸. S názorem dr. Blažkeho se v nastíněných souvislostech dá podle mého názoru jistě souhlasit a označit ho i za právně korektní. Toto ovšem již neplatí o článku E. Viktorovové uveřejněné pod názvem „Nastala „komercializácia“ občanského práva?“⁵⁷⁹. Tento článek je přímou kritikou Blažkeových tezí a to převážně již ne na poli právní ale ideologické argumentace, která jasně dokazuje, jak bylo na obchodní právo v té době nahlíženo. Viktorová zcela ideologicky ztotožňuje termíny „biznis“ a „komercializace“ coby synonyma pro „vzájemné šudenie a klamanie, koristenie a vyssávanie“, které „ovláda kapitalistický obchodný styk ktorý sme v našom socialistickom obchode a preto aj v našom novom občianskom práve nenávratne hodili cez palubu. Naš nový občiansky zákonník je ľudový kódex, ktorého poslaním je napomáhať v najširšej miere budovania socializmu a prispievať k socialistickej výchove najširších más. Našou povinnosťou je vyzdvihnúť tie jeho prvky, ktoré ho charakterizujú jako jeden zo základných zákonov rodiaceho sa spravlivého hospodárskeho a spoločenského zriadenia a nie vešať mu na päty starú, kapitalistickou >>morálkou<< napáchnutú veteš“. Celý článek pak završuje přímou kritikou Blažkeho, když uvádí: „Téze Dr Blažkeho o >>komercializácii<< občanského práva, hoci zúženej už teraz na >>technickú a neobchodnícku<< je takýmto ľudostivým podľadom nazad, ktorý nepovzbuzuje, ale zavádza a preto ju nemožno prijať“.

Ústředním pojmem chodu hospodářství se stal jednotný hospodářský plán⁵⁸⁰, který ve svém důsledku spolu se znárodněním a likvidací soukromého sektoru ekonomiky znamenal konec svobodné hospodářské soutěže (podnikání) na principu ekonomického zákona nabídky a poptávky. Koncepce státem plánovaného řízeného hospodářství se uplatňovala v poválečné Evropě ve většině států jako efektivní nástroj obnovy válkou rozvráceného hospodářství. V tomto kontextu lze za úspěšný označit dvouletý hospodářský plán, který byl schválen Národním shromážděním v říjnu 1946 jako zákon č. 192/1946 Sb.

⁵⁷⁸ Jaromír Blažke, O zásadách nového občanského práva, Právník 1951, str. 18

⁵⁷⁹ Viktorová, E., Nastala „komercializácia“ občianskeho práva?, Právník 1951, str. 375-377.

⁵⁸⁰ Podle základního článku XII. odst.2) ústavy 9. Května „řídí stát veškerou hospodářskou činnost jednotným hospodářským plánem“.

Tento plán byl výsledkem činnosti Ústřední plánovací komise⁵⁸¹. Již v říjnu 1947 se započala v Ústřední plánovací komisi vytvářet osnova pětiletého hospodářského plánu. V té době byla ještě možností svobodně diskutovat rozdílné přístupy k tomuto plánu. Atak na půdě plánovací komise docházelo ke střetům mezi odborníky zastupujícími komunisty a těmi z ostatních stran. Komunistická koncepce vycházela z enormně vysoké míry plánování s preferencí těžkého průmyslu a orientací na sovětskou ekonomiku. Naproti tomu např. Národně socialistický ekonom JUDr. Jiří Hejda vycházel z opačné teze tj. umírněnější míry plánování, ne tak velké preference těžkého průmyslu a napojení na západní ekonomiky. Únor 1948 však všem těmto úvahám učinil přítrž. Hejda byl označen za „*typického kapitalistu, který pro své třídní sobectví hluboce nenávidí režim, v němž vládne lid*“⁵⁸² a byl kvalifikován „*jako nenávidný nepřítel pracujícího lidu, jako nenapravitelný škůdce lidově demokratické republiky*“⁵⁸³ a jako takový byl v rámci procesu s Miladou Horákovou a spol. odsouzen k doživotnímu trestu vězení, ze kterého byl podmínečně propuštěn až v roce 1962.

Atak 27. října 1948 byl již plně v dikci komunistů schválen zákon č. 241/1948 Sb. o prvním pětiletém hospodářském plánu rozvoje Československé republiky. Již § 1 odst. 2) tohoto zákona jasně naznačil záměr této právní koncepce, podle něj totiž: „*Pětiletý plán bude důležitým stupněm ve vývoji československé lidové demokracie k socialismu, zejména tím, že zesílí a upevní znárodněný průmysl a dále (...), položí základy pro společensky pokročilejší výrobní formy v tomto hospodářském úseku. Zbývající kapitalistické prvky se budou při tom všem postupně omezovat a vytlačovat ze všech oborů národního hospodářství*“. Podle tehdejší teorie „*Nutnost plánovitěho řízení národního hospodářství vyplývá z existence socialistického vlastnictví. Tato činnost lidově demokratického státu, která se opírá o vědeckou znalost objektivních ekonomických zákonitostí, zejména zákona plánovitěho, proporcionálního rozvoje národního hospodářství, je nejvýraznějším projevem jeho hospodářsko-organizační a kulturně výchovné funkce*“⁵⁸⁴. Důvod, proč byly hospodářské cíle plánovitěho hospodářství vtěleny do právních norem, shrnuje E. Chmelař takto: „*Právní pravidlo (právní norma) je nejvhodnějším nástrojem k tomu, aby byla zajištěna závaznost plánu pro všechny, což je nevyhnutelným předpokladem,*

⁵⁸¹ Tento plán zaznamenal úspěch mj. i proto, že byl oproštěn od jakýchkoliv ideologických dogmat, vycházel z reálných možností ekonomiky a nezasahoval do struktury čl. hospodářství. Plán nezahrnoval všechna hospodářská odvětví a respektoval v plné míře soukromé vlastnictví.

⁵⁸² Proces s vedením záškodnického spiknutí proti republice, Ministerstvo spravedlnosti 1950, str.

16

⁵⁸³ Tamtéž str. 239

⁵⁸⁴ Základy práva, Orbis Praha 1958, str. 154

aby plán působil jako plán směrnice – direktiva. Poslání práva se tím arcí, jak brzy uvidíme, nevyčerpává: právo zajišťuje hospodářské a politické předpoklady hospodářského plánování, upravuje organizaci plánovací služby, věci sestavování, plnění a kontroly plánu atd. Režim právních pravidel (právních norem) je při tom, jak se přesvědčíme, rozhodující⁵⁸⁵. Nejdůležitější předpoklad pro úspěšný rozvoj hospodářského plánování vidí Chmelař v přechodu státní moci „do rukou dělnické třídy, musí nastati proměna ve kvalitě. Plánovat může jenom stát typu socialistického, uskutečňující funkci diktatury proletariátu. Výrobní prostředky musejí býti na počátku aspoň v jádře zespolečenštěny (...). Proces zespolečenštění se nesmí zastavit⁵⁸⁶“.

Direktivně řízená ekonomika spolu s likvidací soukromého sektoru, preferencí těžkého průmyslu, orientací na Sovětský svaz a socialistické země navíc za situace, kdy byly upřednostňovány politické kádry namísto skutečných odborníků, zapříčinily, že jedna z nejvýkonnějších předválečných ekonomik se po krátké poválečné konjunktúře začala čím dál více propadat a stagnovat⁵⁸⁷.

Význam, který byl komunisty hospodářskému plánování přisuzován, lze dokumentovat i na úpravě jeho ochrany obsažené v trestním právu. Bohužel tato úprava byla komunisty ve velké míře zneužívána pro likvidaci osob režimu nepohodlných. Tehdejší trestní nauka rozlišovala trestné činy namířené proti hospodářskému plánu na „závažné útoky přímé“ a na „útoky nepřímé, resp. méně závažné⁵⁸⁸“. Závažné útoky přímé byly zpravidla subsumovány pod skutkové podstaty trestných činů uvedených v prvním oddílu hlavy první trestního zákona č. 86/1950 Sb. nazvané „Trestné činy proti základům republiky“. Zejména kvalifikované skutkové podstaty trestných činů záškodnictví (§84) a sabotáže (§85) obsahovaly klauzuli o „zmaření nebo značnou měrou ztížení provádění nebo plnění státního plánu rozvoje národního hospodářství ve zvláště důležitém úseku“, za které bylo možno uložit i trest smrti. Skutkové podstaty „méně

⁵⁸⁵ Chmelař, A.: Právní stránka hospodářského plánování, Právník 1950, str. 155

⁵⁸⁶ Tamtéž, str. 157

⁵⁸⁷ Snaha o zásadní ekonomické reformy dostala prostor v roce 1968. Za ztělesnění těchto snah byl považován ekonom O. Šik. Podle jeho samotného vyjádření i přes urychlené zavedení reforem by dostihla ČSSR Rakousko v hospodářských ukazatelích za cca 7-10 let, nemluvě o hospodářsky nejvyspělejších zemích. Právě porovnání s Rakouskem je o to tristnější, neboť hospodářství této země bylo daleko více zasaženo válkou, než hospodářství ČSR. S velkou mírou nadsázky by se vývoj hospodářství a společnosti za 40 let vlády komunistů dal shrnout do 7 bodů, jež anonymní autor nazval „Sedm divů komunismu“ a to: 1. Všichni mají práci. 2. I když všichni mají práci, nikdo nepracuje. 3. I když nikdo nepracuje, všichni plní plán. 4. I když všichni plní plán, obchody jsou prázdné. 5. I když jsou obchody prázdné, všichni mají, co potřebují. 6. I když všichni mají vše, co potřebují, všichni kradou. 7. I když všichni kradou, nikde nic nechybí.

⁵⁸⁸ Srov.: Důvodová zpráva k druhému oddílu druhé hlavy trestního zákona z roku 1950, podle které „Hospodářské plánování je se zřetelem k jeho významu třeba účinně chránit nejen proti závažným útokům přímým, které budou zpravidla postiženy jako trestné činy proti základům republiky (§85), nýbrž i proti útokům nepřímým, po případě útokům méně závažným“. Text převzat z Trestní zákon, komentář, Orbis, Praha 1958, str. 379.

závažných útoků“ byly uvedeny v oddílu druhém hlavy druhé trestního zákona příznačně nazvané „*Trestné činy proti státnímu plánu rozvoje národního hospodářství*“. Mezi trestné činy v tomto oddíle uvedenými byly spekulace (§ 134a), poškozování provozu (§ 135), nesplnění závazku (§ 136), pletichy při veřejných dodávkách a pracích (§ 137) a ohrožení plánování a kontroly plnění plánu (§ 138). Judikatura ovlivněna tehdejší ideologií byla, pokud šlo o plnění jednotného hospodářského plánu vůči obviněným, nemilosrdná. Atak například stavitel, jenž vypracoval projekt na stavbu trolejbusové haly, byl uznán vinným trestným činem ohrožení jednotného hospodářského z nedbalosti podle § 135 odst. 1), 2) tr. zák. a to z důvodu toho, že na místě stavby byla čtyřmetrová navážka, s kterou projekt nepočítal. Toto zjištění si vyžádalo přepracování plánu a zvýšení rozpočtu. Obviněný stavitel se hájil mj. i tím, že plánované rozšíření trolejbusové dopravy, jemuž měla hala sloužit, nebylo možno včas uskutečnit i z jiných důvodů, zejména pro zdržení v dodání trolejbusů a že by tedy ani včasné a řádné splnění jeho dílčího úkolu nebylo přineslo plný společenský užitek. Krajský soud v Ústí nad Labem však jasně judikoval, že kdo z nedbalosti zavíní nesplnění dílčího úkolu daného mu v rámci jednotného hospodářského plánu, není zbaven odpovědnosti podle § 135 tr. zák. proto, že celkový plánovaný úkol nemohl být splněn i pro překážky, které se dodatečně objevily z jiných příčin, které nesouvisely s jeho jednáním⁵⁸⁹.

Subjekty pověřené plněním jednotného hospodářského plánu byly národní podniky, komunální podniky a lidová družstva. O těchto subjektech bylo pojednáno v předcházejících kapitolách této práce⁵⁹⁰.

Specifickou právní úpravu měla organizace zahraničního obchodu a to s odkazem na „*potřeby našeho zahraničního obchodu, zejména se zřetelem k našim stykům s kapitalistickými zeměmi*“⁵⁹¹. Jednoznačným záměrem takového postupu bylo zachovat obchod s kapitalistickými zeměmi s cílem zajistit si přísun deviz⁵⁹². Zákonem č. 119/1948 Sb. ze dne 28. 4. 1948 o státní organizaci zahraničního obchodu a mezinárodního zasilatelství byl ministr zahraničního obchodu zmocněn, aby vyhláškou publikovanou v Úředním listě dal podnikům provozujícím zahraniční obchod a mezinárodní zasilatelství i jiné formy

⁵⁸⁹ Rozhodnutí krajského soudu v Ústí nad Labem ze 4. Zář 1951, 3 Tk 269/51, publikovaný ve Sbírce rozhodnutí československých soudů, ročník 1952 pod č. 59.

⁵⁹⁰ Blíže k subjektům hospodářsko-právních vztahů např.: **Pelikánová, I: Právní úprava ekonomických vztahů v období 1948–1989, její povaha a důsledky.** In: Malý, K., Soukup, L. (eds.) Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989, Karolinum: Praha 2004, str. 429-438.

⁵⁹¹ Základy práva, Orbis, Praha 1958, str. 346

⁵⁹² V této souvislosti se mi vybavuje scénka z filmu Pupendo, kdy kunsthistorik Fábera se ptá sochaře Máry, jestlipak ví, co mají komunisti radši než Lenina. "Maminku," odpovídá jeho synek. Fábera na to: "To taky, ale ze všeho nejraději mají valuty."

než formu národního podniku⁵⁹³. Řadou vyhlášek pak byly zřízeny výsadní akciové společnosti pro provozování zahraničního obchodu a mezinárodního zasilatelství⁵⁹⁴. O tom, že komunisté v této souvislosti šli proti svým zavedeným dogmatům, svědčí i fakt, že např. J. Ulrych ve své knize „Základy marxistické ekonomie“ charakterizoval akciové společnosti jako „*asociální útvary, typické pro kapitalistické podnikání*“⁵⁹⁵. J. Štěpina si v této souvislosti klade otázku „*jaký význam a jaké místo má tento sdružovací podnikatelský typ v hospodářství společnosti, která je na cestě k socialismu, a v níž převážnou část úkolů hospodářských obstarává sektor socialistický*“⁵⁹⁶?. Štěpina si pak odpověď nachází v důvodové zprávě k novému zákonu č. 243/1949 Sb. o akciových společnostech, která konstatuje: „*V rámci našeho plánovaného hospodaření bude tedy mít akciová společnost jen takové poslání, aby mohla plnit úkoly, které vyžaduje jednotný hospodářský plán. Jeví se tedy akciová společnost jako vhodná podnikatelská forma zvláště v hospodářském styku se zahraničím, zejména se zřetelem k možnosti zřízovat v cizině representace*“⁵⁹⁷.

Zákon č. 243/1949 Sb. o akciových společnostech pak nově upravil a sjednotil předpisy o akciových společnostech. Podle § 17 odst. 1) tohoto zákona byly akciové společnosti zřízené na podkladě zákona č. 119/1948 Sb. považovány za společnosti zřízené podle tohoto zákona tj. zákona č. 243/1949 Sb. Podle tohoto zákona byla i nadále zachována klasická podoba akciové společnosti, kde základní kapitál byl rozvržen na podíly resp. akcie, s jejichž vlastnictvím byla spojena práva vyplývající z členství v a.s.⁵⁹⁸, akciová společnost měla právní subjektivitu⁵⁹⁹, samostatnou právní odpovědnost tzn., že společnost neodpovídala za závazky akcionářů a akcionáři neodpovídali za závazky společnosti jdoucí nad hodnotu akcií, které vlastnili. Podle § 3 zákona o a.s. ke vzniku a.s. bylo třeba státního povolení⁶⁰⁰, schválení stanov a zápis do

⁵⁹³ Srov.: § 2 odst. 2 zákona č. 119/1948 Sb.

⁵⁹⁴ Tímto způsobem byly zřízeny např.: **Artia**, čs. akciová společnost pro vývoz a dovoz kulturních statků v Praze, byla zřízena [opatřením](#) ministra zahraničního obchodu č. 1/53., **Centrotex**, akciová společnost pro dovoz a vývoz čs. textilního a oděvního průmyslu, byla zřízena vyhláškou č. 2054/1948 [Ú. I.](#) **Československá keramika**, podnik zahraničního obchodu, zřízen vyhláškou č. 2052/1948 [Ú. I.](#), **EXICO**, akciová společnost pro dovoz a vývoz kožených a gumových výrobků a surovin, byla zřízena vyhláškou č. 2949/1948 [Ú. I.](#), **Chemapol**, akciová společnost pro dovoz a vývoz chemických výrobků a surovin, byla zřízena vyhláškou č. 2050/1948 [Ú. I.](#), **Ligna**, akciová společnost pro vývoz a dovoz dřeva a výrobků průmyslu dřevozpracujícího, byla zřízena vyhláškou č. 3478/1948 [Ú. I.](#) **Strojexport**, podnik zahraničního obchodu pro vývoz strojů a strojního zařízení, byl zřízen vyhláškou č. 312/1953 [Ú. I.](#), **Strojimport**, podnik zahraničního obchodu pro dovoz strojů a průmyslových zařízení, byl zřízen vyhláškou č. 313/1953 [Ú. I.](#)

⁵⁹⁵ Srov.: Ulrych, J.: Základy marxistické ekonomie, 5. vyd., Svoboda 1949, str. 130

⁵⁹⁶ Štěpina, J.: Nový zákon o akciových společnostech, Právník 1950, str. 103

⁵⁹⁷ Tamtéž

⁵⁹⁸ Srov.: § 1 odst. 1) zák. č. 243/1949 Sb.

⁵⁹⁹ Srov.: § 1 odst. 2) zák. č. 243/1949 Sb.

⁶⁰⁰ Na rozdíl od akciového regulativu (1899), který stanovoval podmínky státního schválení, nový zákon zavedl koncesní systém závislý toliko na libovůli příslušných orgánů. Podle Štěpiny „*Koncesní systém je zárukou, že ke vzniku nové akciové společnosti dojde opravdu jen tam, kde si*

podnikového rejstříku, stejně tak při zrušení a.s., pokud k němu nedošlo opatřením příslušného ministra v obecném zájmu, se vyžadovalo státní schválení spolu s usnesením valné hromady (§ 13 odst 1), 2) a 3). Orgány a.s. byly valná hromada, představenstvo a dozorčí rada⁶⁰¹. Akciová společnost se zapisovala do pozemkových knih jako vlastník nemovitého majetku. Akciová společnost měla výlučnou odpovědnost za své závazky vztahující se na celé jmění a.s.

Vyhláškami ministerstva zahraničního obchodu č. 259 -313/1953 Ú. I. byla jednak většina a.s. přeměněna na tzv. podniky zahraničního obchodu a jednak byla zřízena řada nových podniků zahraničního obchodu. Podnik zahraničního obchodu byl právnickou osobou a jako takový pak odpovídal za své závazky svým jměním, tzn. že stát neručil za závazky podniku a naopak, podnik neručil za závazky státu⁶⁰². Vyhláška č. 295/1953 Ú. I. konkrétně § 4 odst. 5) výslovně stanovila, že jako vlastník nemovitého majetku se zapisoval do pozemkového knihy podnik zahraničního obchodu. Podniky zahraničního obchodu měly základní jmění stanovené pevnou peněžitou částkou. Tyto podniky náležely do působnosti ministerstva zahraničního obchodu, které mělo ve vztahu k PZO funkci dozorovou a řídicí. PZO zřizoval ministr zahraničního obchodu a byly zapisovány do podnikového rejstříku. V čele podniku stál ústřední ředitel jmenovaný ministrem zahraničního obchodu, ústřední ředitel pak spravoval podnik podle zásady osobní odpovědnosti a zastupoval podnik navenek. Práce pro PZO byla velmi prestižní záležitostí, preferováni v tomto směru byli politicky spolehliví absolventi fakulty mezinárodního obchodu VŠE a právnických fakult.

O závazkových vztazích týkajících se provádění státního plánu rozvoje národního hospodářství bylo pojednáno v kapitole 5.2. této práce⁶⁰³. Jen stručně pro dokreslení předchozího textu lze uvést, že i v právu závazkovém byla patrná jasná preference závazkových vztahů týkajících se provádění státního plánu rozvoje národního hospodářství. Tento fakt lze jasně dokumentovat jejich zakotvením v občanském zákoníku 1950, kde tyto závazkové vztahy byly upraveny přednostně před ostatními druhy závazků. § 212 OZ 1950 stanovil, že „*provádění státního plánu rozvoje národního hospodářství se zabezpečuje smlouvami zvláště přizpůsobenými potřebám hospodářského plánování*“. Závazkové právní vztahy z provádění státního plánu pro rozvoj národního

toho vyžadují nezbytné potřeby plánovaného hospodaření“. Srov.: Štěpina, J., Nový zákon o akciových společnostech, Právník 1950, str. 106.

⁶⁰¹ Novum představovala konstrukce, kdy a.s. si mohla zřídit i další orgány, na které mohlo přenést své oprávnění zcela nebo zčásti představenstvo a.s.

⁶⁰² Srov. § 4 odst. 1), 2), 3) a 4) vyhlášky ministerstva zahraničního obchodu č. 295/1953 Ú. I.

⁶⁰³ Blíže: **Pelikánová, I: Právní úprava ekonomických vztahů v období 1948–1989**, její povaha a důsledky. In: Malý, K., Soukup, L. (eds.) *Vývoj práva v Československu v letech 1945-1989*, Karolinum: Praha 2004, str. 438-441.

hospodářství se řídily občanským zákoníkem, pokud zvláštní předpis nestanovil jinak. Učebnice práva z roku 1958 charakterizovala tento druh závazků, tak, „že zajišťují splnění plánem stanovených úkolů, že vznikají proto, aby zpřesňovaly a konkretizovaly plnění státních plánů a umožňovaly zároveň kontrolu a evidenci tohoto plnění. Přímým právním důvodem jejich vzniku není většinou sám státní plán, resp. jeho rozpis na subjekty mající povinnost plánované úkoly plnit, nýbrž tyto závazky vznikají na základě různých právních skutečností, např. hospodářských smluv, dodávkových příkazů, smluv na dodávku zemědělských výrobků apod.⁶⁰⁴“ Zvláštním právním předpisem v této oblasti byl zákon č. 99/1950 Sb. o hospodářských smlouvách a státní arbitráži, o kterém bylo též v kapitole 5.2. pojednáno.

Spory z hospodářských smluv⁶⁰⁵ se pak řešily mimo rámec soudní soustavy a to zvláštními orgány státní arbitráže – arbitrážními komisemi. Až do přijetí zákona č. 99/1950 Sb. byly příslušné pro rozhodování všech sporů mezi socialistickými organizacemi soudy. „Soudům však bylo obtížné, vzhledem k široké problematice sporů, kterými se museli zabývat, seznámit se hlouběji s problémy a potřebami jednotlivých odvětví národního hospodářství a nebyla proto záruka, že všechny spory budou rozhodnuty tak, jak to odpovídá potřebám hospodářské politiky našeho státu⁶⁰⁶.“ Jinými slovy soudy, které rozhodují na základě zákona, nebyly pro komunisty dostatečným garantem toho, že v případě, kdy vznikne rozpor mezi zákonem a „potřebou hospodářské politiky“, bude spor řešen ve prospěch této potřeby, ať už by se za ní skrývalo cokoliv. Vládní nařízení č. 139/1950 Sb., o zřízení krajských arbitrážních komisí a o organizaci a příslušnosti arbitrážních komisí a o řízení před nimi stanovilo, kdo jsou orgány státní arbitráže. Byly to tzv. arbitrážní komise resortní (oblastní) zřízené při jednotlivých ministerstvech, krajské zřízené při jednotlivých KNV a ústřední arbitrážní komise. Komise se skládaly z předsedů a přiměřeného počtu členů. Nejčastěji rozhodovaly v tříčlenných senátech, ve složitějších případech pak pětičlenných. Arbitři se nevěnovali výlučně činnosti v arbitrážních komisích, mělo se jednat o odborníky vykonávající tuto činnost vedle svých zaměstnání z různých orgánů státní správy, podniků, ROH apod.⁶⁰⁷

Další podstatnou změnou byl i zánik obchodního rejstříku a jeho nahrazení podnikovým rejstříkem. Podle klasické koncepce se obchodním rejstříkem rozumí „veřejné knihy, do kterých se zapisují důležité skutečnosti

⁶⁰⁴ Základy práva, Orbis, Praha 1958, str. 435

⁶⁰⁵ Do této kategorie patřily např.: spory o základní podmínky dodávky, resp. odběry, spory před smluvní, spory o požadavcích na dovoz, spory z hospodářských smluv, z dodávkových příkazů a z požadavků na dovoz, vč. sporů o náhradu škody, z odpovědnosti za vady aj.

⁶⁰⁶ Základy práva, Orbis, Praha 1958, str. 612

⁶⁰⁷ Blíže k řízení před arbitrážními orgány: Základy práva, Orbis, Praha 1958, str. 616-631.

právnícké týkající se kupců a obchodních společností za tím účelem, aby byly učiněny veřejně známými a aby byly vedeny v patrnost⁶⁰⁸.

Ještě před přijetím nového občanského zákoníku (zákon č. 141/1950 Sb.) byl přijat zákon č. 100/1950 Sb. o podnikovém rejstříku. Podnikový rejstřík dle dikce tohoto zákona byl veřejný seznam vedený soudy, do kterého se zapisovaly organizace socialistického hospodářství, jakož i důležité právní skutečnosti těchto organizací se týkající. Jak uvádí A. Pospíšilová podnikový rejstřík postupně ztrácel na významu, což bylo dáno politickoekonomickou situací té doby. Opustila se povinnost zveřejňování předepsaných údajů v Úředním listě. Stejně tak do podnikového rejstříku sice bylo umožněno nahlížet komukoliv, ale vyžádat si výpisy mohl jen ten, kdo osvědčil právní zájem⁶⁰⁹.

⁶⁰⁸ Malovský-Wenig, A: Příručka obchodního práva, Československý kompas v Praze, 1947, str. 65

⁶⁰⁹ Blíže: A. Pospíšilová: K vývoji právní úpravy obchodního rejstříku, Aplikované právo 1/2006, str. 70-71

Závěr

Věřím, že se mi alespoň v hrubých obrysech podařilo nastínit počátek zrodu nového pojetí československého právního řádu v letech 1948-1952, právního řádu, který byl determinován nově nastupujícím totalitním režimem a k potřebám tohoto totalitního režimu přizpůsoben.

Z dnešního pohledu je značně nepochopitelné, jak se mohl celý právní řád tak rychle a tak radikálně změnit, aby vyhovoval potřebám KSČ. O to více je to nepochopitelné z hlediska historického vývoje, kdy byly přetrženy všechny dosavadní vazby na demokratický právní řád evropského kontinentálního typu a nahrazeny do značné míry bezobsažnými politickými floskulami či postuláty (např. o vůli dělnické třídy, o zostřeném třídním boji atd.), které představovaly jakousi novou metodu výkladu jednotlivých právních norem. Zcela záměrně jsem na začátku práce předsunul kapitolu o socialistickém pojetí práva, aby bylo patrné ideologické zaměření a vůbec chápání systému práva založeného na marx-leninských představách o uspořádání společnosti.

Vlastní práce je pak rozdělena podle jednotlivých odvětví práva (ústavní, trestní, občanské, obchodní atd.)

Byť samotná práce je uvozena roky 1948 až 1952, je z hlediska pochopení vzájemných souvislostí na mnoha místech nutno začít výklad již před rokem 1945, tak je tomu např. u ústavního práva nebo procesu zásahů do vlastnických práv. Rok 1948, resp. 25. únor 1948, se stal určitým symbolickým datem, možno říci oficiálního nástupu totalitního režimu. Od tohoto data je patrná snaha KSČ o přestavbu celého právního řádu tak, aby mohl být bezezbytku použit jako nástroj budování totalitního systému při zachování dojmu legality takového postupu. Je to proces, jehož symbolem se stala tzv. právnícká dvouletka. Jedná se o období systematické přeměny celého právního řádu. Systematické však v uvozovkách. Systematické potud, že dochází k přeměně celého právního řádu podle politické objednávky a sovětského vzoru. Skutečnost byla však rozdílná. Nové normy byly značně nedokonalé, kvantita zvítězila nad kvalitou, atak jejich aplikace působila značné rozpaky. Justice

narušená personálními čistkami pak nedokázala uspokojivě zákony korigovat prostřednictvím judikatury.

Tak např. Zákon na ochranu lidově demokratické republiky, do kterého byly vtěleny politické floskule a jehož vágní ustanovení, obecné formulace skutkových podstat, nedostatečné garance práv a některé „výdobytky“ sovětské právní vědy daly předzvěst budoucímu vývoji. Reálný život se musel smířit s tím, že určující pro status quo není ani tolik určující zákonná úprava, ale v mnoha případech svévůle orgánů přímo podřízených KSČ. Vznikla tedy velmi paradoxní situace. Na jedné straně zde byly značně zpolitizované právní normy zaměřené především proti odpůrcům režimu, které umožnily stíhat v podstatě kohokoliv pro cokoliv. Na druhé straně zde byl jakýsi „stát ve státě“ představovaný KSČ a jejími bezpečnostními složkami, které postupovaly mimo rámec těchto norem. Realita padesátých let byla taková, že pro člověka bylo daleko výhodnější, z hlediska trestního práva, být vrahem, než třeba západním pilotem, či jiným škůdcem socialismu. Zatímco ten první byl odsouzen na základě zákona a postupem upraveným v zákoně, ten druhý se dočkal nelidského zacházení, mučení, právní zlovůle, násilím vynuceného doznání a co je nejhorší nenahraditelné morální újmy.

Ale i běžný život v nové realitě byl právními normami velmi okleštěn. Občané si museli zvyknout, že základní práva a svobody, mj. proklamované Ústavou z roku 1948, jsou v mnoha směrech toliko bezobsažnými deklaracemi, neboť faktický stav byl zcela rozdílný. Svoboda slova, pobytu a pohybu, náboženského a politického vyznání, práva vlastnit majetek, práva na spravedlivý proces, princip rovnosti a mnohé další, byli zákonnými a co hůř i podzákonnými právními normami negovány. K dotvoření totalitního státu pak směřoval všudypřítomný strach navozený atmosférou politických procesů, který umožňoval KSČ vládnout bez hlasitějších projevů odporu.

Heslo o tom, že právo musí sloužit k přebudování společnosti v duchu marx-leninského učení vedlo k tomu, že zde sice po roce 1948 existuje alespoň po formální stránce právní řád, který ovšem nemá nic společného se základními principy demokratického právního řádu. Jedná se o právní řád, který postrádá vůbec základní právní princip a to samotnou rovnost občanů před ním v duchu tezí o třídním boji.

Byť od pádu komunismu v Československu uplynulo již více než čtvrt století, jsou mnohá témata a křivdy 50tých let minulého století stále předmětem mnohých polemik a vývodů a v tomto směru si nejsem příliš jist, že došlo k bezzbytku k naplnění touhy o vyrovnání se z minulostí. Ostatně i náš právní řád nese i do dnešní doby stopy jeho přestavby v 50tých letech minulého století.

English summary

After the liberation of Czechoslovakia in 1945 there was a great hope to re-established democratic state newly based on social ground. A necessary condition for this effort was subject the law to many changes. There were necessary change the law in its goals, subject and methods used according to the degree of the existing political influence. The development of the legal regulations in the post war Czechoslovakia must be viewed in the context of the situation existing in the country including the events which caused the curtailment and occupation of Czechoslovakia by the Nazi Germany. It was beginning of the failure democratic state structures and values. There is no doubt that the above events and the following presence of the Soviet power after WWII associated with premeditated mass campaign of the Communists, influenced the political opinion of the public, which was manifested in the post war elections to the Czechoslovak Parliament. The transformation of the Czechoslovak legal system, which was consistent with the system valid in the inter war period its democratic traditions and the guarantees of the democratic freedoms in the area of political rights started already in the period after May 1945 which was denominated „peoples democracy“ with has to be distinguished from the democracy of the pre war Czechoslovakia. The basic legal document of every democratic state is constitution. Formally the Czechoslovak constitution as of 1920 was valid until May 1948, however it was not valid in its original form and its validity was determined by the Governmental Programme approved in 1945 in Košice under the influence of the Communists. The Senate (second house of the Parliament) was not established, the position of Slovakia and of its administration bodies was redefined the guarantees of a law respecting county, the protection of private property, principles of equality of all citizens, guarantees of the rights of national minorities to live in freedom and to use their language and cultural rights were undermined. All commenced already before the Communist coup d'état in 1948.

After coup d'état in February 1948 was open the way to the „socialisation“ of the legal system, broke the consistency with the tradition

of the Czechoslovak democratic legal culture and made possible the transformation of the Czechoslovak legal system. The new system of law called „dictatorship of the proletariat“ – it is official term for this regime used in the Marxist Leninist theory used the constitutional forms of the pre war Czechoslovakia and at the same time the threat of a military putsch by the workers militia and the dictate of the so-called action committees. It is certainly that it was precisely the judicial system in which it was necessary to break the democratic tradition and establish mechanism which would remove all legal obstacles and open a way to the dictatorship of the proletariat. There were many ways how to do it. For example interventions covered by demagogic slogans describing the harmful consequences of the former bourgeois justice which in the past allegedly issued decisions against the interests of the people and which by its adherence to the letter of the law and to the principles of the law respecting state clung to the legal formalism. The first chapter of this thesis deals with socialist concept of law especially paradigmatic context methodology in order to manifest discursive changes and political forces behind the field of socialist legal science and theory. The second chapter deals with development of Constitutional Law in Czechoslovakia after 1948. It is period where the Constitution legalised the lack of freedom the unlawfulness and the negation of plurality in both the politics and the society. The first post war Constitution was approved soon after coup d'état in February 1948. There were no substantial changes of its text. However due to fact that the Communist controlled all power it was fictitious already by the time it was approved neither distribution of power nor human rights were applied in practice. The third chapter called Development of criminal law in Czechoslovakia after 1948 analyses the development of criminal law in response to theory reflecting the position of criminal law as a system which open the way to totality, persecution and violence as the means of political struggle and to suffering of hundreds of thousands of people. The system of criminal law had all the formal features of a legal system but it lacked the element of justice. The substance of this system was based on the principle of inequality which in the intentions of the class struggle strived to affect entire groups of people. For most people it was difficult to achieve justice and they were sentenced

to live like outlaws. So system was valid just for a part of society as the political regime favoured the members of the governing communist elite, for whom the legal regulation did not represent any obstacles and the punishment no threat at all. In 1948 the Communists seized power and the first aim was to destroy the slightest signs of resistance. Communists tried to feel the legality of such a procedure. It was an attempt to adapt the needs of the criminal law of the Communist Party of Czechoslovakia. The first act that indicated the future development was the Law for the Protection of People's Democratic Republic. This Act may be essentially sentenced each to anything. Another important law was the Law of the state court. This Court has jurisdiction over crimes under the Law for the Protection of the Republic. Fifty years of the last century, represent the largest reprisals. Characteristic for this period are political processes, the symbol of these processes has become a process with the opposition political Milada Horáková.

After an initial conversion unsystematic law followed by the so-called legal Biennials. In this process, has been receiving the new Penal Code, Criminal Procedure Code, Criminal administrative Code and Criminal administrative Procedure Code. From this moment, our criminal law must begin to get used to the political terms contained in its standards of vague, general language incriminations, lack of guarantees of rights and certain "benefits" of Soviet jurisprudence. Real life had to accept that determine criminal proceedings is not regulation, but will of authorities or national security. It was therefore a very paradoxical situation. On the one hand, there were very politicized legal standards aimed mainly against opponents of the regime, which essentially allowed to prosecute anyone for anything. On the other hand, there was a sort of "state within a state" represented by Communist party of Czechoslovakia and its security forces to act outside the framework of these standards. The reality of the fifties was such that the man was much better, in terms of criminal law, be killer, than to be the western pilot, or any other pest of socialism. While the first one has been convicted on the basis of law and procedure laid down in law, the latter won the inhumane treatment, torture, law wickedness, violence forced confessions, and what is the worst moral irreparable injury.

It would be unfair, however, to download criminal law only to "political offenses," certainly not. It should be noted however, that "normal" non-crime being shifted to the imaginary second track - was first discarded all new suite inconvenient. Penultimate of the work deals with the meantime before the next larger recodification. This period is characterized by changing the laws through amendments. They are, however, show insufficient attack in connection with the adoption of new Constitution of 1960, the last major recodification of criminal law. This issue is devoted to the last part of the work. Period sixties whole is marked by the release and after some efforts to deal with last year. These efforts, however, ended the military occupation of Czechoslovakia, now we can only speculate what would be the further development of criminal law, if not intervention, the USSR. With this chapter is closely related to the following chapter entitled Changes in the field of justice after 1948. It was the changes in the judiciary that the above principles implemented in practice. The first act which implemented this changes was Act on the popularisation of Justice No. 319/148. This act abolished the old jury based justice, replacing it by the so called talesmen who were not elected but appointed by the regional or District National Committees.

The following chapters of this thesis deals with civil law development. The main character of the development of civil law was remove the dualism of the public and private law, generate the concept of socialist ownership, simplify the inheritance law and secularise the family law. The main focus is placed on socialist concept of ownership right which is different from the classical concept of ownership in large civil codifications from the 19th century and the 20th centuries.

Počátek totalitního zákonodárství v Československu v letech 1948-1952

Abstrakt

Tato práce si klade za cíl zdokumentovat ty nejzásadnější deformace právního řádu ve prospěch komunistické totalitní vlády v počáteční fázi jejího nástupu tj. od roku 1948 do roku 1952 a též poukázat na zásadní rozpory mezi stavem právním, tj. právními normami deklarovanými a stavem faktickým, tj. skutečně nastoleným.

Klíčová slova: právo, právnická dvouletka, totalita, lidová demokracie, zneužití práva a moci, systém legalizované nezákonnosti

The beginnings of totalitarian legislation in The Czechoslovak Republic in the years 1948-1952

Abstract

This work aims to document the most fundamental deformation rule of law in favor of the communist totalitarian rule in the early phase of its onset ie. from 1948 to 1952 and also point out the fundamental contradiction between state law, ie. legal norms declared a state of de facto, ie. actually enthroned.

Key words: legal system, Two year Law Plan, totalitarianism, peoples democracy, abuse of law and power, system of legalized lawlessness

Seznam použité literatury

BALÍK, S., BALÍK, S. ml.: Právní dějiny evropských zemí a USA, 2. rozšířené vydání, Dobrá voda u Pelhřimova, Aleš Čeněk, 2002, 223 s.

Biskup ZELA a spol.: Proces proti vatikánským agentům v Československu, Praha, Ministerstvo spravedlnosti, 1950, 180 s.

BOGUSZAK, J., JIČÍNSKÝ, Z.: Otázky socialistického práva a zákonnosti, Praha, Nakladatelství politické literatury, 1964, 180 s.

CIHLÁŘ, M.: K vývoji státní správy v ČSR, Praha, Orbis, 1953, 435 s.

ELIÁŠ, K., kol.: Občanský zákoník, Velký akademický komentář, 1. svazek § 1 – 487, Praha, Linde Praha a.s., 2008, 1390 s.

GLOGAR, R. a kol.: Trestní zákon – komentář, Praha, Orbis, 1958, 816 s.

Glos, J., a kol.: Rodinné právo, Praha, Orbis, 1965, 300 s.

KLENER, P. (ed.): K tradicím a proměnám české právní kultury, inaugurační přednáška prof. JUDr. Karla Malého, DrSc. rektora Univerzity Karlovy, Praha, Karolinum, 1997, 17 s.

KNAPP, V., aj.: Právník, Právní prakse. Právník – časopis pro právní teorii a právní praxi, 1949, roč. 88, roč. 13, Praha, Jednota čs. Právníků, 476 s.

KNAPP, V., aj.: Právník, Právní prakse. Právník – časopis pro právní teorii a právní praxi, 1952, roč. 91, roč. 16, Praha, Právníkový ústav ministerstva spravedlnosti, 640 s.

KNAPP, V., aj.: Právník, Právní prakse. Právník – časopis pro právní teorii a právní praxi, 1950, roč. 89, roč. 114, Praha, Jednota čs. Právníků, 496 s.

KNAPP, V., aj.: Právník, Právní prakse. Právník – časopis pro právní teorii a právní praxi, 1951, roč. 90, roč. 15, Praha, Právníkový ústav ministerstva spravedlnosti, 640 s.

KNAPP, V.: Vlastnictví v lidové demokracii, Praha, Orbis, 1952, 510 s.

KNAPPOVÁ, M., ŠVESTKA, J., DVORÁK, J., kol.: Občanské právo hmotné 1, Praha, ASPI, 2005, 524 s.

KUKLÍK, J.: Mýty a realita takzvaných Benešových dekretů, Dekrety prezidenta republiky 1940 – 1945, Praha, Linde Praha a.s., 2002, 511 s.

MADAR, Z., kol.: Slovník českého práva, 2. Rozšířené a podstatně přepracované vydání podle stavu k 1. 1. 1999, 1. díl, Praha, Linde Praha a.s., 1999, 923 s.

MADAR, Z., kol.: Slovník českého práva, 2. Rozšířené a podstatně přepracované vydání podle stavu k 1. 1. 1999, 2. díl, Praha, Linde Praha a.s., 1999, 924-1781 s.

MALÝ, K., SOUKUP, L.: Vývoj práva v Československu v letech 1945 – 1989, Praha, Karolinum, 2004, 914 s.

MALÝ, K.: Vznik a vývoj socialistického práva, sborník příspěvků přednesených na mezinárodní právněhistorické konferenci pořádané právníkou fakultou Univerzity Karlovy v Praze ve dnech 22. – 26. září 1975, Praha, Univerzita Karlova, 1976, 270 s.

MATYS, K. a kol.: Trestní zákon – komentář, II. část zvláštní, Praha, Panorama, 1980, 915 s.

NAVARA, L., KASÁČEK, M.: Mlynáři od Babic – Nová fakta o osudovém dramatu padesátých let, Brno, Host – vydavatelství s.r.o., 2008, 334 s.

NEULS, J.: Spravedlnost ve službách lidu a socialismu, I. celostátní sjezd soudců z lidu v Praze 5. února 1950, Praha, Ministerstvo informací a osvěty, 1950, 85 s.

PALEČKOVÁ, D.: Konfiskace nepřátelského majetku, Praha, Ministerstvo vnitra II. odbor, 144 s.

PAVLÍČEK, V., kol.: Ústava a ústavní řád České republiky – Komentář, 2. Díl Práva a svobody, Praha, Linde Praha a.s., 1999, 975 s.

PELIKÁN, D.: Dějiny ruského práva, Praha, C. H. Beck, 2000, 116 s.

PELIKÁNOVÁ, I.: Obchodní právo, 1. díl, Praha, ASPI, 2005, 460 s.

PEŠKA, P., RATTINGER, B., DRESSLER, A.: Ústavní právo ČSSR – Základy společenského zřízení a základní práva a povinnosti občanů, Praha, Orbis, 1965, 268 s.

PIPEK, J., HALAŠKA, J., KRATOCHVÍL, Z.: Komentář k zákonu o prokuratuře, Praha, Orbis, 1957, 334 s.

PLUNDR, O.: Organizace justice a prokuratury, Praha, Orbis, 1964, 288 s. Proces s vedením záškodnického spiknutí proti republice – Horáková a společníci, Praha, Ministerstvo spravedlnosti, 1950, 276 s.

PROCHÁZKA, V.: Stát a právo I, Praha, Československá akademie věd, 1956, 241 s.

Sbírka rozhodnutí československých soudů, 1950, roč. 1949, Praha, Ministerstvo spravedlnosti, 421 s.

Sbírka rozhodnutí československých soudů, 1953, roč. 1952, Praha, Generální prokuratura a nejvyšší soud v Praze, 291 s.

Sbírka rozhodnutí československých soudů, 1955, roč. 1954, Praha, Generální prokuratura a nejvyšší soud v Praze, 291 s.

Socialistická zákonnost, 1953, roč. 1, Praha, Právníký ústav ministerstva spravedlnosti, 200 s.

Socialistická zákonnost, 1954, roč. 2, Praha, Právníký ústav ministerstva spravedlnosti, 400 s.

SOLNAŘ, V., kol.: Československé trestní právo, svazek I. obecná část, Praha, Orbis, 1964, 321 s.

SOUKUP, L.: Příspěvky k vývoji právního řádu v Československu 1945 – 1990, Praha, Karolinum, 2003, 416 s.

ŠTAJGR, F., PLUNDR, O.: Organizace justice a prokuratury, Praha, Orbis, 1957, 243 s.

Trestní zákon správní, trestní řád správní a předpisy souvisící, Praha, Naše vojsko, 1959, 513 s.

VIESKA, J.: Ochrana lidově demokratické republiky v novém trestním zákoně, Praha, Orbis, 1950, 295 s.

VOREL, J., ŠIMÁNKOVÁ, A., kol.: Československá justice v letech 1948-1953 v dokumentech, Díl I., Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR, 2003, 415 s.